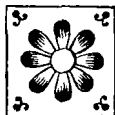

**ҒУЛОМ
КАРИМОВ**

Муқимий

ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ БАДИИЙ АДАБИЁТ НАШРИЁТИ

Тошкент — 1970

8Ўз
К25

Каримов Ғулом.
Муқимий ҳаёти ва ижоди. * Т., Ғафур Ғулом номидаги адабиёт
ва санъат нашриёти, 1970.
272 бет, Тиражи 5000.
Каримов Ғ. „Муқими“ монография, (О жизни и творчество.)

Индекс
7-2-2
1968

8Ўз

Автордан

Қўлингиздаги ушбу асар кенг жамоатчиликка мўлжалланган бўлиб, муҳтарам китобхонларни атоқли демократ шоиримиз Муқимийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти билан таништиришни мақсад қилиб қўяди. Китоб моногرافик характерга эга. У Муқимийнинг ёшлик давридан бошлаб, шоирнинг босиб ўтган ҳаёт йўли, оилавий шароити, яшаган муҳити, интилиш — курашлари, шу ҳаёт ва шароит таъсирида туғилган асарлари тўғрисида ҳикоя қилади ва ниҳоят, шоир ҳаётининг сўнгги йиллари тасвири билан хотималанади.

Шубҳасиз, ҳар қандай тарихий шахснинг, хусусан, мураккаб ижодий фигура ҳисобланган шоир ва ёзувчиларнинг ҳаққоний қиёфасини тиклаш ва уни замондошларимизга аслида бўлгани каби кўрсатиш қийин ва масъулиятли вазифа. Бу гап, айниқса, Муқимийга тегишли. Бир томондан, шоир ҳаётига оид тарихий ҳужжатларнинг йўқ ёки жуда камлиги, иккинчи томондан, ҳали адабиётшунослигимизда классикаримиз ҳақида моногرافик асарлар яратиш соҳасида тажрибанинг кам бўлиши шоир қиёфасини — образини яратиб, уни бутун тўлалиги ва рангдорлиги билан китобхонларга тақдим этиш ишини албатта оғирлаштиради. Шунга қарамай, халқимизнинг ўз шоирига бўлган муҳаббати ва қизиқишини назарда тутиб, тажриба йўсиқида, Муқимий ҳаёти ва ижодига оид ушбу асарни ёзишга журъат этдик.

Китобнинг майдонга келишида энг муҳим ва мўътабар манба — шоир қолдирган бой ижодий мерос бўлади. Бу мерос шоир биографиясининг ташқи воқеаларига оид кўп материаллар бер

ганидек, унинг маънавий ҳаётини, мураккаб ички дунёсини очиб берувчи бебаҳо ва ишончли маълумотлар ҳам яна шу меросдан олинди. Бундан ташқари, атоқли демократ шоиримиз ҳаёти, ижодий фаолиятини атрофлича тўлиқ ёритиш мақсадида турли манба материаллари — Тошкент, Ленинград, Душанба шаҳарларида сақланаётган давлат қўлёзма фондлари бойликлари, XIX аср охири, XX аср бошларидаги адабий асарлар, вақтли матбуот материаллари, адабиёт-санъат ҳаваскорларининг хусусий коллекциялари ва шоир замондошлари, дўстлари ҳамда қариндошларининг эсдаликлари тўпланди, ўрганилди.

Муқимий ҳаёти ва ижодини ўрганишда республикамизнинг адабиёт соҳасидаги илмий муассасалари, хусусан Қўқондаги Муқимий музейи ва Қўқон адабиёт музейи ходимлари, шунингдек, алоҳида мутахассислар авторга бебаҳо, унутилмас ёрдам кўрсатдилар. Автор бу ўринда шоир Муқимийнинг жияни, Қўқон адабиёт музейининг илмий ходими марҳум Рўзимухаммад Дўстматов, республикада хизмат кўрсатган ўқитувчи, адабиётшунос марҳум Пўлатжон Қаюмов ва кекса шоирларимиздан Чархий (Асқарали Ҳамраалиев) номлағини ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олишни ўз бурчи деб билади.

Мазкур асарни ёзишда автор адабиётшунослигимизнинг Муқимийни ўрганишда эришган ютуқларига суянди. Айниқса, академик шоир Гафур Ғулом, академик ёзувчи Ойбек ва Ўзбекистон халқ шоири Уйғун асарларининг ишда беқиёс катта қимматга ва аҳамиятга эга бўлганини автор мамнуният билан таъкидлайди.

Тошкент — 1966

МУҚАДДИМА

Адабиёт, умуман санъат, келажакнинг порлоқ ва нурафшон жамиятини қуришда, коммунизм жамиятининг жисмоний ва маънавий жиҳатдан гўзал ва гармоник баркамол аъзоларини тарбиялашда қудратли воситалардан бири ҳисобланади.

Совет санъати ва адабиёти бу олижаноб вазифани бажаришда кишилик жамияти яратган мислсиз маданий бойликларнинг, юксак традицияларнинг вориси сифатида ундан фойдаланади. Чунки «Коммунизм маданияти,— дейилади партиямиз Программасида,— жаҳон маданияти яратган ҳамма яхши нарсаларни ўз ичига олиб ва ривожлантириб, инсониятнинг маданий тараққиётида янги, олий босқич бўлади»¹.

Ўтмишда ўзбек халқи яратган беқиёс адабий бойликнинг бугунги социалистик маданиятни яратишда мўл-кўл истифода этиладиган тараққиёт этапларидан бири XIX—XX асрларни ўз ичига олган давр адабиётидир.

Бу давр адабиётининг машҳур ва энг кўзга кўринган намояндаларидақ бири Муҳаммад Аминхўжа Муқимийдир.

¹ Совет Иттифоқи Коммунистик партиясини Программаси. КПСС XXII съездининг материаллари. Ўздавнашр, Тошкент, 1962, 460-бет.

Муқимий XIX асрнинг иккинчи ярмида (1850—1903) яшаб ижод этди. Халқимиз тарихининг бурлиги нуқтаси деб баҳоланаётган бу давр ижтимоий, сиёсий ҳаётда бўлганидек, маданий ва адабий ҳаётда ҳам зўр воқеаларни, принципиал янгиликларни ўз ичига олади. Адабий ва маданий ҳаётдаги бу воқеалар ва янгиликлар, табиий, бирдан майдонга келмади, улар маълум ижтимоий шароитда ва тарихий традициялар заминиде туғилди.

Тарихий воқеалар шуни кўрсатадики, кейинги биринчи аср мобайнида Туркистон халқлари ижтимоий ҳаётида маълум силжишлар бўлиб ўтди ва бу силжишлар жамият кишилари онгида ўзгариш ясаш учун зарур бўлган шароитни яратди. Гарчи илмий-тарихий адабиётда XVII—XIX асрларни ўз ичига олган уч хонлик ҳукмронлиги даврини ўзбек халқи тарихининг энг тушкун ва қоронғи саҳифаси деб тушунтирилади бўлса ҳам, бу давр бутунлай маъносиз ва изсиз ўтиб кетмади.

XVII—XIX асрларда меҳнаткаш халқнинг ўз елкасидан зулм юкини итқитиб ташлаш учун кўтарган озодлик курашлари, айниқса, 1821—1825 йиллар орасида Зарафшон водийсида — Миёнқалда бошланиб, тўрт-беш йил давом этган халқ қўзғолони Амир Ҳайдар ҳукмронлиги замонасида Бухоро хонлигини, 1827 ва 1845 йилларда ўзбек, қорақалпоқ ва туркман меҳнаткашларининг қудратли кучга айланган озодлик ҳаракатлари Хева хонлигини ларзага келтирди. Булар ва буларга ўхшаш халқ озодлик ҳаракатлари бир томондан, ҳукмрон синфлар ўрнатган тартиб, қонун ва қондаларга путур етказса, иккинчи томондан, кенг халқ оммасининг ўз кучига бўлган ишончини, ҳаёт адолатсизликларни ҳақидаги эътиқодини мустаҳкамлади, уларда истиқбол ҳақида, турмуш тартиблари ҳақида янги тушунча ҳосил бўлишига замин ҳозирлади.

Кейинги асрларда ўзбек жамиятида озодлик идеяларининг кучайишини таъмин этган омиллар тўғрисида гап борганда, жамиятнинг илғор қисмида, хусусан, прогрессив шоирлар, ёзувчилар ижодида давом этиб келган танқидий тенденцияни ҳам эътиборсиз қолдириб бўлмайди. Узоқ асрлик адабиётимизнинг илғор намояндалари, ўзбек халқи яратган улкан адабиёт кўп замонлардан бери адолатсизлик, зулм ва ҳақсизликни қоралаб, лаънатлаб, халқни эркпарварлик, озодлик идеялари руҳида тарбиялаб келадигани, адабиётимизнинг бу интилиш ва курашлари халқимиз фикрий тараққиёти йўлида шубҳасиз катта самаралар берди.

Ўзбек халқи ижтимоий ҳаётида рўй бераётган бу ўзгариш ва янгиликларнинг бунёдга келишида Арабистон, Туркия, Миср каби мамлакатлар билан мунтазам ва баъзан Европа мамлакатлари билан олиб борилган алоқа, бу мамлакатларга айрим кишиларнинг қилган саёҳати, у мамлакатлар ҳаёти, тартиблари ҳақидаги эсдаликлари ҳам кам аҳамиятга эга бўлмади. Дунё халқлари ҳаёти билан танишиш, уни ўз ҳаётларига қиёс қилиб кўриш жамият кишиларининг илғор ва онгли қисмида мавжуд тартибларга нисбатан бўлган танқидий муносабатни янада кучайтирди.

Ўзбек жамиятининг маънавий ҳаётидаги бу ҳодиса турли манбаларда — тарихий ҳужжатларда, саёҳат эсдаликларида, адабий асарларда акс этади. Бу даврда мавжуд тартибларни танқид қилувчи қатор адабий асарларнинг яратилиши, тарихий китобларнинг ёзилиши, Ҳақимхон тўра, Мунис Хоразмий, Огаҳий, Хўжа Самандар каби илғор кишиларнинг етишиб чиқиши жамиятда рўй бераётган фикрий силжишдан талолат бериб туради. Бу процесс талантли совет ёзувчиси Абдулла Қодирийнинг тарихий романларида ҳам ўз ифодасини топган. «Ўтган кунлар» романининг

бош қаҳрамони Отабек, «Меҳробдан чаён»даги мирзо Анварлар XIX аср ўрталарида ўзбек жамиятида етишиб чиққан энг прогрессив, ижтимоий кучларнинг типик намояндалари ҳисобланадилар. Бу адабий образлар ўрта аср қолоқлигига, бидъат-хурофотга қарши чиқишлари, феодал тартибларига нафрат билдиришлари ва ниҳоят, илғор рус маданияти ориентациясини тутиб, турмушда янгиликка интилишлари билан жамиятнинг энг илғор қисмидаги тенденцияларни ўзларида ифода этадилар.

XIX аср ўрталарида ижтимоий ҳаётда аён кўриниб турган бу илғор кучлар, маънавий ҳаётда бўртиб чиқётган прогрессив тушунчалар XIX асрнинг иккинчи ярмига келганда, ўлка Россияга қўшилиб, қулай янги тарихий шароит барпо этилганда яна кучайди, дадил қадамлар билан ривожланиб, янги босқичга кўтарилди. XIX аср иккинчи ярмидаги ижтимоий онг тараққиёти янги хусусиятлар билан характерланади ва маданият тарихимизнинг янги саҳифасини ташкил қилади.

Адабиётимиз тарихи тараққиёти нуқтаи назаридан ҳам Муқимий ва унинг даври адабиёти алоҳида ўрин тутди.

Адабиётимиз бу даврда янги тарихий шароит яратган ижтимоий мазмундан озиқланиб, ғоявий ва бадиий жиҳатдан юксалди, янги тараққиёт босқичига кўтарилди. Адабий ҳаётдаги бу жиддий ўзгариш ўзбек демократик адабиётининг туғилиши ва шаклланишида, унда реализмнинг ижодий метод сифатида ғалаба қозонишида кўринади.

Ўзбек демократик адабиёти халқ манфаати учун курашди, адабиётда халқчиллик, ватанпарварлик ва маърифатпарварлик идеяларини илгари суриб, халқ озодлик курашига жўр бўлди.

Ўзбек демократик адабиётининг яна бир тарихий

аҳамияти шуки, у тарихимизнинг кейинги тараққиёт босқичи учун, яъни 1905 йилдан кейин Ҳамза ва Айнийлар бошчилигида майдонга келган революцион адабиётнинг туғилиши учун зарур гоъвий ва эстетик замин ҳозирлаб берди. Шунини таъкидлаш зарурки, Ўрта Осиё Россияга қўшилгандан кейин халқимиз маданий ҳаётида туғилган янги типдаги ижтимоий онг, адабий ҳаётда майдонга келган бу бурилиш фақат ўзбек халқи тарихидагина бўлиб қолмай, XIX асрда Россияга қўшилган ҳамма миллий ўлка халқлари ҳаётида ҳам содир бўлди. XIX асрнинг бошларида Россия составига қўшилган Кавказ халқлари — озарбайжон, Грузия халқлари ҳаётида, XIX асрнинг ўрталарига келиб эса арманларда қудратли маданий ҳаракат майдонга келди ва адабиётда демократик маърифатпарварлик йўналиши ривож топди. Унинг машҳур намояндалари етишиб чиқди. Худди шундай маданий ҳаётдаги жонланишни Россия составига қўшилган Ўрта Осиёнинг бошқа халқларида ҳам — қozoқларда, тожикларда, туркманларда, қирғизларда ҳам кўра-миз.

Муқимий ўз ижодининг мазмуни, руҳи, умумий йўналиши билан адабиётимизда туғилган мана шу янги ҳодисанинг кўринишларидан биридир.

Муқимий ўз фаолиятида ёлғиз эмас эди. Бу даврда маданий ҳаётимизнинг янги типдаги зиёлилари, янги адабиётимизнинг янги вакиллари етишиб чиқди. Фурқат, Завқий, Комил Хоразмий, Аваз Ўтар, Нодим Намангоний, Алмай, Мухаййир, Анбар отин ва бошқалар Муқимий бошчилик қилган адабий ҳаракатчиликка мансуб бўлган шоирлар плеядасини ташкил қилар эди.

Муқимий бу шоирлар плеядаси ичида ўз қиёфаси билан ажралиб туради. У ўзининг табиий ва қудратли таланти билан ўзига хос овозда куйлади, халқ дарди-

га жўр бўлди. У оддий халқ ичидан чиққан ва бутун куч-талантини шу халқ учун сарф қилган шоирдир. Ўзбекистон Фанлар Академиясининг фахрий аъзоси марҳум профессор Е. Э. Бертельс Муқимий тўғрисида сўзлар экан, уни «чин ва тўлиқ маънодаги халқ шоири»¹ деб баҳолайди. Чиндан ҳам ўтмиш адабиётимизда ўз асарларининг руҳи ва мазмуни билан халққа жуда яқин турган ва унга сингиб кетган иккинчи бир шоирни топиш қийин бўлса керак.

Муқимий ижоди мазмун жиҳатидан бой, бадий форма жиҳатидан ранг-барангдир. Ўзбекистон Фанлар Академиясининг ҳақиқий аъзоси, ёзувчи Ойбек Муқимийнинг адабиётимиздаги ўрни ҳақида қуйидагиларни ёзган эди:

«Ўзбек адабиётида Муқимий алоҳида, ўзига хос ўрин ишғол қилади... Муқимий катта талант, кенг маълумотли ва соф кўнғилга эга бўлган шоирдир. У адабиётимизда ўзининг зўр таланти ва юксак бадий маҳорати билангина эмас, балки ижодидаги тематиканинг бойлиги, хилма-хиллиги, шунингдек, реал ҳаёт ҳодисаларини тасвир қилишга бўлган интилиши билан бошқалардан ажралиб туради. Муқимий ижодининг энг муҳим хусусияти унинг социал мотивлар билан сугорилган бўлишидир»².

* *

*

Муқимий ўз ижодий фаолияти билан ўзбек адабиётининг шундай бир ҳодисасига айланган эдики, адабий ҳаёт тўғрисида гап борганда уни пайқамай ўтиш

¹ Е. Э. Бертельс, Персидская литература в Средней Азии. В сборнике «Советское востоковедение», том V, Москва-Ленинград, 1948, стр. 227.

² Айбек — Социальные типы в произведениях Муқими. Журнал «Звезда Востока», 1947, № 7, стр. 72—73.

мумкин бўлмас эди. Шунинг учун Муқимий ҳаёт вақтидаёқ унинг фаолияти билан қизиқувчилар, уни ўрганувчилар, у тўғрида фикр, мулоҳаза баён қилувчилар майдонга келди. Натижада ўзбек маданияти ва адабиёти тарихида муҳим ҳодиса бўлиб қолган Муқимий атрофида турли қарашлар туғилди. Замон ўтиши билан бу қарашлар ўзгарди, янги тусга, йўналишга кирди, ўзга фикрий қатламлар пайдо бўлди, қисқаси, Муқимий масаласининг ўтмиши, тарихи туғилди¹. Бу соҳадаги мавжуд фактларни диққат билан ўрганиш шуни кўрсатадики, Муқимий ижодий қиёфаси турли тарихий даврда, шу тарихий даврда ҳаракат этаётган ижтимоий кучларнинг мақсад ва вазифаларига қараб турлича талқин этилди. Натижада, кўп ва бой бўлмаса ҳам, лекин аниқ мақсад ва вазифалар учун курашган Муқимий ҳақида турли адабий қарашлар майдонга келди. Бу адабий қарашлар бир томондан, турли тарихий шароитларда, турли ижтимоий кучларнинг Муқимийга бўлган муносабатларини ифода қилса, иккинчи томондан, у ёки бу давр адабий ҳаётининг аҳволи-кайфиятини, тараққиёт даражасини ўзида акс эттиради.

Революциядан илгариги давр Муқимий историографияси учун характерли бўлган ҳол шуки, Муқимий масаласида у даврда бир-бирига зид икки турли қараш мавжуд эди. Уларнинг биринчиси, кенг халқ қатламлари ва жамиятнинг Фурқат, Завқий, Нодим, Ғурбат, Нисбат, Псандий, Рожий ва Зорийлар каби илғор қисми эди. Булар Муқимий фаолиятини қувонч билан

¹ Муқимий ижодининг ўрганилиши тарихи билан махсус қизиқувчи ўртоқлар бизнинг «Муқимий ҳаёти ва ижодини ўрганиш тарихидан» (В. И. Ленин номидаги Урта Осиё Давлат университети илмий асарлари, «Ўзбек адабиёти» янги серия, XVIII чiqиши, филология фанлари, 15 китоб, Тошкент, 1957) сарлавҳали мақоламизга мурожаат қилишлари мумкин.

қарши олиб, уни қўллаб-қувватладилар. Иккинчиси, жамиятдаги реакцион қора кучлар ва уларга қарашли Муҳъйи, Хазиний, Шайхи Сулаймон Афғоний ва бошқа шоирлар эди. Булар Муқимийга қарши қувғин уюштирдилар, унинг фаолиятига рахна солишга ҳаракат қилдилар. Муқимий фаолиятига нисбатан жамиятда туғилган бундай тенденциялар, айниқса адабий доираларда кескин курашнинг кучайишига сабаб бўлди.

Муқимий ҳаёт вақтидаёқ унинг ижодий фаолиятига нисбатан адабий лагерлардаги турли муносабатлар, атрофидаги курашлар унинг вафотидан сўнг яна кучайди, турли тарихий шароитларда турлича формада давом этади.

1907 йилда, Муқимий вафотидан тўрт йил кейин Николай Остроумов «Девони Муқимий»¹ номи остида кичик бир тўплам нашр этди.

Тўпламнинг охирида Н. Остроумов томонидан ёзилган кичик мақола жойлашган бўлиб, бу мақолада автор Муқимийнинг шахсияти ва ижодий фаолиятини баҳолаб ўтади. Остроумовнинг берган баҳосига қараганда, Муқимий «Қаландарона умрини ўткармоқни лозим топиб», тарки дунё қилган, дарвешлик тариқатини қабул этган кишидир. Остроумов давом этиб, Муқимий кундузлари хизматда — мадраса ҳужрасида ўтирар, кечалари эса қуръон ўқиш («Каломулло тиловати») ва шеър ёзиш билан шуғулланар эди, деб кўрсатади. Шундай қилиб, Остроумов таъбирича, Муқимий бу дунёдан воз кечган, тарки дунё қилган диндор, фанатик бир шахс бўлиб чиқади. Бундай уйдирма характеристика, шубҳасиз Остроумов сингари буржуа

¹ Из Дивана Мукими, Ферганского поэта. Издал Н. П. Остроумов. (Отдельный оттиск из Туркестанской туземной газеты за 1907 г.) г. Ташкент, 1907, стр. 1—31.

олимларининг кайфиятига мос, ҳукмрон доираларнинг манфаатига мувофиқ эди.

Муқимийни бундай бўяб кўрсатиш, уни «ўз одамлари»га айлантиришга интилиш революциядан илгари узоқ давом этди. Муқимий ҳақида Остроумов «ижод» этган «концепция»га бошқа реакционерлар ҳам ёпишиб олдилар, унга эргашиб Муқимийни сохталаштиришни давом эттирдилар.

1910 йилда Тошкентда Порцев литографиясида «Девони Муқимий маа ҳажвиёт» номи билан Муқимий асарларининг янги тўплами нашр қилинди.

1912 йилда Тошкентда Орифжонов типолитографиясида Муқимий асарларининг яна бир тўплами «Девони Муқимий маа ҳажвиёт» номи билан нашр қилинди. Бу ҳар икки тўпланда ҳам Муқимий ижодий қиёфасини бузиб, сохталаштириб кўрсатувчи Н. Остроумов «концепцияси» давом эттирилди.

Муқимий ҳаёти ва ижодини ўрганиш масаласига тааллуқли бу фактлар шунини кўрсатадики, революциядан илгари буржуа олимлари Муқимийни узоқ вақт сохталаштириб, қингир ойнада кўрсатишга интилиб келдилар. Бундан уларнинг кўзда тутган мақсадлари Муқимийни зўрма-зўраки «ўз одамлари»га айлантириш ва унинг халқ ўртасидаги обрўсидан ўз манфаатлари учун фойдаланиш эди.

Реакциянинг бундай қабих ниятларига қарамай, халқ Муқимийни ўзининг севиқли ва қадрдон шоири сифатида ҳурмат қилиб келди, шеърларини кўз қорачигидек асради, севиб ёдлади, қўшиқ қилиб куйлади. Айтиш мумкинки, революциядан илгари Муқимий асарларидан намуналар кирмаган баёз ёки девон жуда кам учрайди. Бу ҳол Муқимий асарларига кенг халқ ўртасидаги қизиқишни, унга бўлган талабни равшан кўрсатади.

Улуғ Октябрь революцияси арафаларида Муқимий атрофида «буржуа илми» янги «кашфиётлар» ясади. Революцион ҳаракат кучайиб, синфий кураш кескинлашган ва реакция ашаддий қутурган бир шароитда Муқимийга муносабат масаласида кескин бурилиш рўй берди: реакция тарафдорлари, буржуа олимлари Муқимийни сохталаштиришдан, силлиқлашдан бир натижа чиқара олмаганларидан сўнг уни рад этишга ўтдилар.

Масалан, жадид адибларидан бири Меҳрий (Ҳожи Муин) 1913 йилда ёзган мақолаларидан бирида ўша давр адабий ҳаёти тўғрисида фикр юритар экан, адабиёт нотўғри йўлдан бориб, халққа қутилган таъсири эмас, акс таъсир, зарарли таъсир кўрсатаётганидан шикоят қилади. У даврнинг адабиёти олдига қўйган айбида, биринчи галда, XX асрда ҳам давом этаётган Муқимий ҳажвчилик мактабини кўзда тутуди ва адабиётдаги бу йўналишга барҳам беришга тиришади. Миллий буржуазиянинг адабиёт соҳасидаги программасидан дарак берувчи Ҳожи Муин мулоҳазалари қуйидагилардан иборат:

«Муҳофазали тил ва адабиёт, миллий ҳиссиётни қўзғатмоқ ва бошқа важҳлар учун шеърнинг келтирадиган фойдалари ниҳоятда кўпдир. Лекин бир неча асрлардан бери бошқа санъаткорларимиз каби фани ашъорга ҳам суистеъмол қилиниб... ғаразгарона ҳажвиётдан иборат бўлиб қолди... Халқ ошкор фикрий ва ҳажвиядан лаззат олатурган бўлиб, ахлоқи динга таъсир қилди. Энди умид қилурмизки, бундан сўнгги фазилатли шуаромиз (бир-икки зот мустасно) ошиқона ва ҳажвиомиз назм иншо этмоқдан воз кечиб, замонага мувофиқ фанний, миллий ва ахлоқий шеърлар иншо этарга киришсинлар».

Октябрь революцияси арафаларида адабиёт майдонида ҳам кескин кураш борар эди. Реакция борган

сайин қабиҳроқ йўлга ўтар, прогрессив адабиётга, унинг намояндаларига янги-янги бўҳтонлар, иғволар уюштирар эди. Бу жиҳатдан «Ал-Ислоҳ» журналининг чиқиши характерлидир.

«Ал-Ислоҳ» журнали чоризм ҳимоясига суяниб, ўзларининг «Шўрои ислом» номли контрреволюцион ташкилотларини тузиб олган ашаддий реакционер руҳонийлар органи эди. Журнал ўз саҳифаларида адабиёт масалаларини ёритар экан, прогрессив адабиётга, биринчи навбатда Муқимий ва Фурқатларга қарши ўт очади.

«Ал-Ислоҳ» журналининг 1916 йилдаги 12-сонида шўрои исломчилардан муфти Мақсудхўжа ўзининг адабиёт масалаларига бағишланган мақоласи билан чиқади. Мақсудхўжанинг мақоласи жаҳид Хожи Муиннинг юқоридаги фикрларини эсга туширади. У ўз мақоласида адабиётнинг жамият ҳаётига, жамият ахлоқига кўрсатаётган таъсири масаласига алоҳида тўхталади. Унинг фикрича, ҳозирги замон шоирлари ишқий темада шеърлар ёзиб, жамият аъзолари ахлоқининг бузилишига сабаб бўлмоқдалар. Жамият аъзолари ахлоқининг ўзгариши эса, унинг фикрича, қадимдан бери ҳукмронлик қилиб келаётган ота-боболар одатининг, шариат қоидаларининг бузилишига, энг даҳшатлиси, жамият тартибларини ўзгартиришга олиб келади. Революция арафаларида жамиятда рўй бераётган катта социал ҳодисаларнинг бош сабабини ёлғиз шоирларнинг ёзган ишқий темадаги шеърларида деб билган мутаассиб муфти ўз мулоҳазаларидан хулоса ҳам чиқаради — фатво беради. Муфтининг фатвосига кўра, ишқий ва ҳажвий шеърлар ёзиш ҳам, ундай шеърларни ўқиш ҳам ҳаром бўлиб, бу ишни қилганлар зўр гуноҳкор ҳисобланадилар.

Халқлар маданияти тарихида мисли кўрилмаган бу қабиҳ ҳукм-фатвонинг асосий кучи ҳажвий ва ли-

рик шеърлар ёзиб, диний адабиётга кучли зарбалар берган демократ шоирларга қарши қаратилганини пайқаш қийин эмас. Ҳақиқатан ҳам «Ал-Ислоҳ» журналида бошланган бу ашаддий реакцион хуружнинг асосий мақсади кун сайин авж олаётган янги ижтимоий онгга, адабиётдаги прогрессив-демократик йўналишга зарба бериш, реакция позицияларини мустаҳкамлаш эди.

Реакциянинг бу хуружи илғор зиёлиларда ғазаб туйғуларини уйғотди. Демократ шоир Завқий шу ғазабни ифодалаб, «Ал-Ислоҳ» журналининг ўша йилги 17-сонида Мақсудхўжага жавобан «Иштибоҳи Завқий» сарлавҳали мақоласи билан чиқди. Завқий ўз мақоласида Мақсудхўжа муфтининг поэзия ҳақидаги мулоҳаза-муҳокамаларининг нотўғри эканлигини ва фатвосининг асоссиз эканлигини очиқ-ойдин исбот қилиб, уни фош этиб ташлади. Завқийнинг бу мақоласидан сўнг реакционер руҳонийлар демократ шоирларга қарши яна қаттиқроқ ва кескинроқ ҳужум уюштирдилар. Энди ҳужумнинг ғазабли тиғи демократик лагернинг раҳбарлари ҳисобланган Муқимий ва Фурқатга қаратилди. Мақсудхўжа муфти Завқийга жавобан ёзган «Хўқондлик Мулла Убайдулла иштибоҳларига рафъ иштибоҳ» сарлавҳали ўзининг иккинчи мақоласида Завқий билан мунозарага киришиб, Муқимий ва Фурқатлар номини тилга олади ва уларни жамият ахлоқини бузишда, жамият асосларига путур етказишда, одамларни «тўғри» йўлдан тойдиришда айблайди ва уларни «иблис», «шайтон» деб эълон қилади.

Реакция Мақсудхўжа муфтининг бу мақоласи билан чекланиб қолмади. У «Ал-Ислоҳ» журналининг саҳифаларида яна бирин-кетин мақолалар эълон қилиб, демократик лагерга қарши ҳужумини давом эттирди.

Реакциянинг бу таъна, дўқ ва ҳақоратларига қарамай, шоир Завқий ўз курашини принципиаллик билан олиб борди ва адабиётда Муқимий ва Фурқатлар позициясини охиригача ҳимоя қилди. Завқий ортиқ ўз фикрларини матбуотда баён қилиш имкониятидан маҳрум бўлгани учун «Афандилар» сарлавҳали сатирик шеър ёзиш билан чекланишга мажбур бўлди. Бу шеърда Завқий ўзининг ғоявий душманларига узил-кесил жавоб берди ва Муқимий, Фурқатлар ижодий принципига охиригача содиқ эканлигини рўйирост билдирди:

Айтсам сиза сўз ростидин,
Ҳам авж, баланду пастидин,
Тушманг бировлар қасдидин,
Эй порсо, сиз афандилар.

Фарқ айламай яхши-ёмон,
Ким арпа-буғдой, ким сомон,
Тухмат, ҳақоратлар ҳамон
Не муддао, сиз афандилар?

Доим Муқимий, Фурқатий,
Ёдимда меҳру шафқати
«Ислоҳ»да бошлаб тухмати
Кўп норасосиз, афандилар.¹

Муқимий ва умуман демократ шоирлар ижодий меросига муносабат масаласи атрофида бўлиб ўтган адабий лагерларнинг бу кураши жамиятдаги синфий курашнинг ёрқин кўриниши ҳисобланади.

Муқимий Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин ўзбек классик адабиётининг машҳур намояндаси сифатида танилди ва кенг шуҳрат қозонди. Совет ҳокимияти йилларида Муқимий ижодини ўрганишнинг умумий вазияти ўзбек совет адабиётшунослигининг тараққиёт даражасини, унинг босиб ўтган

¹ Завқий, Танланган асарлар, Тошкент, 1958, 36—38-бетлар.

йўлини кўрсатиб туради. Муқимий историографиясига обзор бериш деган сўз маълум даражада ўзбек совет адабиётшунослиги тарихи билан шуғулланиш деган сўздир.

В. И. Лениннинг ўтмиш маданий меросини ўрганиш ва ўзлаштириш тўғрисидаги таълимотига асосланиб, совет адабиётшунослиги дастлабки кунлардан бошлаб Муқимийни ўзбек классик адабиётининг ажойиб ва машҳур намояндаларидан бири сифатида баҳолади ва ўрганишга киришди.

Лекин Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида маданий ҳаётимизнинг кўп соҳаларида бўлгани каби бу соҳасида ҳам буржуа миллатчилари жиддий путур етказдилар. Буржуа миллатчилари Муқимий образини сохталаштириш учун, халқни севикли шоирдан маҳрум этиш учун уриндилар.

Буржуа миллатчилари баъзан маданий мерос масаласида пролеткультичилар сингари нигилистик позицияда туриб, халқ ўтмишида қандай маданий бойлик яратган бўлса, ҳаммасини бир йўла рад этдилар, баъзан эса ўзбек адабиётининг алоҳида даврларини бошқа даврларга қарши қўйиш йўсинида уни идеаллаштирдилар, адабиётнинг «гуллаган даври», «олтин даври» деб ўринсиз равишда уни кўкларга кўтардилар.

Буржуа миллатчилари XIX асрнинг II ярми, XX аср бошлари даври ўзбек адабиётини мужмал бир таъбир билан «озодлик учун кураш даври адабиёти» деб атадилар. Миллатчиларнинг тушунтиришича, бу давр адабиёти ўзбек адабиётида янги, порлоқ этапни ташкил этади ва ўзбек миллий буржуазияси бошчилик қилган озодлик курашини ўзида акс эттиради. Улар бу давр адабиётини тўғридан-тўғри «ўзбек буржуа адабиёти» деб аташгача бориб етдилар. Миллатчилар бу даврда етишган машҳур шоирларга, шу жумладан, Муқимийга «буржуа шоири», «жадидизм

даври шоири» деган тамгани уришга тиришдилар. Шундай қилиб, буржуа миллатчилари Муқимийни турлича таъбирлар билан — «жадид шоир», «жадидларнинг салафи», «жадидлашаётган шоир» таъбирлари билан унга жадинизмни олиб келиб ёпиштирдилар¹. Буржуа миллатчилари улуғ Алишер Навоийни «пантуркистларнинг отаси» деб танитганлари сингари, Муқимийни жадид шоирига айлантirmoқчи бўлдилар. Бу ва шунга ўхшаш миллатчиларнинг адабиёт масалалари юзасидан тўқиган «назария»лари, «концепциялари» Миён Бузрукнинг 20-йиллар охирида ёзилган, 30-йиллар бошларида нашр этилган адабиёт тарихига онд иккита китобида мукамал баён қилинган.

Буржуа миллатчиларининг адабиёт тарихи ва ўтмишдаги машҳур ёзувчилар тўғрисидаги бундай сафсаталари адабиёт тарихини ўрганиш масаласига жиддий зарар етказди, узоқ вақт уни нормал изга тушишга монелик қилиб келди. Ўзбек буржуа миллатчилари «назария»ларининг зарарли оқибатларини англаш нуқтан назаридан профессор А. Саъдийнинг Тошкентда 1934 йилда нашр қилинган «Ўзбек буржуа адабиёти. XIX—XX асрлар» номли дарслигини кўрсатиш кифоя. Профессор Саъдий буржуа миллатчиларининг адабиёт тарихи ҳақидаги «концепция»сини тўла қабул этиб, ўз китобида уни пропаганда қилди. Муқимий ижодини баҳолаш масаласида эса, Саъдий бутунлай миллатчилар изидан борди ва зўр бериб Муқимийнинг жадид шоири эканлигини исбот қилишга тиришди.

¹ Ўзбек совет адабиётининг машҳур намояндаси Ҳамид Олимжон ўзининг 1938 йилда босилган («Ўзбекистон санъати ва адабиёти», 1938) «Муҳаммад Амин Муқимий» сарлавҳали мақола-сида буржуа миллатчиларининг бу «назария»сига диққатни жалб этиб, унинг ногўғри, ҳақиқатга хилоф эканлигини исбот қилган ва Муқимий ижодининг прогрессив аҳамиятини равшан кўрсатиб берган эди.

Шундай қилиб, 20-йилларда ёш республикамизнинг маданий қурилишига жиддий зарар етказган бир тўда буржуа миллатчилари Муқимий адабий меросини ва у яшаган давр адабиёти — ўрганиш ишига ҳам онгли равишда монелик қилиб келдилар. Лекин бундай аҳвол узоқ давом этмади ва давом этиши мумкин ҳам эмас эди. Марксизм-ленинизм илмий таълимоти билан қуролланган ёш ўзбек совет адабиётшунослиги ўзбек адабиёти тарихини, шунингдек, Муқимий ҳаёти ва ижодини ўрганиш масаласида бўлган ҳар қандай хатоликларга, ҳар қандай «сохталаштиришлар»га қатъий зарба берди. Коммунистик партиянинг совет адабиёти ҳақида қилаётган доимий ғамхўрлиги, аynиқса, ВКП(б) МКнинг 1932 йил 23 апрелда «Адабий-бадий ташкилотларни қайта қуриш ҳақида» қабул қилган қарори, шунингдек, 1934 йилда халқимиз маданий ҳаётида зўр ҳодиса ҳисобланган СССР ёзувчилари I съездининг чақирилиши совет адабиётининг, унинг ажралмас қисми бўлган ўзбек совет адабиётининг тез суръатлар билан тараққий қилишини таъмин этди. 1937 йилда вафотига 100 йил тўлиши муносабати билан рус халқининг улуғ миллий шоири А. С. Пушкин юбилейининг ўтказилиши, улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг туғилганига 500 йил тўлиши муносабати билан ўтказиладиган юбилейга қизгин тайёргарликнинг бошланиши ўтмиш маданий меросини танқидий ўрганиш ва ўзлаштириш проблемасининг муваффақиятли равишда ҳал қилинишини таъминлади ва ўтмиш адабиётининг энг машҳур намоёндалари ҳаёти ва ижодини ўрганиш масаласида улкан аҳамиятга эга бўлди.

Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг қарорига мувофиқ Муқимийнинг вафотига ўттиз беш йил тўлиши муносабати билан 1938 йилда ўтказилган юбилей шоир ҳаёти ва ижодини ўрганиш соҳасида кескин бу-

рилиш бўлганлигини кўрсатди. Юбилейга тайёргарлик даврида Муқимий асарларини тўплаш, ўрганиш, нашр этиш устида қизгин ва самарали иш бўлиб борилди. Вақтли матбуотда — газета, журналларда қатор мақолалар эълон қилинди. Улар ичида Ғафур Ғулوم ва Ҳамид Олимжон мақолалари диққатга сазовордир. Ҳамид Олимжон юқорида тилга олинган «Муҳаммад Амин Муқимий» сарлавҳали мақоласида буржуа миллатчиларнинг «Муқимий — жадид» деган уйдирмаларини фош этди. Муқимий ижоди меҳнаткаш халқ оммасининг орзу-умидлари билан боғлиқ эканлигини, унинг ижоди асосида демократизм, халқчиллик ғоялари ётганлигини биринчи бўлиб исбот қилишга уринди.

Муқимий адабий меросини тўплаш ва нашр қилиш соҳасида шоир Ғафур Ғулوم томонидан тузилиб 1938 йилда Тошкентда нашр қилинган «Муқимий баёзи»¹ номли тўплам дастлабки қадам сифатида катта аҳамиятга эга. «Баёз» шоирнинг 800 мисрадан иборат бўлган 27 та шеърини ўз ичига олади. Тўпламда шеърлар жанр принципига қараб жойлаштирилган: сатира, юмор, лирика. Улар сўзбоши, зарур комментариялар, луғатлар билан таъмин қилинган.

Утказилган юбилейнинг муҳим натижалари сифатида шуни кўрсатиш керак бўладики, биринчидан, буржуа миллатчиларининг «Муқимий — жадид» деган «позициясининг» ҳақиқатга, илмга хилоф эканлиги етарли даражада очиб ташланди ва Муқимийнинг демократ шоир сифатида асл ижодий қиёфаси тикланди. Иккинчидан, Муқимий асарларининг дастлабки тўплами, унинг ижоди ҳақида бир қатор илмий-оммабоп мақолалар эълон қилиндики, булар шоир ижодини бундан кейин чуқур ва кенг ўрганиш учун қўйилган жиддий қадам бўлди.

¹ Қаранг: «Муқимий баёзи», Ўздавнашр, Т., 1938.

1938 йилдан кейин Муқимий ва у яшаган давр адабиётига бўлган қизиқиш совет адабиётшунослигида борган сайин кучайди. Катта бўлмаса ҳам мақола-лар, турли тўпламлар чиқиб турди.

Муқимий ижодига оид проблематик масалаларни қўзғаш ва ёритиш жиҳатидан Ойбекнинг «Муқимий асарларида социал типлар»¹ сарлавҳали мақоласи диққатга сазовор. Ойбек ўз мақоласида шоирнинг асосан сатирик ижодини таҳлил қилиб, ундаги социал типлар характеристикасига кенг ўрин беради ва уни «эўр талант, покиза қалб эгаси» бўлган демократ шоир сифатида баҳолайди.

1950 йилда Москвада, Давлат бадиий адабиёт нашриётида Муқимийнинг «Лирика ва сатира» сарлавҳали рус тилидаги иккинчи тўплами чиқди. Бу тўплам шоир Н. Ушаков таржимаси асосида тузилган бўлиб, унга профессор Л. Климович сўзбоши ёзган. Бу тўплам 1943 йилда чиққан тўпламга қараганда анча мукамал. Тўпламга Муқимийнинг 57 асари киритилган. Улардан 27 таси ғазал, 5 таси мурабба, 8 таси мухаммас, 13 таси сатира, «Саёҳатнома»лар ва ниҳоят шеърини формадаги бир мактуб. 1943 йилги тўплам ҳам, 1950 йилдаги тўплам ҳам рус китобхонларини Муқимий билан таништириш жиҳатидан катта аҳамиятга эга бўлди.

1953 йил муқимийшунослик тарихида янги этап ҳисобланади. Шу йили Муқимий вафотига 50 йил тўлишини нишонлаш мақсадида ўтказилган юбилей муносабати билан шоир ҳаёти ва ижодини чуқурроқ ўрганиш, кенг оммалаштириш соҳасида анча жиддий силжиш юз берди. Бу даврда босилган жуда кўп газета ва журнал мақолаларидан ташқари, Муқимийга бағишланган махсус китоблар, рус ва ўзбек тилларида

¹ Қаранг: ж. «Звезда Востока», 1947, № 7, стр. 72—78.

Муқимийнинг янги «Танланган асарлар» тўплами нашр этилди, бир неча кандидатлик диссертациялари ёзилди.

Республикада адабиётшуносликнинг ривожланиш даражаси, қисман Муқимий ижодини ўрганиш ва талқин қилиш масалаларида акс этади. 30-йилларда совет адабиётшунослиги вульгаризатор, миллатчилар ва бошқа ёт буржуазия «назария»ларига, идеологиясига қарши кескин курашда чиниқиб ўсган вақтида унга Муқимийнинг ҳақиқий қиёфасини тиклаш учун, уни буржуазия миллатчилари туҳматидан ҳимоя қилиш учун курашишга тўғри келган эди. Бу даврда адабиётшуносликнинг асосий вазифаси ва мақсади Муқимий ижоди учун халқчиллик, демократизм ва реализм характери эканлиги тўғрисидаги тезисни ўтказиш ва исбот этиш эди¹. 40—50-йилларда тарих масалалари чуқур ишланиши, айниқса Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилиши масалалари ва унинг объектив-тарихий прогрессив оқибатлари тўғрисида кенг иш олиб борилиши муносабати билан тарихнинг кўп томонлари янгича ёритила бошлади. Тарих соҳасидаги бу янгилик фалсафа тарихи, маданият ва адабиёт тарихи масалаларига ҳам таъсир этди. Натижада XIX асрнинг иккинчи ярми XX аср бошларига оид адабиёт тарихининг бир қатор масалаларини Россиянинг прогрессив-тарихий роли жиҳатидан янгича ёритишга киришилди, бу ҳол ўз навбатида Муқимий ижоди масалаларида ҳам янгилик яратди.

1953 йилда эълон қилинган Муқимий ҳаёти ва ижодига оид ҳамма асарлар совет адабиётшунослиги-

¹ Бу масалада айрим адабиётшуносларимиз баъзи хатоликларга ҳам йўл қўйди. Уртоқ Олим Шарафиддинов ўзининг Педагогик олий ўқув юртлари учун ўзбек адабиёти тарихидан 30-йиллар охирида тузган (1945 йилда босилган) хрестоматиясида Муқимийни «революцион-демократ шоир» (373-бет) деб баҳолайди.

нинг мана шу кейинги ютуғига асосланади. Филология фанлари кандидатлари Ҳ. Ёқубов¹ ва А. Олимжонов² томонидан ёзилган ва юбилейга чиқазилган алоҳида брошюраларнинг асосий фазилати ҳам мана шу янгиликка асосланган бўлишидадир.

Муқимий историографиясига ясалган қисқача обзордан шу хулосани чиқариш керакки, Муқимий ижодига боғлиқ бўлган умумий масалаларни назарий жиҳатдан ёритиш, Муқимий ижодига умумий баҳо бериш совет адабиётшунослигининг ажойиб ютуқлари туфайли қанотланарли ривожланиб турди. Лекин Муқимий ижодига оид айрим проблемаларни кенг ва чуқур ўрганиш сезиларли даражада оқсаб келмоқда. Шу чоққача Муқимий ижодининг ранг-баранг ва серқирра мазмуни ҳақида капитал тадқиқотларнинг камлиги адабиётшунослик олдида бу соҳада катта вазифалар турганини кўрсатади.

ДАВР, ҲАЁТ ВА АДАБИЁТ

XIX асрнинг II ярмида феодал муносабатлари асосига қурилган Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари бирин-кетин барҳам топди, таназзулга юз тутди, Ўрта Осиё ерлари аста-секин Россия составига қўшиб олинди.

Ўрта Осиёнинг, шу жумладан, ҳозирги Ўзбекистон территориясининг Россия составига қўшилиши мураккаб ижтимоий ҳодисалардан бири ҳисобланади. Чор самодержавиеси Туркистонни забт этиб олар экан, унга талон-торож қилиниши лозим бўлган хом ашё

¹ Ҳ. Ёқубов. Ўзбек демократ шоири Муқимий, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети Бирлашган нашриёти, Т., 1953, 3—24-бетлар.

² А. Олимжонов. Муҳаммад Амин Муқимий. Ҳаёти ва ижоди. ЎзФан, Т. 1953, 3—59-бетлар.

макони, бемалол савдо-сотиқ қилиш мумкин бўлган бозор деб қаради ва босиб олинган ерларда ҳарбий идора усулини жорий қилиб, таловчилик асосига қурилган мустамлакачилик сиёсатини олиб борди. Чоризм ҳукмронлик қилган даврда халқ икки ёқлама зулм — миллий ва колониал зулм остида эзилди, оддий инсоний ҳуқуқлардан маҳрум этилиб, «халқлар жаллоди» чоризм панжаси остида яшашга мажбур бўлди. Лекин Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилиши натижасида ўлкага, тажовузкор чоризмдан, реакцион Россиядан ташқари халоскор рус пролетариати — революцион Россия ҳам келиб кирди ва ўзининг улуғ тарихий ролини ўйнади.

Бу ҳодисанинг энг муҳим тарихий аҳамияти шунда бўлдики, Ўрта Осиё халқлари, шу жумладан, ўзбек халқи, ўз тақдирини бир умрга улуғ рус халқи тақдирини билан боғлади, тарихий традицияга эга бўлган маданий муносабатларини яна мустақамлай бошлади. Тарихий жараённинг объектив натижалари шундан иборат бўлдики, чоризмнинг хоҳишидан ташқари, унинг истакларига зид ўлароқ илғор, замонавий рус маданияти турли йўллар билан маҳаллий халқ ўртасига кириб кела бошлади. Маҳаллий халқнинг онгли ва ҳушёр қисми ичида зўр мамнуният билан қабул қилинган бу маданият жамият маънавий ҳаётида аста-секин ўзгариш яшашга, халқ оммасининг фикрий уйғонишига тарихий замин ҳозирлаб борди.

Рус халқи билан ўзбек халқи ўртасидаги маданий алоқалар кучайган сари, илғор рус маданияти маҳаллий халқ ҳаётига тобора кенгроқ ва чуқурроқ кириб борган сари маҳаллий халқ ўртасида туғилган янги ижтимоий онг қудратли кучга айлана бошлади.

XIX аср ўрталарида Мирза Барот Қосимов, Акрам Асқаров, Мирза Бухорий, Ҳожи Юсуф каби замонавий маданий ҳаракатчиликнинг дастлабки қалдирғоч-

ларини етиштирган ўзбек халқи, сўнгроқ, Комил Хоразмий, Фурқат, Муқимий, Завқий, Аваз Утар каби машҳур маданият арбобларини тарих саҳнасига чиқазди. Шундай қилиб, янги ижтимоий фикрни халқ ўртасида тарғиб қилувчи, тараққиёт-прогресс учун курашувчи илғор зиёлиларнинг кучли отряди майдонга келди. Феодал-клерикал реакциясига қарши ўт очган, халқни олға, маданият ва маориф сари чақирган бу янги ижтимоий онг тарафдорлари, асосан адабиёт соҳасида фаолият кўрсатдилар, янги идеялар тарғиботи учун энг қулай қурол сифатида бадиий сўз санъатидан фойдаландилар.

XIX асрнинг II ярмида ўзбек халқи маданий ҳаётида рўй берган бу ўзгариш Ўрта Осиёнинг ҳамма халқлари маданий ҳаётида ҳам, худди шунингдек, бошқа миллий ўлка халқлари ҳаётида ҳам воқе бўлди.

XIX асрнинг II ярмида қозоқлардан етишиб ижод этган Абай Қўнонбоев (1845—1904), Чўқон Валихонсов (1835—1866), Ибрай Олтинсарин (1841—1889), машҳур тожик маърифатпарвари Аҳмад Дониш атрофига уюшган илғор шоирлар плеядаси, қорақалпоқ халқининг жўшқин демократ шоири Бердақ (1827—1900), татарлардан етишиб чиққан Абдулла Тўқай (1886—1913), Қаяом Носирий каби адабиёт ва маданият арбоблари Россия составига қўшилиш натижасида туғилган умумий маданий жонланишнинг ёрқин намояндаларидир. Худди шундай ҳолни Кавказ халқлари ҳаётида ҳам кузатиш мумкин.

XIX асрнинг бошларида Россияга қўшилган Грузияда шу асрнинг ўрталарига келиб Илья Чавчавадзе бошчилик қилган илғор демократик, маърифатпарварлик идеяларини тарғиб қилувчи қудратли адабий ҳаракат туғилди.

Арманистонда XIX асрнинг ўрталарида «Янги ар-

ман адабиёти» деб аталадиган адабий ҳаёт майдонга келди. Улуғ шоир ва танқидчи, Герценнинг яқин дўсти революцион-демократ Мекаэл Налбандян (1819—1866), атоқли арман драматурги Гибраел Сундукян (1825—1912), арман янги адабиётининг энг йирик намояндаси ва машҳур «Арманистон жароҳатлари» романининг автори Хачатур Абовян, арман халқ шоири Ованес Туманян (1869—1923) каби ажойиб сиймоларни шу адабий ҳаёт етиштирган эди.

XIX асрнинг II ярмида Озарбайжон адабиёти ўзининг янги ва порлоқ тараққиёт босқичига кўтарилди. Бу даврда Озарбайжонда етишиб, сермазмун ижодий фаолиятда бўлган Озарбайжон халқининг севимли фарзанди, шоир, драматург, файласуф, маданият ва жамоат арбоби Мирза Фатали Охундовни (1812—1878), Собир тахаллуси билан машҳур бўлган демократ-сатирик шоир Мирза Алнакбар Тоирзодаани (1862—1911) кўрсатиш керак.

XIX асрнинг II ярмида улуғ рус маданиятининг баракали таъсири остида украин, белорус, Болтиқбўйи халқларида ва бошқа халқларда турли шоирлар, маърифатпарварлар ва маданият арбоблари етишиб чиқдилар, ижод этдилар.

XIX асрда шарқ ўлкаларининг Россияга қўшилиши натижасида рўй бераётган бу тарихий воқеаларнинг ички моҳиятини чуқур англаган Энгельс: «Россия Шарққа нисбатан прогрессив роль ўйнайди. Россиянинг ҳукмронлиги Қора денгиз ва Каспий денгизлари ҳамда Марказий Осиё учун маданийлаштирувчилик ролини ўйнайди»¹, деганида Ўрта Осиё халқлари ҳаётига илғор рус маданияти кўрсатаётган мана шу ижобий таъсирни кўзда тутган эди.

XIX асрнинг II ярмида ўзбек халқининг маданий

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинение, том XXI, стр. 211.

ҳаётида рўй бераётган ўзгаришларни, унинг социал муҳитидан ажралган ҳолда тушуниш мумкин эмас. Марксизм-ленинизм таълимоти кўрсатганидек, ҳар қандай маданий ҳаёт моҳиятини уни туғдирган тарихий давр, ижтимоий ҳаёт белгилаб беради.

В. И. Ленин ўзининг 1913 йилда ёзган «Миллий масала юзасидан танқидий мулоҳазалар» номли аса-рида антагонистик синфий жамиятдаги ҳар қандай миллий маданиятда икки хил маданият — эксплуататор синфлар томонидан яратилган реакцион маданият, меҳнаткаш халқ ҳаёти ва курашларини ифода қиладиган демократик, прогрессив маданият борлиги ҳақида таълимот беради.

«Ҳар бир миллий маданиятда,— деб кўрсатади В. И. Ленин,— гарчи тараққий топмаган ҳолда бўлса-да, демократик ва социалистик маданият элементлари бордир, чунки ҳар бир миллатда меҳнаткшлар ва эксплуатация қилинувчилар оммаси бор бўлиб, бу омманинг турмуш шароити муқаррар равишда демократик ва социалистик идеологияни туғдиради»¹.

XIX асрнинг II ярмида улуғ рус маданиятидан баҳраманд бўлиб, маҳаллий халқ орасида туғилаётган янги ижтимоий онг Ленин кўрсатган мана шу «демократик ва социалистик идеология»нинг ифодаси эди, у «меҳнаткашлар ва эксплуатация қилинувчилар оммаси»нинг турмуш шароити натижасида шундан озикланиб туғилган эди. Демак, бу тарихий даврда майдонга келган янги ижтимоий онг ва уни куйлаган адабиёт демократик характерга эга бўлиб, ўзининг чуқур илдизлари билан меҳнаткаш халқ ҳаёти ва манфаатларига бориб боғланади.

В. И. Лениннинг миллий маданиятлар тўғрисидаги таълимотига асосланиб, бу даврда меҳнаткаш халқ

¹ В. И. Ленин, Асарлар, том 20, 4-нашр, 7—8-бетлар.

оммаларининг турмуш шароити билан боғлиқ бўлган демократик адабиёт мавжуд эканлигини таъкидлаш билан бирга, эксплуататор синфлар манфаати учун хизмат қилувчи реакцион идеология, бу идеологиянинг ифодаси сифатида феодал-клерикал адабиёт борлигини кўрсатиб ўтиш зарур. Агар демократик адабиёт илғор рус маданиятидан мадад олиб ривожланган бўлса, феодал-клерикал адабиёт чоризмнинг реакцион сиёсати ҳимоясида, колоңизаторлик аппаратининг қўллаб-қўлтиқлаши билан яқнади ва эксплуататор синфлар манфаатини ҳимоя қилди. Шундай қилиб, Ўрта Осиё Россияга қўшилгандан сўнг ўлкага икки турли Россия: революцион Россия — Чернишевскийлар, Ульяновлар, Плехановлар Россияси ва реакцион Россия — Гучковлар, Струвелар Россияси келиб кирди ва маҳаллий халқ ўртасида бўлган икки турли маданият билан ҳамкорлик қилди ва икки турли адабий оқимнинг — прогрессив-демократик ва феодал-клерикал оқимларнинг вужудга келишига замин ҳозирлади.

Ўзбек демократик адабиёти ўзининг туғилиши ва келиб чиқиши эътибори билан меҳнаткаш халқ оmmasининг турмуш шароити билан боғлиқдир. У шу шароит яратган «демократик ва социалистик идеология»нинг ифодаси сифатида майдонга келиб, турли адабий-маданий факторлар таъсири остида ривожланди. Шунинг учун демократик адабиётнинг моҳиятини, унинг ғоявий асосларини халқчиллик, ватанпарварлик, маърифатпарварлик идеялари ташкил қилади ва тематикаси шу илғор идеялар заминида белгиланади.

Демократик адабиётнинг асосий ва етакчи темаси халқ ҳаёти, истиқболи, тақдири, унинг озодликка бўлган интилишларини ифодалашдир. Бу тема демократик адабиётнинг асл моҳиятини ташкил қилади ва унда атрофлича, кенг ишланди.

Демократик адабиёт халқ ҳаётининг ҳаққоний реалистик лавҳаларини чизиш билан чекланиб қолмай, халқнинг адолатли ҳаёт ҳақидаги орзу-умидларини ҳам ифода этди. Мавжуд тартибларни лаънатлаган демократик адабиёт келгусига, истиқболга кўз тикди. Ҳаёт ҳақида халққа хос бўлган чуқур оптимизмни ифодалаб, келгуси озод ҳаётни куйлади. Демократ шоирларнинг ҳаммаси учун характерли бўлган хусусият шуки, бу уларда халқ ишининг ғалаба қилишига, зулм, адолатсизлик ва зўрликнинг ахир бир кун ер билан яксон бўлишига ишончнинг бўлишидир.

Халқ ҳаётини реалистик тасвир қилиш, унинг орзу-умидларини куйлаш тематикаси билан ижобий қаҳрамон проблемаси чамбарчас боғлиқдир.

Демократик адабиёт халқ оммасининг турмуш ҳақидаги туб интилишларини ҳаққоний ифода қилиб, келгусидаги «яхши замонлар» тўғрисида куйлаб, ўзининг ижобий қаҳрамонини яратди. Демократик адабиётдаги ижобий қаҳрамон демократ шоирларнинг турмуш ҳақидаги олижаноб идеалларини ўзида мужассамлантиради. Колониал қулликка нафрат билан қараш, озод ва бахтиёр ҳаётга интилиш, адолат тантаъаси учун кураш, маърифат ва тараққиётни улуглаш, жабр-ситама кўрган меҳнаткаш халқ учун ғамхўрлик қилиш демократик адабиётдаги ижобий қаҳрамоннинг характерли белгиларидир. Демократ шоирлар томонидан зўр маҳорат билан куйланган лирик қаҳрамон эса ижобий қаҳрамон хусусиятларининг маълум томонларини ўзида акс эттиради. Лирик қаҳрамонда ҳаётийлик, оптимистик мотивлар бўртиб туради. Демократик адабиётдаги лирик қаҳрамон диний-мистик адабиёт тарғиб қилган пессимизмга, мистикага қарама-қарши туради.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, демократик адабиёт ўз ижобий қаҳрамони орқали илгари сурган бу улуғ ва олижаноб идеалларни амалга ошира олмади, озодликка эришишнинг ҳақиқий йўллари топа билмади. Демократик адабиётнинг озодлик проблемасини, турмушнинг бу марказий ва асосий масаласини ўша тарихий шароитда ҳал қилиши мумкин ҳам эмас эди. Чунки чор самодержавиесининг олиб борган колонизаторлик сиёсати натижасида собиқ Туркистонда туғилган тарихий қолоқлик, бу қолоқлик таъсирида демократик шоирлар дунёқарашидаги чекланганлик уларга жамият тараққиёти қонунларининг етакчи тенденциясини кўришга тўсқинлик қилиб турди. Шунинг натижасида улар янги ҳаёт яратишга қодир бўлган жамиятдаги бирдан-бир революцион синф — пролетариатнинг тарихий миссиясини англаб етмадилар. Янги турмуш яратувчи кучни ўз ижобий қаҳрамонларида кўрсата олмадилар, бошқача қилиб айтганда, демократик адабиёт революцион позицияларга кўтарилиб чиқа олмади, яъни революцион демократик адабиётга айлана олмади. Адабий ҳаёт тараққиётининг навбатдаги бу босқичига, адабиётимиз, 1905 йилдан кейин, янги ижтимоий-тарихий шароит яратган революцион вазиятдан озиқланиб кўтарилди ва уни ўзида акс эттирди.

ОИЛА ВА МУҲИТ. ШОИРНИНГ БОЛАЛИК ВА УСМИРЛИК ЙИЛЛАРИ

Муқимийнинг асли исми Муҳаммад Аминхўжа, отасининг исми Мирзахўжадир. «Муқимий» — шоирнинг адабий тахаллуси бўлиб, арабча «муқим» сўзидан олингандир.

Шоир тахаллуси ҳақида илмий адабиётда ўрнашиб қолган ва турли авторлар томонидан қайта-қайта таъкидланган фикрга кўра, бу сўз «турғун», «бир жойда истиқомат қилувчи» маъноларида келади ва шоир-

нинг катта саёҳатларга чиқмай, деярли бутун умрини Қўқонда ўтказганига ишорадир. Бу фикр маълум даражада тўғри. Чиндан ҳам «муқим» сўзи «мудом бир жойда истиқомат қилувчи киши» мазмунини беради. Ҳақиқатан ҳам Муқимий катта саёҳатларда бўлмаган, Қўқонда туғилган ва шу ерда вафот этган. Лекин шоир тахаллусининг маъноси ҳақида гап борганда, анча кенг мазмунларни ўз ичига олувчи бу сўзнинг бир томони билан чекланиб қолиш ва тахаллусни шоирнинг фақат турғун ҳаётига боғлаб қўйиш дуруст эмас.

«Муқим» сўзи юқорида айтилган маъносидан ташқари «бир фикрда собит туриш», «аниқ қарорга келиш» маъносини ҳам билдиради. Жонли тилимизда ишлатиладиган «Муқим бир фикринг борми?», «Сўзингда муқим турасанми?» иборалари сўзнинг шу маъносидан дарак беради. Ёзма адабиётимизда ҳам «муқим» сўзининг шу кейинги маъносини кўрсатувчи мисолларни кўплаб учратиш мумкин. Фикримизча, шоир сўзинг шу кейинги маъносига — киши руҳий ҳолатидаги фазилатни ифода қилувчи маъносига кўпроқ меҳр қўйган ва ўзига тахаллус танлаганда шу мазмунни кўзда тутган бўлса керак.

Муқимий 1850 йилда Қўқон шаҳрида туғилди¹. Унинг отаси Мирзахўжа асли тошкентлик бўлиб, 1835—36 йилларда (1251 йил ҳижрийда) ўз отаси

¹ Муқимийнинг туғилган йили ҳақида адабиётда, кейинги вақтларгача хилма-хиллик мавжуд эди (1850, 1851). Ҳижрий ҳисоби билан берилган маълумотларни мелодий ҳисобига айлантиришда юзага келган бу англашилмовчиликка филология фанлари доктори, республикада хизмат кўрсатган фан арбоби *Ҳоди Зарифов* ўзининг «Муқимий. Ҳаёти ва ижодига оид материаллар» (Тошкент, 1955, 34—35-бетлар) номли китобида барҳам берди. Уртоқ Ҳ. Зарифовнинг ҳижрий ва мелодий йиллар ўртасидаги фарқни кўзда тутган ҳолда чиқазган ҳисобига қараганда Муқимийнинг 1850 йилда туғилган деб қараш тўғрироқдир.

Мирфозил билан Қўқонга кўчиб борган¹. Манбаларда бу кўчишнинг сабабларига оид маълумот учрамайди. Лекин ҳурматли олим Ҳомил Еқубов таъкидлаганидек, унинг ички урушлар бозори қизиган бир даврда, айниқса Қўқон хонлиги билан Бухоро амирлиги ўртасида талаш бўлиб турган Тошкентнинг нотинч ва фожиали кунларида «тинчлик ва тирикчилик тақозоси» билан рўй берганини тахмин қилиш мумкин. Бу ҳодиса қандай сабаблар билан, қай тахлитда рўй берган бўлмасин тарихий факт шуки, Мирзахўжа ва унинг отаси Мирфозил Қўқонда «Беквачча» маҳалласидан² ҳовли-жой қилиб, шу ерда ўрнашиб қолдилар.

Муқимий отаси Мирзахўжанинг қачон туғилгани ҳақида маълумот сақланган эмас, лекин унинг новвойлик касби билан шуғулланиб, камбағал ҳаёт кечиргани маълум.

Мирзахўжа Қўқонда Бибиойша (Ойшабиби) исмли қизга уйланди. Бибиойшанинг отаси Сайдолим Подиршайх ўғли бўлиб, у ҳам Мирзахўжалар оиласи сингари ўз юрти Хўжанддан (ҳозирги Ленинобод) келган ва Қўқонда турғун бўлиб қолган эди.

Мирзахўжа билан Бибиойша ўз турмушларида беш

¹ Филология фанлари доктори Ҳомил Еқубов ўзининг «Ўзбек демократ шоири Муқимий» номли китобчасида (Тошкент, 1953), бу сафар тўғрисида сўзлаб, Муқимий отасининг «1830 йилда Шералихоннинг қирғин ва талони вақтида» Тошкентдан Қўқонга кўчиб кетганини айтади. Биринчидан, бу ердаги 1830 йил тарихий воқеаларга мос эмас, бу сафар манбаларнинг кўрсатишича, 1251 ҳижрийда, яъни 1835—36 йилларда бўлиб ўтган эди. Иккинчидан, бу сафар Шералихон замонида эмас, Муҳаммад Алихон (Маъдалихон) замонида тўғри келади. Чунки Шералихон, 1842 йилда (1258 йил ҳижрий) Маъдалихон Бухоро амири Амир Насрулло томонидан ўлдирилгандан сўнггина Қўқон тахтига ўтирган эди.

² Қўқоннинг ғарби-жанубида жойлашган бу маҳалла ҳозир «Муқимий» номи билан юритилади.

фарзанд кўрдилар. Булардан бири, тўртинчиси ўғил — Муҳаммад Аминхўжа, қолганлари қиз бўлиб, улар — Тожиниса, Улуғбиби, Сайдиниса ва Меҳринисалар эди.

Шаҳарнинг оддий ҳунарманд табақасига мансуб бўлган Мирзахўжа етти кишидан иборат бўлган катта рўзгорини базўр тебратар эди. Муқимий мактаб ёшига етгач, одат бўйича, уни ўз маҳалласидаги мактабдор домлага топширдилар. Муқимийга «биринчи сабоқ»ни берган киши «Беквачча» маҳалласидаги «Хазрат» мадрасасига қўшни ҳовлида мактаб тутувчи Мулла Абдуҳалил исмли домла бўлди. Шубҳасиз, Мулла Абдуҳалил схоластика ва догматика асосига қурилган ўрта аср типдаги ўша замон мактабларининг оддий домлаларидан бири бўлиб, Муқимий маънавий ҳаётида тилга оларлик роль ўйнаган бўлиши эҳтимолдан узоқ. Бу зот ҳақида Муқимий асарларида бирор гап бўлмаганидек, бошқа манбаларда ҳам ҳеч қандай хабар йўқ.

Диний таълим асосига қурилган эски типдаги бу мактабларнинг тартиби, ўқитиш усули ва моҳияти тўғрисида илмий адабиётда кўп нарсa ёзилган.

Бадий адабиётда ҳам бу темада бир қатор асарлар бўлиб, улар ичидан сўз санъаткори Садриддин Айнийнинг «Эски мактаб» повестини кўрсатиш мумкин.

Қўқонда Муқимий билан бир вақтда яшаган ва шундай мактабларнинг бирида ўқишга мажбур бўлган Фурқат бу мактабларда ўрнатилган эски таълим усули ва ваҳшёнa жазо тартиби тўғрисида кейинроқ ёзилган «Саргузаштнома»¹сида қуйидагиларни ҳикоя қилади:

¹ Фурқатнинг прозаик формада бўлган автобиографик характердаги бу асари 1891 йилда «Туркистон вилояти газети»нинг

«...Ул мактабдор Мулла Муҳаммад Олим ном бир ланг киши эрди. Ҳузурида узун ёғочлардин фаровон ва учиға гириҳ тушкон тозёналардин бепоен ва сиёсатидан жангари болалар ёввош ва зобитасидин ул ёввошлар кўзида ёш эрди. Андак жарима қилган шогирдға кўп жазолар раво кўрар эрди. Ва баъзи болаларни оёғидин боғлаб ўз бўйниға солиб ва баъзисини бошини ерга қилиб оёғидин осиб зарб қилур эрди. Ва баъзини ерга ётқузуб оёғига ҳалқа бир бузов ёғочни солиб, икки одамға ул ёғочнинг икки учини кўтартуруб оёғини(нг) остиға тахта ёғоч бирлан уруб ва устара бирлан тилиб, майда туз тиқиб қўюб юбсрур эрди. Агар бирор бола мактабға келмай ўйнаб қолса анга беш-олти нафар шогирдни буюруб ул болани судратиб келтирур эрди, баъда яланғоч қилиб урур эрди»¹.

Бундай «тартиб» жорий қилинган мактабнинг ва унинг «тарбиячиси» домланинг болалар маънавий та- раққиёти учун қандай роль ўйнаган бўлиши маълум.

бир неча сонларида «Қўқандлик шоир Зокиржон Фурқатнинг аҳволоти, ўзи ёзгани» сарлавҳаси остида босилган эди. Бу асар матбуогимизда ҳам шу сарлавҳа билан эълон қилинди (қара- нг: *Фурқат*. Танланган асарлар, том II. Тошкент, 1959, бет 124—146). Биринчидан, газета редакцияси томонидан қўйилган бу сарлавҳанинг асарга ном бўла олмаслигини, иккинчидан, асарга автор томонидан берилган чиройли ва ўринли ном бор- лигини назарда тутиб, уни ўзгартиришни ва Фурқат қўйган номни тиклаб, асарни «Саргузаштнома» деб юритишни маъқул ҳисобладик.

Бу ҳақда Фурқатнинг ўзида қуйидаги сўзлағни учратамиз: «...Ул вақт эдики саёҳат орзуси кўнглимға тушиб, Тошкент тара- фиға мутафажжуҳ ўлдим. Чунончи воқеаси бул саргузашт- номанинг муққадимасида зикр топқандур». (*Фурқат*. Танланган асарлар, том II, Тошкент, 1959 141-бет.) Асарнинг мазмуни ва характери ҳам кўпроқ шу номға муносиб тушадики, уни асар сарлавҳаси, деб қараш яхшироқ бўлса керак.

¹ *Фурқат* — Саргузаштнома. «Туркистон вилояти газетаси» 1891 йил, 28 февраль, № 8.

Мактаб Муқимийни саводга ўргатди, лекин унда бадий завқ уйғотган оила бўлди.

Муқимий оиласини яхши билган кишилар унинг онасини алоҳида фазилатга эга бўлган аёл сифатида таърифлайдилар. Бибиойша ўз замонасининг зийрак, қувноқ ва бадий завқни юксак бўлган аёлларидан бири эди. У ўз эртаклари, нақллари, қўшиқлари билан ўлтиришларга, йиғинларга файз бағишлаган, дугоналари юрагида завқ-шавқ уйғотган ўқимишли аёл эди. Бибиойша ўзининг шу фазилатлари билан Қўқон аёллари ўртасида шунчалик обрў ва самимий муҳаббат қозонганки, у иштирок қилмаган йиғинларда унинг ўрни йўқланар, йиғин аҳли унинг хислатларини тилга олиб уни қўмсар эдилар. Шунинг учун унинг яқин дугоналари севиб «Хуморбиби» деб атайдиган бўлганлар, бу ном бутун Қўқонга тарқалган ва Ойша-биби «Хуморбиби» номи билан шуҳрат қозонган¹. Хуморбибидаги бу маънавий хислат шубҳасиз ўгли Муқимийга ҳам таъсир этди ва унда жуда эрта эстетик завқ уйғонишига сабаб бўлди.

Муқимийнинг оилада, онаси воситасида халқ оғзаки ижодининг жозибадор намуналари билан танишишидан ташқари, у Шарқ поэзиясининг Алишер Навоий, Фузулий, Жомий, Ҳофиз каби машҳур намо-

¹ Умуман Муқимий оиласига, ҳаётига, жумладан Хуморбибига оид маълумотлар 1954 йилнинг ёзи ойларида В. И. Ленин номидаги Ўрта Осиё Давлат Университети йўли билан уюштирилган экспедиция иши давомида тўпланган эди.

Муқимийнинг оиласи ва ёшлик, ўсмирлик давридаги ҳаётига оид маълумотларни, асосан, унинг жияни Рўзимухаммад Дўстматовдан олинди. Р. Дўстматов ўша вақтда Қўқондаги Муқимий музей — ҳужрасида илмий ходим бўлиб ишлар эди.

Юқорида айтилган экспедиция иши давомида тўпланган материаллардан фойдаланганимизда, ҳар гал алоҳида таъкидлаб ўтамиз ва «1954 йил САГУ экспедицияси материалларидан» шаклида кўрсатамиз.

яндалари асарларини ҳам ўқиди. Бу жонли суҳбатлар, китоб мутолаалари ёш Муқимийда бадиий завқ ва диднинг тез ривожланишига олиб келди.

Мактабда муваффақият билан ўқиган ва ўзининг санъат, адабиётга бўлган ҳароратли муҳаббати билан атрофдагилар диққатини ўзига жалб этган Муқимий маҳалла мактабини битиргач, ўқишни давом эттириш бахтига муяссар бўлди ва мадрасага ўтди. Маълумоларга қараганда,¹ Муқимий шоира Нодира бино қилган Қўқоннинг машҳур «Ҳоким ойим» мадрасасида ўқиган.

Муқимийнинг мадрасага қачон кирганини аниқ кўрсатувчи ҳужжат йўқ. Лекин бўлажак шоирнинг суюкли онаси Хуморбиби вафот этган йилларида, яъни 1865 йил атрофларида унинг мадрасада ўқишда бўлганлиги маълум.

Муқимий мадрасада ўқиб юрган кезларида ҳусни хат (каллиграфия) санъати билан ҳам қизиқди. Муқимий бу соҳада ўз даврининг моҳир санъаткорларидан бўлиб етишди ва умрининг охиригача бу фаолиятини давом эттирди.

Муқимийнинг каллиграфия соҳасидаги устози Қўқоннинг машҳур санъаткорларидан Муҳаммад Юсуф хаттот исмли киши бўлган. Бу зот фақат каллиграфия билан шуғулланиб қолмасдан, иморатларга нақш солиш, сир бериш, муҳр ўйиш каби касблардан ҳам хабардор бўлган замонасининг билимдонларидан эди. Муқимий бу киши билан йирик хаттот бўлиб етишгандан сўнг ҳам алоқасини узмаган, умрининг охиригача самимий, дўстона муомалада бўлиб келган¹.

Муқимийнинг қачондан бошлаб шеър ёзишга киришганини аниқ белгилаш қийин. Лекин ундан сақланиб қолган адабий мерос ичида бу муҳим масалага

¹ 1954 йилда САГУ экспедицияси материалларидан.

алоқадор баъзи фактлар учрайди. Бу факт тарих-муаммо — хронограмма формасида ёзилган қуйидаги шеърдир:

Баҳри фазоил ичра эрди чу дурри макнун,
Охир фалак, дарифо, туфроққа қилди мадфун.

То Бешариқ мардуми кўздин оқизди селоб,
Хосу авом йиглаб маъюси дийда пурхун.

Фарқи саридин ажраб, таслим айлаюб жон,
Бўлди топиб шаҳодат ҳақ раҳматиға мақрун.

Пири хирад, Муқимий, фавтини(нг) тарихичун,
Етти кароматидин кўнглиға ушбу мазмун:

От шатта солди ногаҳ, дорилқазодин афсус,
Кетти шифо тополмай Эшон Хўжа Турсун.

Ул кун мусибатидин айланди субҳи шома,
Гўё бўлиб қиёмат оқиллар ўлди Мажнун¹

Шеърнинг мазмунидан кўриниб турадики, бу тарих-муаммо Хўжа Турсун исмли бешариглик бир кишининг фожиона ўлими муносабати билан ёзилган. Хўжа Турсуннинг ким эканлиги бизга қоронғи, лекин муаммонинг биринчи мисрайдан («Баҳр фазоил ичра эрди чу дурри макнун») маълум бўлишича, у киши ўз замонасининг олим-фозилларидан бўлган.

Муаммода тасвир қилинган воқеа, яъни Хўжа Турсуннинг от тепиш натижасида рўй берган фожиона ўлими, айни замонда тарих ҳам ҳисобланади. Муқимий «От шатта солди, ногаҳ» сўзларида ҳам бўлиб ўтган воқеани тасвир қилади, ҳам тарих беради, яъни у сўзларни «моддага тарих»га айлантиради. Муаммо жанри қоидаларига биноан бу сўзларнинг абжад ҳи-

¹ * بياض — «Баёз», қалами. Ўзбекистон Ф. А. Шарқшунослик институти фонди, № 7521, варақ 71 а.

соби билан рақамларини жамласак 1287 йил ҳижрий (1870—71 йил мелодий) чиқади. Демак, 1870—71 йил бешариғлик олимнинг вафот тарихидир. Шу билан бирга, бу йиллар мазкур муаммонинг ёзилиш тарихи ҳам ҳисобланади. Шундай қилиб, Муқимийдан аниқ тарих билан бизгача етиб келган шеърларнинг ҳозирча энг кексаси шу — 1870 йилда ёзилган тарих-муаммодир.

Муқимий ижодий ишининг қачондан бошлангани тўғрисида бир фикрга келишда шуни ҳисобга ҳам олиш керакки, мазкур муаммо шоирнинг дастлабки, яна ҳам тўғриси, биринчи асари бўлмаган, албатта. Шоир бу асарни ёзгунча маълум «тайёргарлик даври»ни, «машқ даври»ни ўтказган. Чиндан ҳам, адабиёт тарихи фактлари шуни кўрсатадики, биринчидан, ҳеч бир шоир ўз ижодини муаммо жанридан бошламайди, бу оғир ва мураккаб жанрга журъат қилишдан аввал бошқа жанрларда ўз кучини синаб кўради, «машқ» қилади. Иккинчидан, ҳеч бир шоир ўзининг биринчи ёзган шеърларидан бошлаб тахаллус қўлламайди, одатда тахаллус сўнгроқ, шеърий қобилият бошқалар томонидан маълум даражада эътироф этилгандан сўнггина, шоир ўз асарларида аста-секин тахаллус қўллашга киришади. Ниҳоят, мазкур муаммо Муқимийнинг биринчи асари эмаслигини, унинг тили ва услуби ҳам кўрсатиб туради. Тил ва услуб жиҳатидан маълум қолипга тушган бу асарни ёш ҳаваскор шоир ўзининг биринчи қадамларида ёзган бўлиши мумкин эмас, айниқса, бундай тахминга муаммо жанрида ўрин йўқ. Шу мулоҳазаларга суяниб, Муқимий ўз ижодий ишини юқоридаги муаммо ёзилган йили, яъни 1870 йили эмас, балки ундан бир неча йиллар муқаддам, яъни 60-йилларнинг ўрталаридан бошлаган бўлиши керак, деган хулосага келиш мумкин.

МУҚИМИЙ ИЖОДИНИНГ ИЛК ДАВРИ

Муқимий тахминан 1872—73 йилларда Қўқон мадрасасини битиргач, ўқишини давом эттириш учун ўз даврининг илмий маркази ҳисобланган Бухорога кетди.

Муқимий таржимаи ҳолининг энг қоронғу нуқтаси ҳам мана шу Бухоро даври ҳаётидир. Бу давр ҳақидаги ҳозирча бирдан-бир бизга маълум материал қўқонлик кекса шоирларимиздан Асқарали Ҳамраалиев — Чархийнинг¹ шоир Псандий қолдирган маълумотларга асосланиб берган хабаридир.

Шоир Псандийнинг асли исми Уста Абдуқаюм, отасининг исми Аваз Муҳаммад бўлиб, тўқувчилик касби билан шуғулланган. Замонасининг ҳажвгўй бу шоири 1816 йилда Қўқонда туғилиб, узоқ умр кўриб, 1918 йилда вафот этган. Шоир Чархий маълумотига қараганда, шоир Псандий тахминан 1874—75 йилларда Бухорога сафар қилган, бу сафари вақтида у «Меҳтар анбар» мадрасасида ҳамшаҳри Муқимий билан учрашган ва бир кеча унинг ҳужрасида меҳмон ҳам бўлган. Муқимийнинг Бухорода бўлганини ва қайси мадрасада ўқиганини шоир Псандийнинг шу эсдалигидан биламиз. Лекин Псандий — Муқимий учрашувлари тафсилотига оид бошқа маълумотлар бўлмаганидек, манбаларда, шу жумладан Бухоро тазкираларида ҳам Муқимийнинг Бухоро даври ҳаётига оид хабарлар учрамайди.

Муқимий бир неча йил давомида Бухорода бўлиши унинг маънавий такомилда, албатта изсиз

¹ Асқарали Ҳамраалиев — Чархий Қўқонда 1900 йилда туғилган, асли касби бофанда (шоҳи тўқувчи), Қўқонда Муқимий номидаги шоҳи артелида (ҳозир фабрика) узоқ муддат шу касб билан шуғулланган, ҳозир Қўқондаги Муқимий музей-ҳужрасида илмий ходим.

ўтмади. Айниқса шоирнинг форс тилини мукамал ўрганиб, у тилда юксак санъатли шеърлар айтишида форс-тожик тили устунлик қилган, Бухоро муҳитининг таъсири сезилади.

Муқимий аввал Қўқон, сўнгра Бухоро мадрасаларида узоқ муддат давом этган ўқиш даврида ижодий иш билан шуғулланди ва талайгина шеърлар ёзди. Муқимийнинг мадраса даври ҳаёти ўн йилдан кўпроқ вақтни ўз ичига олади. Унинг хронологик чегараси тахминан 1864—65 йиллардан 1875—76 йиллар, яъни шоирнинг Бухородан Қўқонга қайтиш йили билан белгиланади. Демак, 1876 йилгача бўлган давр Муқимийнинг турмушда ўқувчилик даври бўлиб, ижодиётда шогирдлик, изланиш, қидириш тамойиллари сезилиб турадиган илк давр ҳисобланади.

Шоир қолдирган адабий мерос ичида унинг илк давр ижодига мансуб деб ҳисобланиши мумкин бўлган кўпгина шеърлар бор. Бу ўринда биринчи навбатда мазмун жиҳатидан мадраса ҳаёти билан боғлиқ бўлган шеърларни кўрсатиш керак бўлади. Бу гуруҳ асарлардан намуна сифатида «Бўлур» радифли қуйидаги шеърни келтириш мумкин:

Нихони, гоҳ, кўруб учрасанг салом бўлур.
Зиёда манда қачон журъати калом бўлур.

Зарифу, зийраку, нозик бадан маҳол эмди,
Агарда сен каби хуш лафзу, хуш маром бўлур.

Агарчи, мадрасада мубталоларинг кўпдур,
Ва лекин қайси ўзумдек санго ғулом бўлур.

Мадоро зарра чашмимда қолмади ҳаргиз,
Ҳар ерда кўрсам сани ишим тамом бўлур.

Хаёлинг ўйлаб юриб, кундузи юруб, то шом,
Кўзумга уйқу яла кечалар ҳаром бўлур...¹

¹ Шоир ва драматург Собир Абдулланинг шахсий кутубхонасида сақланаётган қўлёзма «Баёз». 30—31-бет.

Бу шеър Муқимий ижодининг илк даврига мансуб бўлган асарлардан бири эканлиги унинг мазмунидан ҳам, бадий хусусиятларидан ҳам кўриниб турибди. Шеърдаги мадраса ҳаёти тўғрисидаги сўзларни, айрим мисралардаги камчиликларни, масалан, иккинчи байтнинг иккинчи мисрасида «хуш» сўзининг ўринсиз қайтарилиши, бешинчи байтнинг биринчи мисраидаги «юруб» сўзининг ёнма-ён келиб шеър оҳангини бузиши, шу байтнинг иккинчи мисраидаги «яна» сўзининг шеър учун ортиқчалиги, тўртинчи байтнинг биринчи мисраидаги «Мадоро зарра чашмимда қолмади» иборасидаги «мадор» сўзининг кўзга нисбатан ўринсиз ишлатилиши ва бошқаларни бир томонга қўйиб туриб, шеърни бутун кўйи бадий асар сифатида олиб қарасак ҳам, унинг ҳали бадий маҳоратнинг ибтидоий босқичларида турган ёш шоир қаламига мансуб бир асар эканлигини кўриш унча қийин эмас.

Муқимийнинг бу давр шеърларида тематик маҳдудлик, формализм элементлари, санъатпардозлик майлларига берилиш тенденцияси ҳам баъзан учрайди. Айрим шеърларда мазмун эмас, форма устунлик қилади. Сийқаланган, шаблон тус олган образларни қўллаш, услубда сунъийлик, мисралардаги традицион иборалар, тасвирлар шу тенденциянинг оқибатлари эди. Муқимий бу даврда ёрнинг келишган қоматини тасвир қилишда поэзияда қайта-қайта қўлланган ташбиҳни — «раъно қад», «сарви қад» ибораларини ёки унинг ширин сўзли эканини англатишда «шакаргуфтор», «тўтикалом» ўхшатишларини фойдаланишдан ва шу ташбиҳлар туғдирган ассоциация билан унинг бутун атрибутларини келтиришдан ўзини сақлай олмайди:

Ўзга боғларда бино қўйган, нигоро, қил хиром,
Шохи синсун сарвни, раъно ниҳолингни кўриб.

Хомуш ўлтурмай гапур, жоноки, бўлсун гунгулол,
Тўтти ширин такаллум, қийлу қолингни кўриб.

(«Жамолингни кўриб»)

Ёки «Офати жон сизмусиз» сарлавҳали шеърдан мана бу байтни кўрайлик:

Салтанат тахти уза султони хубон сизмусиз,
Қилгувчи срат кўнгул мулкани вайрон сизмусиз.¹

Бу мисраларда традицион образ ўзининг бутун атрибутлари билан, одатдаги компонентлари билан тўлиқ берилган: «Ёр гўзал (хубон)дир, у оддий гўзал эмас, гўзалларнинг гўзали, яъни «султони»дир. Модомики, «султон» бўлгач, у «салтанат тахти»да даври даврон суриши керак. «Салтанат тахти»да ўтирган «султон» эса албатта «мулкни вайрон» қилмай иложи йўқ. Бас, шундай бўлгач, гўзаллик тахтида ҳукмронлик қилувчи «султони хубон» ҳам «кўнгул мулкани вайрон» қилиши табиий эди. Шундай қилиб, Муқимий тасвирида у маҳбуба «кўнгил мулкани вайрон қилиб, салтанат тахтида ўлтирувчи гўзалларнинг султони» бўлиб чиқади.

Феодал-сарой адабиётига хос бўлган ишқий-эротика ҳам бу даврдаги Муқимий ижодида маълум из қолдирмай ўтмади. Бир қатор шеърларида муҳаббат юқори инсоний фазилатларни куйлаш учун восита эмас, эротик ҳисни ифода қилиш қуролига айланиб қолган. Қуйидаги шеър ўзининг бутун гоёвий-бадий ва формал-стилистик хусусиятлари жиҳатидан сарой адабиётининг Муқимий ижодига кўрсатган салбий таъсирдан дарак бериб туради:

Учради, ногоҳ, манга бир (пари) маҳрўгина,
Хандаси ширин, каломи жонфизо дилжўгина.

¹ *Муқимий*, Асарлар тўплами. Т. 1., 1960. 98-бет.

Ҳуснидин ўтлиғ нетонгким, боқса рухсорин очиб,
Келтуралмай тобу тоқат кўзга сувгина.

Меҳр вақтида ниҳоят меҳрибон, кўнгул навоз,
Қаҳр хангоми бағоят тунду ҳам бадхўгина.

Донаи холи ярашган чеҳраи гулнориға.
Кўзлари оҳу киби, мушки Хўтан гесугина.

Холи ҳиндусин гирибонида кўргач рашкидин,
Келди чиққум ул замон саҳро сари деб «ҳув»гина.

Оҳ урар товус боғларда хиромини кўриб.
Қасратидин кабк гўё ўтга тушган мўгина.

Нола булбулдек жудоликдин, Муқимий айларам,
Етса шояд деб висолинг гулларидин бугина¹.

Бу ғазал ўзининг бутун хусусиятлари билан — те-
маси, мазмуни, образ ва услуби, ҳатто қофиядаги
сунъийлик ва ясамалиги билан шаблон шеърый машқ-
ларни эслатади.

Муқимий аста-секин тақлидчилик, шогирдлик дав-
рини орқада қолдирди, мустақил мушоҳаданинг би-
ринчи белгиси бўлган изланиш, қидириш босқичига
ўтди. Муқимий ҳаётдан ўз мавзуини, услубини излаш-
га киришди. Бу ижодий изланиш йўлида у аввало
Шарқ классик адабиёти, унинг ажойиб бой хазинасига
суянди. Муқимий ўзбек халқининг улуг шоири ва му-
тафаккири Алишер Навоий, тожик адабиётининг
классиги Абдураҳмон Жомий, озарбайжон халқининг
гениал шоири Низомий Ганжавий, Фузулий ва бошқа
машҳур шоирлар ижоди билан чуқур танишди, зўр
муҳаббат билан улардан ўрганди. Айтиш мумкинки,
Муқимий ёшлик вақтида тўйиб ичган Шарқ поэзияси-
нинг бу туганмас чашмасидан умрининг охиригача
баҳраманд бўлди.

¹ «Баёз», қалами Ўз ФА, Шарқшунослик институти фонди,
№ 7521, varaқ 78 а.

Муқимий форс-тожик адабиётининг улуғ намоян-даси Абдурахмон Жомийни ўзига устоз сифатида танлаши ҳам шу Шарқ поэзиясини мароқ билан ўқиган даврларига тўғри келади. Муқимий поэтик мероси ичида Жомийга бағишлаб ёзилган бир неча шеърлар учрайди. Муқимийнинг Жомийга бўлган ихлоси ва муҳаббатини кўрсатиш жиҳатидан унинг «Мекуни ё не?» радифли мухаммаси характерли. Жомий газалига боғланган бу машҳур мухаммаснинг қуйидаги охирги бандида Муқимий тожик классигини ижодий ишда ўзига «пир — устоз» қилиб олганлигини таъкидлайди:

Муқимий зарраи ҳам чун офтоби ховари Жомий,
Зайфу, ожизам, кун дастгири, ёзари Жомий,
Ба доди додхохон аз гу шояд довари Жомий,
Кадомин дарду меҳнат кунам ёд овари Жомий,
Ту осон мушкили мо мустамадон мекуни ё не?

Таржимаси:

Муқимий Жомий олдида қуёш атрофида айланувчи зарра
сингаридур,
Зайфман, ожизман, қўлимдан тут, ёрдам қил, эй Жомий,
Сандан ёрдам сўровчиларга, ҳамма вақт мадад этиб келгансан,
эй, Жомий,
Дарду меҳнат чекувчи мен гадони ҳам ёд қил, эй Жомий,
Биз ёрдамга муҳтожларнинг мушкулини осон қиласанми ё йўқ?!

Муқимий ижодий эволюциясида Шарқ классикларининг ажойиб асарлари шубҳасиз, муҳим роль ўйнади. Муқимийнинг улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий газалларига, шунингдек, Шарқ поэзиясининг гениал лирик шоири Фузулий газалларига қайта-қайта мурожаат этгани ва кўплаб мухаммаслар боғлагани маълум. Шарқ классиклари хази-

¹ *Муқимий*. Танланган асарлар. Т. 1958, 204-бет.

насининг сўнмас машъали бутун ҳаёти давомида Муқимий ижодий йўлини ёритиб турди. Бу жиҳатдан бир неча йил давом этган Бухоро даври ҳаёти ҳам ис-сиз ўтмади. Маълумки, Муқимий Бухорода ўқиган даврида, XIX асрнинг 70-йилларида у ерда Аҳмад Дониш бошчилик қилган прогрессив характердаги кучли адабий ҳаракатчилик мавжуд эдики, Муқимий-нинг у адабий ҳаётдан баҳраманд бўлганлиги шубҳа-сиздир.

Муқимий ижодий эволюциясини таъмин этган асо-сий ва ҳал қилувчи омил (фактор)— ҳаёт, ҳаётий му-шоҳадалар, курашлар бўлди.

Маълумки, Муқимий, тахминан 1876 йил атрофла-рида йигирма олти ёшларида мадраса таҳсилани ту-гатиб, Бухородан Қўқонга қайтди.

Муқимийнинг Қўқонда мустақил ҳаёт йўлига ки-риши, ундаги курашлар ва бу курашларнинг шоирда туғдирган кечинмалари, дунёқарашига ва ижодига кўрсатган таъсири каби масалаларга ўтишдан илгарин, Муқимий шахсияти учун характерли бўлган бир нуқ-тага диққатни жалб қилиб ўтайлик.

Одатда, илмий адабиётда Муқимий тўғрисида гап борганда, унинг шоирлиги, бадиий таланти тўғрисида сўзланади-ю, лекин унинг билими, олимлиги тўғриси-да лом-мим демай ўтилади. Ҳолбуки, у аввал Қўқонда, сўнгра замонасининг илмий маркази ҳисобланган Бу-хорода қарийб ўн беш йилча ўқиб, ўша замон термини билан айтганимизда «хатми кутуб» қилиб етишган олим эди. Муқимий ўз ҳаётида илмий темада асарлар ёзмаган бўлса-да, замонасидаги илмлардан хабардор бўлганидан шубҳа йўқ. Бу ҳаётий ҳақиқат бир қатор тарихий фактларда, адабий ҳужжатларда аён кўри-ниб туради. Бу жиҳатдан Муқимий замондоши шоир Камина шеъри характерлидир.

Камина XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаб ижод

этган, кўп шоирлар билан яқин алоқада бўлган, уларни шахсан таниган бир киши бўлиб, ўз шеърларидан бирида замондош шоирларга характеристика беради¹. Бирмунча жиҳатлардан диққатга сазовор бўлган бу шеър текстини тўлиқ келтирамиз:

Шоир Амир Умархон, Фарғонанинг эгоси,
Ҳукми эғур фаровон оламни подшоси.

Алхол Мухъйи шоир Ҳўқандда ул мусофир,
Лекин чизи такобир, шоирни хўб сароси.

Дунёдин ўтти Ҳасрат, ашъор учун бағайрат,
Шеъри ани насихат, нек эрди муддоаси.

Гурбатни ўз йўлида, шеър айласа сўзида,
Имзор шоирида, қанду асал мазоси.

Фурқат на деб этарсиз, қишлоқни ҳажв этарсиз,
Тонгла сўрса нетарсиз, тангрини бор балоси.

Хижлат деган суханвар, дунёда ул самъандар,
Лекин ўзи қаландар, кўкнорни ул гадоси.

Сиддиқ котибни дер, ўз ризқини ўзи ер,

Жоҳил аҳли «ёмон!» дер, овқатни васвасоси.

¹ XIX—XX аср адабиётига мансуб бўлган қўлёзма ва литографик баёзларда «Камина» тахаллуси қўйилган шеърлар учраса ҳам, бу шоирнинг ким эканлиги ҳақида биографик маълумотларга эга эмасмиз. «Камина» тахаллусли иккита шоир борлиги маълум. Биринчиси фарғоналик Камина. Ҳозир устида гап бораётган шеър шу шоирга мансуб. Бундан ташқари, Каминанинг «Саёҳатнома»си ҳам бор. Ун етти банддан иборат бўлган бу асар манбаларда «Саёҳатномаи Камина» деб аталса-да, услуб ва бадий хусусиятлари жиҳидан Муқимий «Саёҳатнома»сига ўхшамайди. Камина «Саёҳатнома»сининг матлаи:

Айлаб саёҳат «Дўрманча» бордим бор эрди дилда

қилмоқ томошо,

Ҳам бор эдилар ёру биродар, ҳам дўсту улфат бир неча мулло.

Шеър қуйидаги мисралар билан тугайди:

Қолди Камина кўнгулда армон, кўрмай тўрамни юз

дарду ҳижрон,

Сухбат қилолмай бир лаҳза, бир он, доғ узра доғ ҳасратда аммо.

Муқимий илми ҳолда, ҳамёна илми қолда,
Масканлари Ҳўқанда «Ҳазрат»ни мадрасоси.

Мураббо дер маҳалли, айтган шеърига балли,
Юзи нури Тажалли, дилда айтур саноси.

Касби эрур дўзанда, шеърини ташлаб анда,
Завқий эрур бу кунда бир (дардни) мубталоси.

Мажжурни бошинда, кам бисту ҳафт ёшинда,
Ҳар кунда бор қошинда, ҳажвини можароси.

Дуо айланг барина, ўтканларни ҳақина,
Мажмуингиз Камина, Толибни ошиноси¹.

Ҳар қайси шоирнинг характерли белгисини олиб, қисқа сатрларда уни тавсиф этган Камина Муқимийнинг олимлигига диққатни алоҳида жалб этади. Камина Муқимий номини зўр ҳурмат билан тилга олар экан, унинг ҳам «илми хол»дан (зохирий — дунёвий илмлар) ҳам «илми қол»дан (ботиний илмлар) хабардор бўлган олим эканлигини таъкидлаб ўтади.

Муқимийнинг ўз асарларида ҳам бу ҳақиқатни тасдиқловчи фактлар бор.

Муқимий риёзат (математика), ҳандаса (геометрия) каби дунёвий илмларни ўз даврига кўра яхшигина билган ва замондошлари диққатини ўзига жалб этган эди.

Муқимийнинг табобат (медицина) дан ҳам анча билимга эга эканлиги унинг асарларидан маълум.

(«Баёз» қалами, Ўз Ф. А. адабиёт музейи фонди, инв. № 233, varaқ 10, 6—12 а).

Бизга маълум иккинчи Камина чимкентлик, оти Ҳусайн Шайх. Бу шоирнинг Чимкентда руслар олиб борган урушни тасвир қилувчи достони бор. Достоннинг бир нуسخаси Абдусатторхон Абдуғафоров томонидан 1893 йилда Н. Остроумовга берилган. Достон тексти 1894 йилда «Сборник материалов для статистики Сир-Дарьинской области» китобида (том III, стр. 1—64) босилган.

¹ «Баёз, мажумаи ашъор», қўлёзма, Ўз Ф. А. Шарқшунослик институти фонди, № 7512, varaқ 272 аб.

Шоир ўз шеърларидан бирида анор хусусиятлари ҳақида сўзлар экан, бу тўғридаги «илми ҳикмат» кўрсатмаларига мурожаат қилади:

Неъмат ичра хуш латофатлиқда мустасно анор,
«Қой» агар ҳикматда дерлар қотни сафро анор¹,

Иккинчи бир ўринда ўз мулоҳазаларининг далили учун тиб китобларидан «Қонун»га мурожаат қилади. Бундан англашиладики, Муқимий Шарқнинг машҳур олими Абу Али ибн Синонинг «Қонун» китобидан хабардор бўлган. Монументал бу илмий асарнинг қисқартирилган варианти ҳам бўлиб, у халқ ичида «Қонунча» деб юритилар ва табобат ишида қўлланма сифатида машҳур эди:

Муолиждин кўриб набзим, ҳакимо, ёзма «Қонунча»,
Бу ҳикмат бирла билмайсиз, надур дарди ниҳонимсиз².

Муқимий ўз замонасининг кенг билимли, пешқадам кишиларидан бири эканлигини кўрсатувчи бундай далилларни кўплаб келтириш мумкин.

Шундай қилиб, узоқ муддат «мадрасаларда риёзат чекиб», илм хазиналарини эгаллаб, зўр чидам ва қаноат билан камолотга эришиш йўлида меҳнат қилган шоир юқорида айтилганидек, тахминан 1876 йилларда Бухородан Қўқонга қайтди. Одатда «Бухороий шариф»да «хатми кутуб» қилган муллалар зўр тантана билан кутиб олинар эди. Лекин Муқимийнинг Бухородан қайтишига тантаналар ҳам уюштирилмади, «ёш олим»лар истиқболи ҳақида тузиладиган катта-катта режалар ҳам чизилмади. Қўқон ҳаётида ҳукмфармо бўлган доиралар «оддий новвой боласи»нинг Бухорога ўқишга кетишига қандай бефарқ қараган бўлсалар, «қашшоқ муллабачча»нинг олим ва шоир сифатида

¹ Муқимий, Асарлар тўплами. Т. 1., Т. 1960 184-бет.

² Муқимий, Асарлар тўплами. Т. 1., Т. 1960 96-бет.

қайтишига ҳам шундай совуқ ва лоқайд қарадилар. Бу шоирни ҳаёт билан биринчи учрашуви, аynи замонда шоир билан Қўқондаги ҳукмрон муҳит ўрта-сида рўй берган биринчи тўқнашув эди.

Муқимийнинг оилавий ҳаёт қуриши ҳам шу вақтларга тўғри келади.

Муқимий Бухорода ўқиб юрган кезларида, узоқ вақтлар бева юргандан сўнг отаси Мирзахўжа Зиёдабиби исмли бир жувонга уйланган эди. Зиёдабиби Мирзахўжа оиласига уч қизини кетида эргаштириб келди. У қизларнинг бири Санамбиби бўлиб, у янги оилага кўчиб келган кезларида ёш бўлса ҳам, Муқимий Бухородан қайтган вақтларида бўйи чўзилиб, етилиб қолган эди. Мирзахўжа ва Зиёдабиби — эр ва хотин қуда бўлишга қарор бердилар, бу гап «иши юришмай турган» Муқимийга ҳам маъқул бўлди. Натижада ими-жимиди тўй ўтказилди. Муқимий «уй-жойлик» ҳам бўлиб қолди. Бир томондан, оила — тирикчилик тақозоси, иккинчи томондан, ҳаётнинг ўзи, бирор иш билан машғул бўлишни талаб этар эди. Лекин Муқимийга дурустроқ ўрин таклиф қилинмагандан, бирмунча вақт бекор юргач, охири 1877 йил аτροφларида Қўқондаги ер қурилиши маҳкамасига мирзалик (саркотиблик) вазифасига ишга кирди. Шу расмий вазифа туфайли унга ер қурилиши маҳкамасининг амалдорлари билан биргаликда қишлоқларга чиқишга тўғри келар эди. Эҳтимол сўнгроқ «Танобчилар» асарида чизган ҳаётий лавҳаларни шоир шу вақтларда расмий вазифа билан қишлоқларни кезганда ўз кўзи билан кўргандир ва оғир мусибатли халқ ҳаётига гувоҳ бўлгандир. Муқимий бу вазифада узоқ қола билмади. Унинг маҳкамадаги мирзаликдан кетиш сабабини аниқ кўрсатиш мумкин бўлмаса-да, ер қурилиши маҳкамасидаги адолатсизликлар, бюрократизм, ҳаддан ташқари авж олган зулм ҳассос ва оли-

жаноб табиатли шоирнинг тоқатини тоқ қилиши турган гап эди. Орадан кўп ўтмай Муқимийни Қўқоннинг ғарбий шимолида Сирдарё ёқасидаги Оқжар паромиди паттачи вазифасида кўрамиз. Муқимийнинг шу давр ҳаётидан «Дар мардуми Оқжар ба тарихи мухаммас» («Оқжар одамлари ҳақида мухаммас») сарлавҳали фавқулодда характерли сатираси сақланиб қолган.

Келганим ушбу маконга қиладур менга алам,
Лойиқ табъ йўқ одамки, десам ҳасрату ғам,
Гаплашурға киши йўқ эртадин оқшомгача қам,
Кун совуқ, қора чироқ, гўрдек ую, ўтун кам
Чиқсам эшикка қилур тўрғайи чулдур-чулдур.

Зотимиз саййиду саодот эмасмиз, қоғамиз,
Ғам ўқидин тани мажруҳ саропо ярамиз.
Ултурон жойда ҳам баъзи маҳалда ҳорамиз,
Сув учун дарё уза ҳавсала айлаб борамиз,
Гоҳ йўловчи келадур кемага гулдур-гулдур.

Тушадурган кишини(нг) кемага ишлари пичинг,
Келишур маслаҳат айлаб: «Қасам берса ичинг!»,
Кўтариб ерга урай дейсану етмайди кучинг,
Тўрт пул отға берур, «кам!»--десаи, айтурки: «кечинг
Йўқ кисамда пулиме қолгани шулдур-шулдур»¹.

Сатиранинг автобиографик характерга эга бўлишидан ташқари, унинг темаси ва мазмуни ҳам диққатга сазовордир. Уқишни битириб, биринчи марта турмуш билан юзма-юз келган ва ундаги аччиқ ҳақиқатларни ўз кўзи билан кўрган шоир ўзининг бу илк сатирасида ҳаётнинг худди ўзгинасини беради, мана шу ҳаётий реал таассуротлар Муқимий поэзиясининг тараққиётини таъмин қилади ва унда социал конфликтларни келтириб чиқаради. Шу илк сатирадаёқ бўлғуси реалист шоирнинг ғоявий йўналиши, услуби, янги ижодий приёмлари куртаклаб ниш ура бошлаган эди.

¹ *Муқимий*, Асарлар тўплами, т. 1, Т., 1960, 51-бет.

Муқимийнинг ер қурилиши маҳкамасида, сўнграқ Оқжар паромиди ишлаб турмуш билан бевосита танишиши унинг ижодида катта ўзгаришлар рўй беришига замин ҳозирлади. Ҳаётини фактлар, турмуш таассуротлари, мушоҳадалари, меҳнаткаш халқнинг аянч ҳаёти, бошидан кечириётган фожиалари «оддий новвой боласи» Муқимий ижодида борган сари чуқурроқ из қолдира бошлади. Шоир ҳар ерда қашшоқликни, кулфатни, азоб-уқубатли турмушни кўрди. Ҳаётнинг бу беомон ва даҳшатли манзаралари шоирни қаттиқ изтиробга солди, шоир ўз ижодига, адабиётнинг вазифаси, шоирлик бурчи каби масалаларга ўзгача ёндаша бошлади, ҳаёт ҳақидаги тушунчаси кенгайиб, уларни бошқача ўлчовлар билан баҳолашга интилдди.

70-йилларнинг иккинчи ярмида Муқимий ижодида рўй бераётган бу бурилиш «Қолишмас» сарлавҳали шеърда яхши акс этган. Бу шеърда Муқимий ўзининг феодал-сарой адабиётига бўлган муносабаги тўғрисида сўзлайди. Шеърнинг мазмуни ва умумий руҳидан маълум бўлишича, шоир адабиёт, услуб, бадийлик масалаларида илгариги традицион тушунчалардан қайтиб, янги қарашларга эга бўла боради ва ўз адабий иқтидорини ўзи ҳис қилиб, мустақилликка, янги эстетик позицияларга интилади.

Узоринг боғи ризвондин қолишмас,
Хироминг ҳуру гулмондин қолишмас.

Агар ёлғон эмас, жоно, каломинг,
Ширинлигиди, десам жондин қолишмас.

Латофат мавж урар ҳар бир сўзингиди,
Тишинг ҳам дурри ғалтондин қолишмас.

Муродинг бисмилим бас бир қаросанг,
Нигоҳинг тийри мижгондин қолишмас.

Жудолуғ дардидин ҳижрон тунида,
Сиришким шўри тўфондин қолишмас.

Очиб чиқсанг қоронгу кечаларда,
Юзинг ҳам моҳи тобондин қолишмас.

Нетарким, кулбами қилсанг мунаввар,
Инонким, ҳеч зиндондин қолишмас.

Хату холинг эмастур хизрдин кам.
Даҳонинг оби ҳайвондин қолишмас.

Алифдек қоматинг юз қатла нозик,
На қоддиким, десам ондин қолишмас.

Назар қилганда назмингга Муқимий,
Назокатда Умархондин қолишмас¹.

Бадий — стилистик приём масалаларида тақлидчилик адабиётидан, феодал-сарой адабиётидан ҳали анчагина элементлар учрайдиган бу шеър ўзининг ғоявий йўналиши билан ғоятда характерлидир. Бу шеърнинг охирги мисраларидан кўринадики, унда Муқимий шоирликда Умархон — Амирий билан бўй ўлчашади, бу шубҳасиз, Муқимий ижодининг илк босқичлари учун фавқулодда катта жасорат эди. Бу ерда гап Муқимий шеърларининг Амирий шеърларига нисбатан устун эканлигини даъво қилиш ва уни исбот этишда эмас. Ҳеч шубҳасиз, шу даврдаёқ, 70-йилларнинг охирларидаёқ Муқимий шеърлари ўзининг ғоявий ва бадий хусусиятлари жиҳатидан феодал-сарой адабиётининг ҳар қандай намояндасидан устун туради. Бунга шак-шубҳа йўқ. Лекин бу ерда гап шундан иборатки, шоир дунёқарашда рўй бераётган ўзгариш ўз-ўзидан унда мавжуд тартибларга, шу жумладан адабий-эстетик нормаларга нисбатан нафрат, норозилик туйғусини уйғотди, бу туйғу эса шу этапда, бошлангич этапда, Муқимийда ўз шахсиятини, шахсий иқтидорини ҳимоя қилишда намоён бўлди. Ўз шахсиятини ҳар қандай пастлатишлардан, бўҳтонлардан ҳи-

¹ *Муқимий*. Асарлар тўплами, т. 1, Т., 203-бет.

моя қилиш эса норозилик, туғён ва исённинг дастлабки кўриниши ҳисобланади.

Шундай қилиб, 70-йилларнинг иккинчи ярмини яъни 1876 йилдан кейинги йилларни, ўқишни тамомлаб, турмушда мустақил ҳаракат қилишга киришган йилларни шоир ижодининг бурилиш даври, янги ижодий-эстетик позицияларга кўчиш даври деб ҳисоблаш керак бўлади. Бу даврда Муқимий баъзи бир формалистик таъсирлардан қутулди ва классик адабиётнинг энг яхши традицияларини ўзига сингдириб олган етук шоир сифатида уни бойитиб, ривожлантириб, янги, юқори позицияга кўтарила бошлади.

ҚУҚОН ШОИРЛАРИ УРТАСИДА АЖРАЛИШ. ЯНГИ АДАБИЙ ПЛАТФОРМА

1

Муқимий уезд маҳкамасидаги мирзаликни қандай сабаблари билан тарк этган бўлса, худди шундай сабабларга кўра Оқжар паромидасидаги паттачилликдан ҳам воз кечди. Тирикчилик ишлари билан шуғулланиш шу тахлитда муваффақиятсизликка учрагандан сўнг, Муқимий 70-йилларнинг охирларида Қўқонга қайтган ва бутун борлиги билан ижодий ишга шўнғиган эди. Етарли назарий маълумотга ва поэтик малакага эга бўлган, шунингдек, халқ ичида юриб маълум ҳаётий тажриба орттирган талантли шоир ўз ижоди билан тез орада адабий доиралар диққатини жалб этди.

Бу даврда Муқимий халқнинг суюкли шоирига айланган эди. Унинг асарлари маълум ва машҳур бўлиб, қўшиқларга солиб куйланар эди. Михаил Алибеков исмли бир автор ўзининг 1903 йилда «Ежегодник Ферганской области» тўпламида босилган «Домашняя жизнь последнего Кокандского хана Худаярхана» сар-

лавҳали мақоласида хон ҳарамдаги ҳаёт тўғрисида сўзлар экан, озодликдан маҳрум этилган ҳарам чўрилари — канизларнинг дард-алам тўла айтадиган қўшиқларидан баҳс очади ва у қўшиқларнинг текстларини келтиради. Қўшиққа айланиб кетган шеър текстлари ичида Муқимийнинг бир ғазали, бир мураббаи учрайди. Ғазал:

Хўп бўлдики мардумдин, келганда ниҳон келдинг,
Бу мурда таним ичра монандаи жон келдинг

байти билан бошланиб,

Бир шому саҳар паймон қилдингу Муқимийга,
На шомлари келдинг, на вақти азон келдинг,—

мисралари билан тугайдиган «Келдинг» радибли шеър бўлиб, иккинчиси эса Муқимийнинг «Кўнглум сандадур» сарлавҳали маълум ва машҳур мураббаидир. Михаил Алибековнинг бу мақоласидан Муқимийнинг биз фараз қилгандан кўра эртaroқ, яъни 70-йилларнинг ўрталаридаёқ шоир сифатида шуҳрат қозонгани, асарларининг халқ ўртасида кенг тарқалгани маълум бўлади. Чунки Худоёрхон ҳарами 1876 йилгача, яъни Қўқон хонлиги барҳам топгунча «хон саройининг зийнати» сифатида яшаб ундан кейин тугатилган эди.

Муқимийнинг 70-йилларнинг охирларида Қўқон адабий ҳаётининг марказий фигураларидан бири сифатида обрў қозонганини кўрсатадиган мўътабарроқ бошқа манбалар ҳам бор. Биз бу ўринда революциядан илгари кенг тарқалган баёзларни, яъни шеър тўпламларини кўзда тутамиз.

Муқимий асарларини ўз ичига олган бизга маълум қўлёзма баёзларнинг энг кексаси 80-йилларнинг бошларига тўғри келади. Ўзбекистон Фанлар Академияси

Шарқшунослик институти фондида Муқимий асарларидан намуналарни ўз ичига олган кўп миқдордаги қалами баёзлар сақланади. Булардан 1307 инвентарь номерли баёз 1881 йилда китобот қилинган бўлиб, унда Муқимийнинг «Ўлмасун» радифли бир лирик шеъри учрайди. Алишер Навоий, Фузулий, Ҳофиз Шерозий, Бедил ва бошқа машҳур шоирлар асарлари қаторида берилган бу ғазал:

Меҳри рухсори хусуф ғамда пинҳон ўлмасун,
Зулф янглиғ ҳаргиз аҳволи паришон ўлмасун,—

мисралари билан бошланади. Ғазалнинг мақтаи қуйидаги байтдир:

Шамъи исмин ёндуроқим, ўтлу назимдин Муқим,
Ўчмағина то жаҳон борича имкон ўлмасун.

Бу баёздан бир оз ёшроқ, яъни 1883 йилда китобот қилинган шу институт фондидаги 1821 номерли бошқа бир баёздан Муқимийнинг йнгирмага яқин шеърлари жой олган. Бундан кейин тузилган баёзларда эса Муқимий асарлари борган сайин кўпроқ учрай беради. Бу фактлар Муқимийнинг кенг танилган шоир эканини кўрсатиш жиҳатидан ниҳоятда характерли. Шулардан маълум бўладики, Муқимий 70-йилларнинг охирлари, 80-йилларнинг бошларидаёқ кўпчилик томонидан эътироф қилинган ва баёзларда ўз асарлари билан иштирок қилиш ҳуқуқини олган машҳур шоир эди.

Муқимийнинг бу даврда нақадар ижодий камолотга эришганини кўрсатувчи энг ишончли мезон у яратган асарларнинг бадний кучидир. Бу жиҳатдан юқорида тилга олинган «Кўнглум сандадур» мураббаи диққатга сазовор. 70-йилларда ёзилган бу мураббаи шоир бадний талантининг нақадар юксак эканлиги-

ни етарли даражада кўрсатиб туради. Бундай юқори санъат намунаси ҳисобланган асарлар Муқимийнинг бу давр ижодида анчагина учрайди. Шуларнинг бири «Доғмен» сарлавҳали ғазалдир. Етти байтдан иборат бўлган бу ғазал Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институти фондидаги 9966 инвентарь номерли қўлёзма баёзда (қўлёзмада пагинация йўқ) учрайди. Баёздаги библиографик маълумотларга қараганда, у 1882 йилда китобот қилинган. Демак «Доғмен» шеъри мазкур баёз тузилмасдан илгари, яъни 1882 йилдан илгари ёзилгандир.

Муқимий ижодидагина эмас, умуман, классик поэзиямизнинг, энг яхши лирик намуналаридан бири ҳисобланишга арзийдиган бу шеър текстини тўлиқ келтирамиз:

Рози дил айтай десам хилват қилолмай доғмен,
Бир кеча ёлғиз топиб суҳбат қилолмай доғмен.

Жавру, бедоду, ситам беҳад чекиб дарду алам,
Кўрмакингни биргина ният қилолмай доғмен.

Кўча-кўйда учрасанг минг истиҳола халқдин,
Тиз букиб, таъзим этиб, иззат қилолмай доғмен.

Хаста кўнглум, сўзларинг марҳам, замоне, оҳким,
Бир ўзингга ёндўшиб, улфат қилолмай доғмен.

Оҳким нўш айлабон васлинг майидин журъае,
Ҳосил айлаб коми дил ишрат қилолмай доғмен...

Ўлтурубсан чийни абрў бирла, титраб ваҳмдин,
Бир ўпай дермен, вале журъат қилолмай доғмен

Неча дерманким, Муқимий, гурбат айлай ихтиёр,
Бир ватандан дил узуб ҳижрат қилолмай доғмен¹.

¹ *Муқимий*. Асарлар тўплами, т. 1., Т., 1960, 152-бет.

Шеър ўзининг гоъвий ва бадий хусусиятлари жиҳатидан фавқулудда етук ва тугаллангандир. Мазмун ва композициядаги бу тугалланганликни ғазалнинг охиридаги «шоҳ байт» таъмин этадики, асар моҳиятини очиб берувчи бундай байтларни яратиш ғазалнинг классик формасига хос бўлган хусусиятдир.

Шундай қилиб, тарихий манбалар, адабий ҳужжатлар, замондошларининг гувоҳлиги, ниҳоят шоирнинг ўз асарлари уни 70-йилларнинг охиридаёқ адабий доираларда катта шуҳрат қозонган шоир эканлигини кўрсатиб туради. Бир томондан, шоирдаги фавқулудда табиий талант, иккинчи томондан, маълум даражада тўпланган ижодий тажриба, учинчи томондан, ҳар қандай турмуш ишларидан бўшаб зўр иштиёқ ва ҳавас билан адабий-ижодий ишга берилиши унинг ажойиб муваффақиятини таъмин этган эди.

Муқимий Қўқон адабий ҳаётининг шундай ҳодисасига айланган эдики, уни пайқамай қолиш ёки менсимай ўтиш ортиқ мумкин эмас эди. Ҳукмрон доираларнинг бу шахсга диққатлари яна шунинг учун кўпроқ жалб бўлиши ва унинг тўғрисида жиддийроқ бош қотиришлари зарур бўлиб қолдики, бу шахс халқ ўртасида обрўли ва суюкли шоир бўлишидан ташқари, турмуш ҳодисаларини, адолатсизликларни танқидий баҳоловчи мунаққид — ҳажвгўй ҳам эди. XIX аср 70-йилларининг иккинчи ярмида Оқжар одамлари ҳақида ёзган асари билан бошланган Муқимийдаги ҳажвгўйлик таланти ва тажрибаси йиллар ўтиши билан ривожланган ва яхшигина самаралар бера бошлаган эди.

Натижада ҳукмрон доиралар олдида Муқимий обрўсидан фойдаланиш ва унинг ҳажвгўйлик фаолиятини мувофиқ томонга йўналтириш муаммоси туғилди ва уни ўз мақсадлари учун фойдаланиш режасини тузишга киришдилар. Шундай қилиб, бир қатор дра-

матик эпизодларнинг туғилишига сабаб бўлган Муқимий ва ҳукмрон адабий доиралар муносабати масаласи келиб чиқди. Бу масала демократ шоир Муқимий ҳаёти ва ижодий такомилида маълум ўрин тутгани учун унинг айрим эпизодлари билан батафсил танишиб ўгамиз.

Уша давр манбаларини диққат билан ўрганиш шуни кўрсатадики, Қўқоннинг ҳукмрон доиралари, дастлабки вақтларда, Муқимийни иқтисодий томондан асоратга олиш йўлини тутдилар. Эксплуататор гуруҳларнинг кўп маротабалар синовдан ўтган бу эски ва жирканч усулини Муқимийга нисбатан қўқонлик савдогар Шайх Сулаймон Афғоний қўллади.

Шайх Сулаймон Афғоний Қўқоннинг катта чойфуруш бойларидан бўлиб, ўзи адабиёт ҳаваскори сифатида шеърлар ҳам ёзар эди. Шайх Сулаймон санъат — адабиётга ҳомийлик қилувчи «саховатли бой» даъвосини қилар ва атрофига лаганбардор шоирларни йиғиб олиб, уларга иқтисодий «ёрдам» ҳам уюштириб турар эди. Муҳъйи, Хазиний, Котибий ва бошқалар Шайх Сулаймоннинг Шалдирамоқ гузаридаги «Меҳмонхона»сида доимий намакхўраларидан эдилар.

Шайх Сулаймон маълум муддат бошқалар кўмагида Муқимийни ҳам ўз доирасига тортишга муваффақ бўлди. Муқимий дастлабки вақтларда унга бошқалар қатори «саховатли ва карамли давлатманд» сифатида ёндошди ва уни санъат-адабиёт тараққиёти учун фойдали шахс, деб ўйлади. Бу вақтларда Муқимий Шайх Сулаймон меҳмонхонасида, у ташкил қилган адабий ўтиришларда бир неча мартаба иштирок қилган бўлиши ҳам мумкин. Шу муносабат маҳсули бўлиб, Муқимий ижодида Шайх Сулаймонга бағишлаб ёзилган бир неча шеърлар майдонга келди. («Эй Шайх!», «Шайх!», «Шуд паид»). Ҳазал формасида форсча ёзилган бу шеърларда Муқимий Шайх Сулаймон «фазилатлари»-

ни улуглайди ва унинг номини миннатдорчилик билан тилга олади.

Эй саропо ҳиммату одоб шайх!
Шамъи базми маҳфили аҳбоб шайх.

Обрўят дар жаҳони эътибор,
Бод афзун чун дури сероб, шайх.

Ин дуо дорамки зин бозори дахр,
Судҳо дарёб аз ҳар боб, шайх.

Чойҳойи лўнқа медодед гоҳ,
Он карам, акнун, чаро ноёб, шайх.

Чист нуқсон, гар Муқимий тар думоғ,
Бошад аз лутфи ту ҳам шодоб шайх.

Таржимаси:

Эй бошдан оёғи ҳиммат ва одобдан иборат бўлган шайх!
Сиз, аҳбоблар — дўстлар базмининг ёритувчи шамъисиз.

Сизнинг обрўингиз, эътибор оламида
Дурдан ҳам баландроқ даражага кўтарилсин, эй шайх!

Дуо қиламанки, дахр — бу олам бозорида,
Ҳар тўғридан фойда кўра беринг, эй шайх!

Лўнқа чойлардан гоҳо бериб турар эдингиз,
Уша карам-саховатингиз нега камайиб кетди, эй шайх!

Агар, Муқимий, хурсанд бўлса сизнинг лутфингиздан,
Бундан сизга нима нуқсон етади, эй шайх?!

Кўринадики, шеърда чойфуруш бойнинг «карам-саховат» юзасидан «инъом» қиладиган лўнқа чойлари, тўғрисида гап боради. Шуниси характерлики, шеърнинг охириги мисраларидан бу муносабатларда қандайдир узилиш борлиги сезилади.

Орадан кўп ўтмай Шайх Сулаймон ва унинг атрофини қуршаган Муҳъйи, Хазиний каби реакцион

шоирларнинг мақсад-маромлари, асл қиёфалари маълум бўла бошлайди. Муқимий билан реакцион адабий муҳит орасида қайси масалада келишмовчилик чиққанини аниқ кўрсатиш мумкин бўлмаса ҳам, улар орасининг узил-кесил бузилганини кўрсатувчи фактлар кўп.

Муқимий Шайх Сулаймон билан, шунингдек, Муҳъйи, Хазиний каби шоирлар билан алоқасини узибгина қолмасдан, уларга қарши кескин кураш ҳам бошлайди. Муқимий билан Шайх Сулаймон ўртасида бўлиб ўтган бу драматик муносабат — дўстлик, ажралиш ва рақиблик унинг форс-тожик тилида ёзилган «Роҳати жовид» сарлавҳали шеърисида акс этиб қолган. Муқимийнинг асл маънавий ҳаёти, ички кечинмалари, бошидан ўтган воқеалар ҳақида ҳар нарсадан кўра чуқурроқ ва аниқроқ маълумот берувчи бу шеър текстини тўлиқ келтирамиз:

Ассалом эй Шайхи сойиб, гарчи ман рам мекунам,
Кай дуойи умру иқболи шумо кам мекунам.

Табхи вақти шом ҳар кас мекунад дар зиндаги,
Мўмини бовар куни, жойи палов сам мекунам.

Нонҳои ҳоқи чандин сола гардад токи тар,
Обро бегўшт шўрбойи ба шалғам мекунам.

Гоҳи жойи чой жўшоним, агар ҳар ношто
То кунад дафъи фачи, андак наман зам мекунам.

Шуд забон ҳар мў, нагуфтам ҳеч қасро ихтиёж,
Азбаройи чой, лекин, гардани ҳам мекунам.

Онки, дар корат намеояд, ба ў ихсон хушаст,
3-ин адо арзадки гўйи кори Ҳотам мекунам.

Жузви сахтиҳо Муқимий роҳати жовид дошт,
Оҳ аз бетоқатиҳо дийдаро нам мекунам.

Таржимаси:

Салом эй Шайхи сойиб, гарчанд мен сиздан четланиб юрсам ҳам,
Умру иқболингиз дуосини кам қилармидим.

Тирикликда ҳар қандай одам ҳам кечқурун овқат тайёрлайди,
Ишонингки, ман палоз ўрнида заҳар тайёрлайман.

Неча йилги қоқ нонларни сувга солиб ивитаман,
Гўшт ўрнига шалгам солиб шўрва қайнатаман.

Агар нонушта вақтида чойсимон бир нарса қайнатгудек бўлсак,
Чучмал мазасини йўқотиш учун андак туз ташлайман.

Баданимдаги ҳар бир туким тилга кирган тақдирда ҳам бировга
бу оғир кунимни изҳор қилмайман,
Лекин фақат лўнқа чой учун гарданимни эгаман.

Гарчи бир одам сенга даркор бўлмаса ҳам унга эҳсон қилиш
яхшидир,
Шундан кўринадики, ман Ҳотамтой ишини ҳам қила оламан.

Муқимийнинг тортаётган қаттиқчилигидан ташқари абадий роҳати
ҳам бор,
Лекин чидаб бўлмайдиган бетоқатликлардан кўзимга
ёш оламан¹.

Кичик ҳажмдаги бу шеърда шоирнинг ҳаёт драма-
си, оғир руҳий кечинмалари ўқувчи кўз ўнгида гавда-
ланади. Шеърнинг охирги байти, унда ифода қилинган
улуғвор мазмун алоҳида диққатга лойиқдир. Бошдан-
оёқ шоир сабот ва матонатидан, кучли ирода ва зўр
маънавий қувватидан дарак бериб турувчи шеърнинг
бу охирги байтида у «абадий роҳат» («роҳати жовид»)
тўғрисида сўзлайди. Муқимий кўзда тутган бу «аба-
дий роҳат» шоир сифатида халққа манзур бўлиш, ўз
асарларида халқ куйини куйлаб, халқ олқишларига,
миннатдорчилигига сазовор бўлиш эди. Шоир шу «аба-

¹ *Муқимий*, Асарлар тўплами, т. 1. Т., 1960, 134—135-бетлар.

дий роҳат» туфайли турмуш машаққатларига — қаттиқчиликларга бардош берарди ва кам кишиларга муяссар бўладиган шу бахти билан гурурланарди.

Муқимий билан Шайх Сулаймон Афғоний ўртасида бўлиб ўтган бу драматик муносабат Қўқон шоирлари ўртасида рўй бераётган ажралишдан нишона эди. Чиндан ҳам, 1876 йил воқеаларидан кейин, яъни Қўқон хонлиги тугатилиб, янги тарихий вазият майдонга келгандан кейин адабий ҳаётда бошланган синфий дифференциация кун сайин равшан тус олар, ижтимоий кучлар ўртасидаги кураш борган сайин аниқ ва кескинлашар эди. Бу процесс фақат Қўқонга ёки Қўқон адабий ҳаётига тааллуқли бўлиб қолмай, ижтимоий ҳаётимизнинг ҳамма соҳаларида содир бўлаётган умумий ҳодиса эди. Урта Осиёнинг Россияга қўшилиши, янги ва юқори ижтимоий муносабатларнинг — капиталистик муносабатларнинг келиб кириши жамиятда синфий табақаланишни кучайтирган, кескин тусга солган эдики, бу ўз навбатида адабий ҳаётдаги курашга таъсир этмай қолмади, ундаги табақаланишга, кучларнинг ажралишига, янги адабий платформаларнинг майдонга келишига замин ҳозирлади.

XIX асрнинг 80-йиллари бошларида Қўқонда ўзининг социал қиёфаси билан бир-биридан принципиал фарқ қиладиган икки адабий группа майдонга келди. Уларнинг бири, юқорида номи тилга олинган Шайх Сулаймон Афғоний бошчилик қиладиган реакцион шоирлар тўдаси, иккинчиси, Муқимий етакчилигида ташкил топаётган прогрессив шоирлар адабий группаси эди.

2

Муқимий адабиётимизда бой ва салмоқдор ижоди билангина эмас, балки кучли адабий ҳаракатчиликнинг бошчиси сифатида ҳам қадрли ва қимматлидир.

Манбаларнинг кўрсатишига қараганда, ўтган асрнинг 80-йилларида Қўқонда тараққийпарвар офицерлар раҳбарлиги остида рус театр санъати анчагина йўлга қўйилган ва бу театрчилик ҳаракати ўзининг илғор ғоявий йўналиши, жиддий бадиий маҳорати билан Қўқон жамоатчилигининг диққатини ўзига жалб қилган. Бу ижобий ҳодисанинг характерли томони шундаки, бу театр билан фақат рус томошабинларигина қизиқиб қолмай, маҳаллий халқ вакиллари ҳам қизиққан. Уша давр матбуотининг берган хабарига кўра, бу томошаларни «кўп маҳаллий халқ вакиллари, сартлар ва яҳудийлар» тез-тез кўриб турганлар.

«Қўқондаги рус аҳолисининг шарафига шуни айтиш керакки,— деб ёзади ўша замон маданият арбобларидан бири,— улар драматик санъатнинг зўр муҳиблари ҳисобланадилар. Мана ҳозир саккиз йилдирки, ҳар йили қишки мавсумда бир неча асар саҳнага қўйилади. Театр санъатига ҳурмат ва муҳаббат фақат зиёлилар ўртасидагина эмас, балки пастки табақада ҳам, гарнизоннинг оддий солдатлари ўртасида ҳам кенг тарқалган. «Максимилиан подшоҳ» типигаги бемаъни томошалар аллақачонлар барҳам топиб кетганлар. Ундай театр томошалари ўрнида халқ ҳаётидан олинган ва анча жиддий мазмунларни ифода қиладиган томошалар офицерлар раҳбарлиги остида саҳнада кўрсатилмоқда. Маҳаллий халқнинг, сартларнинг ва яҳудийларнинг кўп вакиллари бу томошаларга жуда қизиқиб қолганлар ва тез-тез келиб турадилар. Шунинг натижасида театр залининг бўш қолган вақти бўлмайди»¹.

80-йилларда мустаҳкам традицияга эга бўлган бу рус театри ўзининг «халқ ҳаётидан олинган ва жид

¹ Н. Энгельгарт. Очерки Коканда, (1, «Туркестанские ведомости», 1886, №№ 4, 5).

дий мазмунга эга бўлган» томошалари билан маҳаллий халқнинг фикри уйғонишига, Муқимий бошчилигида ҳаракат қилаётган адабиётдаги демократик тенденцияларга куч ва мадад берганига шубҳа йўқ.

Муқимийнинг 80-йиллардаги Қўқон адабий муҳитида туган ўрни, ўзбек демократик адабиётининг шаклланишида ўйнаган роли катта бўлди. Бу жиҳатдан Фурқатнинг «Туркистон вилояти газети» саҳифаларида (1891 йил, июнь сонларида) босилган «Саргузаштнома»сидаги маълумотлар характерлидир. «Саргузаштнома»нинг шу даврга оид қисмида Фурқат Қўқон адабий ҳаёти тўғрисида сўзлар экан, 80-йилларнинг бошларида йигирма тўрт ёшларида янги Марғилондан Қўқонга қайтган вақтида бу ерда яхшигина уюшган адабий группа бор эканлигини айтади. Фурқат ҳам Муқимий, Завқий, Нисбат, Муҳаййир ва бошқалардан иборат бўлган бу группага келиб қўшилади ва унинг ижодий ишларида актив иштирок қилади. Ўрни келганда шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Фурқат Муқимий билан мана шу адабий группага келиб қўшилган даврда танишди ва бир умрга у билан ҳамдард, ҳаммаслак бўлиб, дўстона алоқасини давом эттирди.

Фурқатнинг мазкур «Саргузаштнома»да берган маълумотига қараганда, бу адабий тўғарак Қўқондагина эмас, шу билан бирга, бутун Фарғонада ҳам адабиёт аҳлларининг диққатини ўзига жалб этган эди. Бу ҳақда Фурқат қуйидагиларни ёзади:

«...Дигар шеър арбоблари бизлар суҳбатимизни орзу қилиб келур эрдилар. Агар бирор марғуб газал зодаи табъ ўлса, табиатлик кишилар нусха сўраб олур эрдилар»¹.

¹ Фурқат, «Саргузаштнома». «Туркистон вилоятининг газети», 1891, № 16.

Муқимий бошчилик қилган бу адабий ҳаракатчиликнинг таъсир ва фаолият доираси анча кенг эди. Айтиш мумкинки, у бутун маданий ҳаётни қамраб олди ва янги илғор идеяларни халқ ўртасида ёйишга киришди. Бу жиҳатдан унинг халқ санъаткорлари билан бўлган алоқаси масаласи ҳам диққатга сазовордир.

Муқимий, Фурқат, Завқий ва бу адабий группага мансуб бўлган бошқа шоирлар, ҳофизлар, чолғучилар, бастакорлар билан мустақкам алоқада бўлдилар ва ўз асарларининг санъаткорлар орқали халқ ўртасида тарқалишига алоҳида аҳамият бердилар. Халқ санъаткорлари билан ҳамкорлик масаласида, айниқса Муқимий ажралиб туради. У ўз замонасининг Эрка қори, Исмоил ота, Фарзинбек, Мамажон Макай ва шунинг каби бир қатор шуҳрат қозонган чолғучи ва ашулчиларини, Низомхон номли бастакорини адабий группанинг ижодий ишида актив иштирок қилишларига эришди. Бу ишда Муқимийга унинг дўстлари, адабиёт ва санъат муҳиблари, прогрессив фикр эгалари — қўқонлик Обидча Аълам (1944 йилда вафот этган) ва Исомиддин ҳожилар¹ катта ёрдам кўрсатдилар. Шайх Сулаймон Афғоний ҳовлисида реакцион адабиётчилар ўтказадиган йнгилишга жавобан Исомиддин ҳожи меҳмонхонасида мунтазам равишда адабий ўтиришлар ўтказила бошлади. Фурқат ўзининг юқорида тилга олинган «Саргузаштнома»сида адабий-ижодий суҳбатлар тўғрисида сўзлаганда шу Исомиддин ҳожи уйда ўтказилган ўтиришларни назарда тутар эди.

¹ Муқимийнинг Исомиддин ҳожи билан бўлган яқин алоқаси тўғрисида Ҳ. Зарифов ўзининг «Муқимий ҳаёти ва ижоди-га оид материаллар» (Тошкент, 1955, 3-бет) китобчасида ҳам сўзлайди ва шоирнинг «Араванг» сарлавҳали юмористик шеърли Ҳожи билан Муқимий саёҳати вақтида ёзилганини айтади.

Обидча Аълам Муқимийнинг кичик замондоши бўлиб, адабиёт ҳаваскори, айниқса Муқимий талантининг ихлосмандларидан бўлганлиги маълум. Шоир ва драматург Собир Абдулла ўзининг «Муқимий» драматикасида Обидча Аъламни шоир атрофини ўраган санъат ва адабиёт аҳллари билан бири сифатида кўрсатади.

Бу илғор шоирлар атрофига уюшган санъаткорларнинг демократик адабиётни, шу жумладан Муқимий ижодини халқ ўртасида ёйишда — пропаганда қилишда хизматлари катта бўлди. Муқимий ва халқ санъаткорлари масаласи алоҳида текширишни талаб қиладиган муҳим тема. Бу теманинг санъатшуносликка оид томонларини ўз тадқиқотчиларига қолдириб, бу ўринда биз фаолиятлари Муқимий ижоди билан қаттиқ боғлиқ бўлган халқ санъаткорлари ҳақида зарур биографик справка беришни лозим деб билдик.

М а м а ж о н М а к а й — асли исми Муҳаммаджонбек, отасининг исми Қосимбой. Қўқон атрофидаги «Макай» ёки «Макайстон» қишлоғидан. 1871 йилда шу қишлоқда туғилган. Замонасининг машҳур ҳофизларидан, Фарғонанинг, умуман, Туркистоннинг кўп шаҳарларига бир неча марта гастрол билан чиққан, унинг 1891 йилда Тошкентга келгани ва зўр муваффақият билан ўз санъатини намоён қилгани маълум.

Муқимий Мамажон Макайга бир қатор шеърлар бағишлаган ва унинг санъаткор сифатида хизматларини тақдирлаган¹.

Н и з о м х о н — Мулла Низомиддин Сайфиддин хўжа ўғли. У. 1868 йиллар атрофида Наманганга яқин «Шамсиқўл» деган қишлоқда туғилган. Низомиддин

¹ Мамажон Макай ҳақидаги биографик маълумотлар учун қаралсин: («Остроумовнинг шахсий фонди» Л. Ф. О.). Ўзбекистон ССРнинг Марказий Давлат Архиви. Фонд № 1009, опись № 1. папка № 25.

Намангандан уйланган ва шу ерда тургун бўлиб қолган, 1935 йиллар атрофида шу ерда вафот этган.

Низомиддин ўз замонасининг машҳур санъаткорларидан бири бўлиб, «Низомхон» номи билан шуҳрат қозонган. Низомхон шоирлик ҳавасида шеърлар ёзган бўлса-да, у кўпроқ музика санъатида муваффақият қозонган. У атоқли машшоқ бўлишидан ташқари, бас-такор сифатида Муқимий шеърларига музыкалар ёзган.

Низомхон Муқимийнинг дўсти наманганлик шоир Нодим билан яқин алоқада бўлган. У Нодим орқали Муқимий билан танишган.

Муқимий Низомхон билан умрининг охиригача алоқада бўлган. Шоир ижодий мероси ичида Низомхонга бағишлаб ёзилган шеърлар бўлганидек, прозаик формада унга ёзилган мактублар ҳам учрайди¹.

Ф а р з и н ч а — замонасининг машҳур санъаткорларидан. У шахмат билан қизиқиб, унда зўр маҳорат қозонгани учун «Фарзинча», «Фарзинхон» лақаби билан шуҳрат топган. Муқимий, Фурқат ва Завқийларнинг яқин дўсти. Бу шоирларнинг шеърий асарларида «Фарзинча» исми тез-тез тилга олинади.

Фурқат ўзининг 1892 йилда Бомбайдан ёзган бир хатида Фарзинчани эслаб, қуйидаги мисраларни ёзади:

Бу вилоятлар мақоми бошқадур, эмди қани —
Сухбатингизда душанба ғижжаку сеторлар.

Айлар эрди гоҳ Фарзинхон «Сувора» машқини,
Яхши савт ила Фузулийдин ўқуб ашъорлар.

¹ Низомхон ҳақидаги биографик маълумот ва шунингдек бизда сақланаётган Муқимийнинг Низомхонга ёзган бир насрий мактуби (автограф) ҳозир Тошкентда (Ҳамза кўчаси, тупик 14, уй номери 256) яшовчи ҳурматли кексаларимиздан наманганлик Исмоил Махсум Саттиевдан олинди.

Фуқратий, Бомбайдин этдим эмди Ҳиндистонга азм,
Пардаи қисматда не юз кўрсатур асрорлар¹.

Бу сатрларда Фарзинхон санъатини қўмсаб соғи-
ниш туйғуларидан ташқари, юқорида айтилган Қў-
қон прогрессив шоирлари группасининг мунтазам ўт-
казадиган адабий суҳбатларига ишора ҳам бордир.

Муқимий шеърларида ҳам Фарзинча ёки Фарзин-
хон номи тез-тез учраб туради ва у шоир томънидан
зўр санъаткор сифатида тилга олинади.

Сўз қил, Муқимий, мухтасар, ўюнда лочин ҳамлагар,
Хулласки, рангин жилвагар, мўъжазки Фарзинхон экан².

И с м о и л о т а — атоқли совет санъаткорларидан
марҳум Абдуқодир найчининг отасидир. Исмоил ота
Муқимий замонасининг машҳур санъаткор — найчи-
ларидан эди. Лекин ўша даврда ҳақиқий фазилат эга-
лари сингари, Исмоил ота ҳам хор-зорликда яшадн.
Муқимий бу устоз санъаткор билан яқин алоқада бўл-
ган ва унга бағишлаб бир неча шеърлар ёзган («Кўса-
мен», «Ҳайрон кўсамен», «Паришон кўсамен», «Девона-
намен»). Шоир ва драматург Собир Абдулла ўз
драмаси «Муқимий»да устоз санъаткор — тиланчи об-
разини берганки, бу образ прототипи найчи Исмоил
ота эди.

Жамиятнинг прогрессив тушунчали зиёлиларини,
талантли шоирларини ва халқ санъаткорларини ўз
ичига олган Муқимий бошчилигидаги адабий ҳаракат-
чиллик ўша давр маданий ҳаётида янги ҳодиса бўлиб,
феодал-клерикал адабий лагерга қарши курашда ўсди
ва шаклланди. Бу адабий ҳаракатчилик ҳамма ҳаётий
масалаларда бўлгани каби адабий-ижодий масалалар-

¹ *Фуқрат*. Танланган асарлар, том II, Т., 1959, 7-бет.

² *Муқимий*. Асарлар тўплами, том I, Т., 1960, 150-бет.

да ҳам ўз йўлига эга эди. У ўзининг ижодий платформасини яратди. Шубҳасиз, Муқимий адабий группасининг ижодий платформаси масаласи Ўрта Осиё Россияга қўшилгандан кейин вужудга келган ўзбек прогрессив-демократик адабиётининг ижодий-эстетик принциплари масаласи билан боғлиқ ва унинг бир қисмини ташкил қилади. Чунки бу группа ўзбек демократик адабиётининг Фарғонадаги кучли бир отряди ҳисобланади. Шунинг учун ўзбек прогрессив-демократик адабиётининг ижодий-эстетик принциплари, адабий методи, услуби ва бошқа назарий масалалари ҳақида баён қилинган мулоҳазалар, бутунисича, Фарғона адабий группасига ҳам тааллуқлидир. Гарчи юқорида баён қилинган мулоҳазалар Муқимий бошчилигидаги адабий группа ижодий платформасининг реализм, халқчиллик, тараққийпарварлик каби асосий моментларни ёритишда етарли бўлса ҳам, унинг ички мазмунини, адабий группалар ўртасидаги курашнинг моҳиятини тўлароқ очиш мақсадида китобхонлар диққатини яна баъзи фактларга жалб қилиб ўтамиз.

Маълумки, ҳар қандай адабий платформа заминидан дунёқараш масалалари, ҳаёт, унинг маъноси ва моҳияти, унда инсон қисмати ва тақдири каби асосий масалалар ётади. Шу масалаларни ҳал қилишда тутган йўлига қараб адабий платформалар бир-биридан фарқ қилади ва ижодий принциплар ўзгаради.

Феодал-клерикал адабиётнинг ижодий платформаси чуқур пессимистик характерга эга бўлган идеализмга асосланиши маълум. Бу идеализм учун агностицизм (ташқи борлиқни идрок қилиш мумкинлигини инкор этиш) ва детерминизм (тақдирга ишониш) характерлидир. Шунинг натижаси сифатида, феодал-клерикал адабиётнинг диний тематикаси, чуқур умидсизлик, таркидунёчилик мотивлари майдонга келади. Феодал-клерикал адабиётда бу дунёнинг «ўткинчи, беш кун-

лик, бебақо, фоний» эканлиги, инсоннинг эса бу «бевафо ва бебақо» дунёга маҳлиё бўлмай, тоат-ибодат билан шуғулланиб, «ҳақиқий дунёга, охират дунёсига, ҳақ даргоҳига» тайёрлик кўриши кераклиги ҳақидаги ўғит-насихатлар асосий ўринни эгаллайди. Феодал-клерикал адабиётнинг асл қиёфасини, ижодий платформасини кўрсатувчи бу мотив унда кенг ишланди ва кўплаб асарлар вужудга келтирди. Хазиний, Юсуф Саръёмий, «Улфат, Мирза Шоший ва бошқалар адабиётда шундай идеяларни тарғиб қилишга тиришдилар. Бу мистик «идея», таркидунёчилик, дунёни «аввалдан охиригача фоний» деб тушунтириш, шубҳасиз, Муқимий бошчилигидаги илғор шоирлар учун мутлақо мувофиқ эмас эди. Шунинг учун улар феодал-клерикал адабиётнинг, ҳаёт ҳақидаги бу ашаддий реакцион тушунчаларига қарши тамом янги тезислар билан чиқдилар ва ҳаётини идеяларни илгарини сурдилар. Янги адабий платформанинг бу марказий масаласи ҳамма демократ шоирларда деярли ишланди ва изчиллик билан ривожлантирилди.

Муқимий ўзининг «Навбаҳор» сарлавҳали ғазалда кишиларни ҳаётга, ундан баҳраманд бўлишга, унинг қўйнида яйраб-қувнашга чақирди. Худди шундай мистикага қарши қаратилган ҳаётиниқ идеяси Фурқат, Завқий ва бошқа шоирлар поэзиясининг ҳам асосий мағзини, гоёвий моҳиятини ташкил қилади.

Фурқат ҳам ўз ғазалларидан бирида баҳорни, ҳаёт баҳорини куйлаб, шундай деган эди:

Баҳор айёмида гул гашт этарга бир чаман бўлса,
Қилурга шарҳи ҳол, аҳли муҳаббат икки тан бўлса,

Киши тўби-ю кавсар, жаннату рувонни не қилсун?
Жаҳон айвонида ҳосил бу янглиғ анжуман бўлса¹.

¹ Фурқат, Танланган асарлар. Т. 1, Тошкент, 1959, 21-бет.

Ҳаётни тушуниш ва унга муносабат каби марказий масаладаги бу принципиал қарама-қаршилиқ адабий платформанинг моҳиятини белгилаб берди ва ижодий-эстетик принципининг ҳамма масалаларида изчиллик билан ўтказилди.

Муқимий адабий группасининг бу илғор, соғлом ва юксак идеялар заминиде тугилган ижодий платформаси бадний ижодиётнинг ҳамма масалаларида аён кўриниб туради ва феодал-клерикал адабиётнинг реакцияон позициясидан кескин фарқ қилади. Бу фарқ Муҳъйи ва Муқимий адабий платформасидагина эмас, муҳъйилар ва муқимийлар платформасидаги фарқ эди. Бу фарқ чуқур назарий, фалсафий масалалардан тортиб, бадний ижодиётнинг конкрет амалий масалаларигача — тема, бадний тасвир воситалари, образлар структураси ва бошқаларгача бориб етган эди, яъни қарама-қарши платформалар асосий принципиал масалалардан тортиб, деталларгача ишланган, тугалланган тус олган эди.

XIX аср 80-йилларининг биринчи ярмида Муқимий бошчилигида иш кўрган адабий группанинг етук ва тугал ишланган платформага эга эканлигини шу факт ҳам кўрсатадики, адабиётимиздаги жанговар жанр — сатира ва юмор бу вақтга келиб янги куч ва қудрат билан юксалишга юз тутди. Маълумки, ҳажвгўйлик ёки ҳажвиёт Муқимий бош бўлган адабий ҳаракатчиликининг энг асосий белгиларидан бири ҳисобланади ва демократ шоирлар ижодида катта ўрин ишғол қилади.

Шундай қилиб, 70-йилларнинг иккинчи ярмида Муқимий атрофига уюша бошлаган адабий группа, тахминан ўн йил давомида мураккаб адабий ҳаётда яшаб, курашиб, чиниқиб, 80-йилларнинг ўрталарига келганда ўз платформасига эга бўлди ва унинг асосий эстетик принциплари шаклланди.

Ҳукмрон доиралар учун жамиятда пайдо бўлаётган янги талантларни «мувофиқ йўлга солиш», ўз манфаатига хизмат қилдириш устида ўйлаб кўриш вақти ўтган эди. Чунки улар энди амалий-ижодий жиҳатдан чиниққан, назарий жиҳатдан қуролланган илгор шоир даражасига кўтарилганларидан ташқари, жамият иллатларини, ҳоқим гуруҳ намояндаларини ўз сатираларида аёвсиз фош қилувчи кучли ҳажвгўй бўлиб ҳам етишган эдилар. Улар энди жамиятнинг асосий қисмини — меҳнаткаш халқ оммаси манфаатларини ҳимоя қилувчи мустақил куч сифатида майдонга чиққан эдилар.

Ҳукмрон доираларни жиддий ташвишга солган нарса шу эдики, бу адабий группода мавжуд тартиблардан норозилик, шикоят мотивлари борган сари чуқур томир отиб борар ва шу руҳда ёзилган ҳажвий асарлар эса кенг халқ оммаси ўртасида кун сайин кенгроқ тарқалар эди. Реакцион адабиётнинг нуфузигагина эмас, балки эксплуататор синфлар ҳукмронлиги илдизларига қақшатқич болта ураётган бу ёш ва қувватли адабий жараённинг олдини олиш, унинг фаолиятига раҳна солиш ҳоқим гуруҳлар учун ҳаёт-мамот масаласи бўлиб қолди. Ҳукмрон доиралар ва уларга лаганбардорлик қилувчи реакцион адабиётчилар бутун чораларни ишлатиб, ҳамма методлардан фойдаланиб, босиб келаётган хавфга қарши чора кўришга киришдилар. Бу жиҳатдан реакцион лагернинг пешволаридан Муҳъйи қиёфаси характерлидир.

1886 йилда шоир Муҳъйи «Қасидаст, дар шикояти ҳамоқати аҳли замона» («Замона аҳлининг нодонликларидан шикоят тарзида айтилган қасида») сарлавҳали катта асарини ёзди. Бу асарда Муҳъйи бутун куч ва имкониятларини сарф қилиб, Муқимий бош бўлган

шоирлар группасини обрўсизлантиришга, улар ишига путур етказишга тиришди, ҳатто уларни «оми, чапани шоирлар, шумлар, оёқяланг безорилар» деб ҳақорат қилишгача бориб етди.

...Ин сифлаҳойи мумки, олон миёни халқ,
Пайдо шуданд, пардаи имон ҳамедаранд.
Ҳайолику, кулоилику¹ гўён миёни халқ,
Ҳукми худою, амри паянбар намебиранд...
Ин чанд сифлаҳойи чапан номе шоир
Бар хеш додаанду ҳаме умме харанд.
Набувад саводу дар ҳама гулон аҳмақанд
Авбошу ринду, фирқаи бепой, бе саранд.
Шоир нанайду фирқаи қуввад фитратанд.
Фарзанди мардумон ба шарорат ҳаме баранд².

Таржимаси:

Бу шум, ярамас одамларки, халқ ўртасида пайдо бўлдилар,
Ҳаммадан имон пердасини йиртиб ташладилар.

Халқ ўртасида «ўйнайлик, кулайлик» дедилар-ку,
Лекин халққа худо ҳукмини, пайгамбар амрини етказмадилар.
Бу ярамас чапани одамлар тоифаси ўзларига «шоир» номини
берибдурлар,

Лекин ўзлари саводсиз эшакдурлар.

Уларда савод, илм нима қилсин, уларнинг ҳаммаси девдан
(гулдан) баттардирлар.
Улар оёқ яланг, бош яланг, безорилар тоифасидан
иборатдирлар.

Улар шоир эмаслар, улар табиатида ўч олиш, қасос олиш
нияти яширинган,
Улар одам болаларини фақат ёмонлик сари етаклайдилар.

¹ Муқимийнинг шу сўзлар билан бошланадиган шўх, оптимизм руҳи билан сугорилган газали ўша даврда машҳур эди. Бу ўринда Муҳаййи киноя билан Муқимийнинг шу шеърига ишора қилади.

² «Девони Муҳаййи», қалами. Ўзбекистон Ф. А. Шарқшунослик институти, инв. № 1303, varaқ 134 аб. 135 а.

«Қасида»нинг умумий руҳи ва мазмунидан демократ шоирларга, биринчи навбатда, Муқимийга нисбатан эксплуататор синфлар томонидан уюштирилган ёлгон ва бўҳтонлар равшан кўриниб турибди.

Реакция тарафдорлари ўз ёвуз ниятларини амалга ошириш учун, жамиятдаги прогрессив кучлар ҳаракатига зарба бериш учун ҳар қандай жиноятдан қайтмас эдилар.

Муқимийга ва у бошлиқ адабий ҳаракатчиликка қарши кураш маъмурий чораларгача бориб етганлиги фактлардан маълум.

Муқимийни яхши билган унинг замондошларидан кекса ўқитувчи, Ленин орденли, пенсионер Мулла Абдулла Шомуҳамедов¹ хотираларидан шоирнинг таъқиб этилганлиги кўриниб туради:

«Қўқонда Ориф тўрани билмаган одам йўқ. У айри соқолли киши бўлиб, уезд начальниги Мединский ҳокимнинг ёрдамчиси эди. Унинг уйи Калвак томонда, Абдураззоқ бойнинг боғида бўлгани учун ҳар куни уезд маҳкамасига ишга боришда ва қайтишда йўли Бегвачча маҳалласидан тушар, «Ҳазрат» мадрасасининг олдидан ўтар эди.

— Кунлардан бир кун ёз мавсумида, кечки вақт,— деб давом эттиради ўз эсдалигини, Абдулла Шомуҳамедов,— Ориф тўра ўзи коляска аравада, соқчи мир-

¹ Мулла Абдулла Шомуҳамедовнинг асли ҳовлиси Қўқонда, ҳозирги Муқимий кўчасидаги (уй № 54) «Ҳазрат» мадрасасининг қаршисида бўлиб, бу киши ҳозир (1954) Қирғизистон ССР, Жалолобод область, Сузоқ районидаги Ленин номли колхозда истиқомат қилади. Абдулла Шомуҳамедов Муқимийнинг ёш замондошларидан (у 1870 йилда тугилган) эса-да, бир жойда яшагани учун у билан яқин алоқада бўлган ва шоирнинг кейинги 12—15 йиллик ҳаётидан яхши хабардор бўлган. Абдулла Шомуҳамедов хотираси Муқимий ҳаётининг 90-йиллар даврига оид бўлса ҳам, моҳият эътибори билан шоирнинг 80 йиллардаги ҳаёти бундан ҳеч нарса билан фарқ қилмас эди.

шаблари отда одати бўйича ишдан қайта туриб, бизнинг кўчага бурилди. Шу вақт «Ҳазрат» мадрасасидан Муқимий чиқиб қолди ва кўча чангитиб келаётган Ориф тўра коляскасига кўзи тушиб, ўзини панага, яқиндаги бир эшикнинг далонига олди. Буни фаҳмлаган Ориф тўра ҳалиги эшик олдига етиб келгач, коляскасини тўхтатди ва миршабларидан бирига далонга кирган кишини тутиб чиқишни буюрди. Боймат миршаб буйруқни бажарди. Ориф тўра Муқимийга хитобан:

— Нега мендан бекининг, ё қочоқмисан, мани тиз чўкиб қарши олишинг лозим эмасми?— деди.

Муқимий унга жавобан:

— Манинг турар жойим шу ерда, мадрасада, ҳозир чиқдим. Отингиз туёгидан кўтарилган чанг битта манга эмас, ҳаммага ҳам зиён қилади,— деди ва,— биз касал одам,— деб илова қилиб қўйди. Шу вақт миршаблардан бири Ориф тўранинг қулоғига бир нарса деб шивирлади.

Ориф тўра:

— Шундайми, ҳали отимнинг туёгидан кўтарилган чанг сизга зиён қиладиган бўлиб қолганми? Шоир Муқимийнинг нафаси шунақа нозиклашиб кетганми ҳали?— деб заҳарханда қилди ва охирида:— Санинг кирдикорларингни биламиз, эртага маҳкамада гаплашамиз,— деди-да, коляскани ҳайдатиб, кўча чангитиб кетди».

Шундан кейин эртасига Ориф тўра шоир Муқимий «жиноятлари» учун уни қamoққа ва 25 сўм жарима тўлашга ҳукм қилган, лекин шоир дўстларининг ўртага тушиши натижасида бу ҳукм амалга ошмай қолган¹.

¹ 1954 йил, САГУ экспедицияси материалларидан.

Муқимийнинг «Ахтаринг» радифли шеъри ҳам ана шундай воқеаларнинг бирида туғилган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Рамзлар, кинолли иборалар билан ёзилган бу шеър мазмунини диққат билан ўрганиш шуни кўрсатадики, Муқимий қандайдир бир «жиноят»да айбланиб, ҳукумат маъмурлари томонидан таъқиб этилган ва қочишга, яширинишга мажбур бўлган.

Муқимий ўз шеърида маъмурлар устидан истеҳзо билан кулиб, унй қасрлардан, қандай қилиб ахтариш кераклиги тўғрисида сўзлайди. Шеър «подшоҳ ҳукумати»нинг таъқиб қилиб ахтараётганига ишора билан бошланади ва аччиқ киноя билан тамом бўлади:

Подшоҳ йўқлатсалар ногаҳ, гадо, деб ахтаинг,
Тутманг ҳаргиз номимн, бахти қаро, деб ахтаринг.

Толи шум, вожгун бахту ғизоси дарду ғам,
Потавон мўри заифдин бенаво деб ахтаринг.

Ер васлига етолмай қолмиш ул кунким Муқим,
Ушбу боисдин ўлумиға ризо, деб ахтаринг.¹

Бундай қувғин ва таъқиблар тасодифий ҳодиса эмас эди. Бу демократ шоирларнинг ҳаммасига қарши, жамиятнинг илғор ва фикрловчи қисмига қарши реакционерлар томонидан уюштирилган онгли ва ёвуз сиёсат натижаси эди. 80-йилларнинг охирларида Фурқатнинг Қўқонда туролмай, бир умрга ўз ватанини тарк этиши, Комил Хоразмийнинг шу даврларда сарой тескаричилари таъқибига учраб, бутун ишдан четлатилиши ва ёлғизлатилиши, Бухорода Аҳмад Донишнинг фанатик руҳонийлар томонидан заҳарланиши, Аваз Угарнинг азобланиши ва бошқа фактлар шу онгли равишда ташкил қилинган таъқиб ва таҳқир кампаниясининг хуружларидан эди. Зотан бу хуруж ва

¹ *Муқимий*, Асарлар тўплами, том II, Т. 1960, 12-бет.

фитналарнинг илдизи анча чуқур бўлган. Бу ҳодисалар 80-йилларда чоризмнинг ваҳшийларча ўтказаетган ашаддий реакцион сиёсатининг — жамиятнинг илғор кучларига қарши олиб борган террор сиёсатининг Туркистондаги акс-садоси ҳисобланади. Чоризм рус халқининг энг асл фарзандларини — машҳур ёзувчилар ва шоирларни, илғор жамоат арбобларини тор-мор қилиш сиёсатини ўтказар эди.

Туркистон генерал-губернаторлиги ҳам «Маҳаллий халқ ўртасида осойишталик ўрнатиш учун» реакцион сиёсатни огишмай ўтказар ва озодликнинг ҳар қандай кўринишини ваҳшийларча бостирар эди.

Муқимий ва унинг атрофидаги илғор кучлар бу адолатсизликка, бўҳтон ва ёлгонларга қарши кескин кураш олиб бордилар. Уларнинг ижодий меросида, тарихий манбаларда, мемуар характеридаги материалларда душманларига қарши зўр чидам ва матонат билан курашганликларини ва янги адабий платформанинг ҳимояси йўлида олиб борилган ишларни кўрсатувчи фактлар кўп учрайди.

Муқимий ижодий мероси ичида «Айлай баён афандим» сарлавҳали («Афандим» радифли) автобиографик характерга эга бўлган шеър бор. Унда шоир ўзининг яқин дўстларидан биринга мурожаат этиб, «Кўнгил яқинлигидан густохлик қилурман» дейди ва қиш тушиши, совуқ кунларнинг бошланиб кетиши туфайли, тезроқ бир пахталик тўн тиктириб беришини илтимос қилади.

Шоирнинг бу «кўнгил яқин дўсти»нинг ким бўлганлиги кейинги вақтларга қадар номаълум қолиб келар эди. Сўнгги вақтларда аниқланишича, «Ҳожид Зоҳид» ёки «Зоҳид калла» деб аталган бу киши Қўқоннинг «Элакбоб» маҳалласида истиқомат қилган ва читфурушлик билан шуғулланган. Ҳожид Зоҳид билан Муқимийнинг самимий, яқин алоқада эканлигидан

далолат берувчи бошқа шеърлар ҳам шоир ижодида учрайди. («Афандим...» шеъри)¹. Ҳожи Зоҳид Муқимийнинг энг ихлосманд муҳибларидан бири бўлиб, шоир иқтисодий томондан қийналиб қолганда, баъзан ўз имконияти доирасида унга ёрдам ҳам қилиб турган.

Шоир ва Ҳожи Зоҳид ўртасидаги бу муносабат Муқимийнинг ғашини келтиради ва улар орасига чўп ташлашга, Муқимийни самимий ва садоқатли дўстидан ажратишга ҳаракат қилади. Шу ниятда Муқимий ҳам Ҳожи Зоҳидга қарата «Афанди» радифли шеър ёзади ва турли ёлғонларни ишлатиб, уни ўзига ром қилишга интилади. Адабий лагерлар ўртасидаги кураш ва адабий ҳаётнинг ички мазмунини конкрет ҳис этишга ёрдам қиладиган бу ҳужжатларни тўлиқ келтирамиз.

Муқимийнинг Ҳожи Зоҳидга гуппи тўн сўраб ёзган шеъри:

Махфи қулоғингизга айлай баён афандим,
То қолмагай бу сўз ҳам эмди ниҳон афандим.

Иқболу давлатингиз бўлсун баланд донм,
Ераб, тижоратингиз қилсун ҳаён афандим.

Эшикларингиз очиқ, савдогар аҳли ичра,
Тун-кун фақир мискин ер ошу нон, афандим.

Кўнгил яқинлигининг гўстохлик қилурман,
Тобора қиш совуқ, йўқ гуппи чопон, афандим.

Чит тўққиз олчин, астар пахта билан таинланг
Борган замони берсин ул бегумон афандим

Мошиначиға бериб, тиктурмаганда барвақт,
Совуқ ҳаво, Муқимий ожиз, ёмон афандим²

¹ Қаранг: *Муқимий*, Асарлар тўплами, т. 1, Т., 1960, 139—140-бетлар.

² *Муқимий*, Асарлар тўплами, т. 1, Тошкент, 1960, 141-бет.

Муҳъйиннинг Ҳожи Зоҳидга хитобан ёзган шеъри:

Ҳамсуҳбатинг ҳампша бир неча бетамизлар,
Ҳам Қўрғиёс янглиғ ўлук илон афанди¹.

Ҳам неча шунга монанд дилхоҳ ёру жўранг,
Ҳар қайси бир тануманд фили дамон афанди.

Ҳар субҳу шом ҳозир, боришларингга нозир,
Бир неча ақли қосир зишту ёмон афанди.

Суратда гўлу нодон, сийратда мисли шайтон,
Сўфи намо ва лекин феъли ёмон афанди.

Ман рамз ила ишорат қилдим ўзинг билурсан,
Зероки сан аларга асрордон, афанди.

Ҳажв этдим аларни, айлар мулоҳазангни.
Эттим риюя айлаб, хифзи лисон афанди.

Бўлмас ва гарна ҳеч ким душманни қатл этарга,
Муҳъйи каби ҳижода ханжар забон афанди.

Кимда мажолн тоқат, бўлса манга муқобил,
Ман айлаганда изҳор тиги лисон, афанди.

Ман ошнолиғ эттим изҳор сан қулоқ сол,
Ол панд сўзларимдин, албатта жон афанди.

Зинҳор бўлма мойил фиққ ақли суҳбатига,
Ким санга бўлғай охир онлар зиён афанди.

Жаҳд айла, эй биродар, савдойи охиратга,
Жаннат саройн, нақл боринг равон, афанди.

Муҳъйини(нг) сўзларидур сарто бапо маориф,
Гўш айлаким, каломи қилмас зиён, афанди.

¹ Бу байт шеърнинг матлаи (бош байти) эмаслиги аниқ. Газал формасида ёзилган бу шеърнинг, қоидага мувофиқ, биринчи байтидаги мисралар бир турли қофияда келиши керак эди. Шеърнинг бизга ёлғиз бир нусхаси учрагани учун унинг аси тўлиқ нусхаси неча байтдан иборат, бош қисмидан неча байт тушиб қолган — аниқлаш мумкин бўлмади.

Аҳли замона пур шӯр нафсу ҳавоға мағрур,
Ҳақ амрига кару кӯр гову харон афанди.

Жамшид қайда Заххок, Ковусу Кай на бўлди.
Қорун қани-ю шаддот Фиръавниён, афанди.

Ғарқ ўлди Нила Фиръавн, қаҳри замина Қорун,
Кетти чунонки, қолмай ҳаргиз нишон, афанди.

Биктур қани-ю Лахтин айвони ҳам на бўлди,
Ҳам неча соҳиби пул ҳинду ҳаён афанди.

Мағрур бўлма сан ҳам зинҳор Ҳожи Зоҳид,
То бўлмасун сани(нг) ҳам коминг ёмон, афанди.

Сан бўлма аҳли ғафлат, фуқ сатни бил ғанимат,
Подишоҳу ҳасрат кори жаҳон, афанди.

Бўлма ўзингга мағрур, айла сўзимни маъзур
Дунё шароби пур зўр бўлма пиён, афанди.

Назмим мани гулистон, мазмуни маҳзи урфон,
Алфози барги райҳон топмас хазон, афанди.

Муҳъйи Муқим эмаски, айтса тамаъ юзидин,
«Ёраб, тижоратингиз қилсун ҳаён, афанди»¹.

Бир кишига аталган бу икки шеър икки хил руҳ,
мазмун ва йўналишга эга. Биринчисида, самимият,
«кўнгили яқинлиги», дўстона муносабат кўриниб тур-
са, иккинчисида, шоирлик мағрурлиги, иблисона та-
каббурлик, «тўғри йўлдан озганларга раҳнамолиғ»
даъвоси анқиб туради. Муҳъйи Муқимийларни таъ-
рифлашда «фисқу фужур аҳли», «сўфи намо», «мисли
шайтон», «ўлук илон», «ақли қосир» ва бошқа шунга
ўхшаш ҳақоратомуз ибораларни ҳеч аямай ишлатади
ва охирида Муқимий шеъридан бир мисра келтириб

¹ Муҳъйи мусаввадаси — баёзи Муқимий ҳужра-музейи
(Қўқон) қўлёзмалар фонди. «Мирза Хўқандий архиви» (пагина-
ция ва инвентарь номери йўқ).

(«Ёраб, тижоратингиз қилсун ҳаён, афандим»), унинг пок табиатига сира ҳам ёпишмайдиган «тиланчи-гадой», «тамагир» деб доғ суртмоқчи бўлади. Муҳъйи ўзининг бу қабиҳ ниятини таъкидлаб, шеър охирига шундай изоҳни ҳам илова қилади:

«Ушбу байтни(нг) маъниси шулки, Муҳаммад Аминхўжа Ҳожи Зоҳид каллага бир кийимлик чит учун беш-олти мисра шул мазмунда (шеър) айтиб га-дойлик қилган эди».

Шоирнинг самимияти, пок табиатидан туғилган бир асарига тамоман бошқача руҳ ва маъно бериш ва у кишини бадном қилиш учун туҳматни қурол қилиб ишлатиш соф виждонли Муқимийда қандай оғир таъсир қолдиришини, жамият ўртасида қандай англашилмовчиликлар туғилишига сабаб бўлишини кўз олдига келтириш қийин эмас, албатта.

Муқимийлар ва Муҳъйилар ўртасида давом этган кураш эпизодларидан бошқа бири Қобил сартарош номи билан боғлиқдир.

Қўқон кексаларининг нақл қилишича, Қобил сартарош Муқимий замонасида Қўқондаги Чорсувда сартарошлик дўкони очган бир ҳунарманддир. Бу кишининг бир фазилати шуки, у ниҳоятда ўткир аскиябоз ҳисобланган ва шунинг учун Муқимий билан яқин алоқада бўлган. Қобил сартарош дидига ёқмаган кишиларни, шу жумладан Муҳъйини ҳам ўрни келганда аёвсиз аския пайровига олган¹.

¹ Қобил сартарошнинг ўткир ва тап тортмас аскиячи эканлигига мисол тариқасида Муқимий даврини яхши биладиган кекса мутахассислардан шоир Чархий қуйидаги воқеани ҳикоя қилади:

«Кунлардан бир кун Муқимий, одатига кўра, сартарош дўконида у билан суҳбатлашиб ўтирар эди. Кеч пайти эди, узоқдан Ҳожи Ашурбой оғда кўриниб қолади. Муқимий бойга ишора қилиб Қобил сартарошга айтади:

«Ана Ҳожи отангиз савдони қилиб дўкондан қайтаётилар, бир болайсиз, уста»,— дейди. Уста ҳам Ҳожи Ашурбойнинг

Қобил сартарош аскиялари Муҳъйнинг ғашини қўзгатса, сартарошнинг Муқимий билан дўст бўлиши тамоман ғазабини алангалатар эди. Муҳъйи Муқимийга ва унинг дўсти сартарошга заҳрини сочиб бир мухаммас ёзган. Мухаммас Қобил сартарошга хитобан айтилган қуйидаги банд билан бошланади:

Вой шарорат аҳлининг шайтони ҳосил сартарош,
Лаънату нафринга сен сен боби Қобил сартарош,
Сая каби бўлмас худодин ҳеч ғофил сартарош,
Бадсиришту, аҳмақу, бадбахту, жоҳил сартарош,
Эй қиёматда сақар аҳлига дохил сартарош!

яқинлашишни мўлжаллаб туриб, кўчага, унинг йўлига тушади. «Салом-алик», «ҳорма-бор бўл»дан сўнг Қобил сартарош бой отининг жиловидан ушлаб, бир замон қўниб, бир пиёла чой ичиб кетишини таклиф қилади. Дўкон ичида Муқимийга кўзи тушган бойнинг ранги ўчиб, феъли айнийди ва вақти йўқлигини айтиб отига қамчи босмоқчи бўлади. Шу вақт Қобил сартарош бойга қаттиқ оқ ёпишиб «Бой ота», «Ҳожи ота» сўзларини такрорлаб, отнинг у ёғидан бу ёғига, бу ёғидан у ёғига липиллаб ўта бошлайди ва тушишга қистай беради. Сартарошнинг бу ҳақакатидан бойнинг аччиғи келиб унга зарда қилади:

«— Бу нима қилганинг, авваломбор, олдимни тўсиб чиқдинг, энди зўр бериб қистайсан. Биласанми ўзинг, кимни олдида турибсану ким билан гаплашяпсан, ман кимман — Қўқоннинг Ҳожи Ашурбойи бўламан-а?!» — дейди.

Қобил сартарош худди шу сўзни кутиб тургандек, ҳозиржа-всблик билан:

«— Биладан, биладан, бой бобо,— дейди ва давом этиб,— номингизнинг олдидаги «Ҳожи»ни бир ёққа охиридаги «бой»ни бир ёққа олиб қўйса, ўртада «Қўр Ашур» қоладики, бу худди спзнинг ўзингиз бўласиз-да».

Ҳожи Ашурбой халқ ўртасида «Қўр Ашур» номи билан машҳур бўлган эдики (Муқимий сатираларида ҳам бой шу ном билан юритилган), Қобил сартарош ҳозир шунга ишора қилар эди.

Қобил сартарошнинг бу пайривидан даргазаб бўлган Ҳожи Ашурбой хайр-маъзурни насия қилиб отини паҳдам ҳайдаб кетди. (Бизда сақланётган шоир Чархий эсдаликларидан).

Муҳъйи мусаввадаси — баёзи, Муқимий ҳужра-музейи, қўлёзмалар фонди. «Мирза Хўқандий архиви» (пагинация ва инвентарь номери йўқ).

Тўққиз банддан иборат бўлган катта мухаммаснинг бундан кейинги ҳар бандида Муқимий тилга олинади, у билан дўстлик қилган сартарош ҳақорат билан қофияга солинади:

Ул Муқимийга дубора ошнолиғ айласанг,
Яхшиларни(нг) хизматидин сан жудолиғ айласанг.
Бир жамоа (шанқиларга) дилраболиғ айласанг,
Ул падар лаънат Муқимга бовафолиғ айласанг,
Бўлмағай санда эъвоз ғусса ҳосил сартарош¹.

Яна бошқа бир бандда айтади:

Ман насиҳат айладим ким бўлма шундоғ бад маош,
Эй шарорат пешаларни ёри Қобил сартарош,
Бенамозу, фосиқу, макру, жоҳил сартарош,
Ушбу пандимни қулоқга эмди олғил сартарош,
Ул Муқимийга дубора бўлма мойил сартарош²,

Адабий лагерлар ўртасидаги вазиятнинг на қадар кескин ва даҳшатли тус ола борганини, хусусан, Муқимий аҳволининг оғир, ҳатто фожиали тус олаётганини кўрсатиш учун яна бир шеърни эсга олиб ўтайлик. Муҳъйи томонидан ёзилган бу шеър, 80-йилларда бошланган курашнинг сўнгги йилларда қандай йўл билан борганини кўрсатиш, шу билан бирга демократ шоирнинг ҳар қандай оғирликларга қарамай, зўр сабот ва матонат билан ўз ижодини давом эттирганини тасаввур этиш учун ниҳоятда муҳим бўлиб, бу бобдаги хarakterистикани мантиқан яқунлайди. Бошдан-оёқ одобсизлик ва сурбетликдан иборат бўлган бу шеърнинг баъзи байтларини келтирамыз.

Муқимий, ушбу кунлар гарданинг ҳам сан, қалайларсан,
Ажойиб саргайибсан, кўзларинг нам сан, қалайларсан.

¹ Муҳъйи мусаввадаси — баёзи. Ўша ерда.

² Муҳъйи мусаввадаси — баёзи. Ўша ерда.

Чунон ожиз эурсан ушбу кунлар нотавонлиғдин,
Оёқ остида қолғон заррадин камсан, қалайларсан.

Аминжон айлади ҳажвингу ожизсан жавобидин,
Бўлуб расво халойиқ ичра мулзамсан, қалайларсан...

Букундин ўлганингдур яхшироқ, эй нонвой ўгли.
Бу аҳволи табоҳинг бирла одамсанму, қалайларсан...

Жаҳонда ҳарна бўлса ул ёмон, андин ёмондурсен,
Иту, қушу, гову, хардин балки ҳам камсан, қалайларсан!

Муҳъйининг Муқимий шаънига айтган бу сўзлари
газабидан эсини йўқотган бир телбанинг валдирашларидан
бошқа нарса эмас. Лекин бу ердаги бир иборага
изоҳ бериб ўтиш зарур. У ҳам бўлса, «халойиқ ичра
мулзамсан, қалайларсан!» деган иборасидир.

Бу ердаги «халойиқ ичра мулзамсан» сўзлари
«халқ ичра мулзамсан» деган маънони билдирмайди
албатта. Бу «халойиқ» Муқимийга қасд қилувчи ёлланган
ҳажвгўй Аминжон ва Муҳъйилар тоифасига мансуб иғвогар
қора гуруҳдирки, бу гуруҳ чоризмнинг илғор кишиларга
қарши олиб бораётган қувғин сиёсатига суяниб иш
кўраётган Қўқондаги қора ниятли реакцион тўдани
ташқил қилар эди.

ИХТИЁРИЙ СУРГУН

1

Ижтимоий ҳаёт ва адабий курашларда актив иштирок
этиб, реакцион кучларнинг даҳшатли ҳужумларига мардларча
жавоб бериб келаётган Муқимий шах-

¹ Муҳъйи мусаввадаси — баёзи. Муқимий ҳужра-музейи
қўлёзмалар фонди «Мирза Хуқандий архиви» (пагинация ва
инвентарь номери йўқ).

сий-онлавий ҳаётда ҳам бирин-кетин муваффақиятсизликларга ва бахтсизликларга дуч келди.

1879 йилда Муқимийнинг ўғли Акбархўжа туғилгандан сўнг, орадан кўп вақт ўтмай, шоирнинг оиласи бузилди. Рафиқаси Санамбиби ўғлини онасида қолдириб бошқа оила қурди. Санамбиби ўз мулоҳазаларида Муқимийнинг адабий талантига ҳурмат билан қараш ва унга ғамхўрлик қилишдан кўра кўпроқ иқтисодий манфаатларни устун қўйган бўлса керак. У доимий даромади бўлмаган машҳур шоирдан номашҳурроқ ва нодонроқ бўлса ҳам ҳамёни тўлароқ кишини ортиқ кўрган бўлиши мумкин. Санамбибининг одамийлик хислатлари, маънавий қиёфасининг қай даражада жанлиги шундан кўриниб туради. Зотан, Муқимийда Санамбибига нисбатан жиддий туйғу-ҳис бўлганлиги ҳам маълум эмас. Шоир ижодий меросида «интим ҳаёт йўлдоши»га алоқадор бирор мисра ҳам шеър бўлмаслиги бежиз эмас албатта.

Оиласи бузилгандан сўнг Муқимий ўзини четга олиб, мадраса ҳужрасига жойлашди. Бу воқеалар тахминан 1882—83 йиллар атрофида бўлиб ўтган эди. Эр қилиб бу ҳовлидан Санамбиби ҳам чиқиб кетди. Ёш Акбархўжа эса, бувиси тарбиясида қолди.

Бу кўнгилисиз воқеадан кейин, орадан бир-икки йил вақт ўтиши билан, тахминан 1885—86 йилларда Муқимий оиласида яна бахтсизлик рўй берди: оилани аранг тебратиб турган Мирзахўжа вафот этди. Оиланинг бутун масъулияти Муқимий устига тушди. Ўғай она, сингиллар, ёш гўдак ўғил — Акбархўжаларга оила каттаси бўлган Муқимийнинг қарашини ва бундан кейин уларни ўз парваришига олиши зарур эди. Лекин ҳамма фожиа шунда эдики, оилага бошчилик қилиши лозим бўлган Муқимийнинг доимий даромади ва шоирликдан бошқа касб-кори йўқ эди.

Муқимий бу даврда ниҳоятда оғир аҳволни боши-

дан кечирди. Бир томондан, шахсий ҳаётидаги бахтсизликлар ва фожиалар, иккинчи томондан, оиладаги иқтисодий танқислик, муҳтожлик, учинчи томондан, ишсизлик, мунтазам даромаднинг йўқлиги Муқимийни жиддий ташвишга солиб қўйган эди. Ўз аҳволини, ички сирларини ёриб, ёрдам сўрайдиган бирор қариндош-уруғнинг йўқлиги, бунинг устига адабий фронтдаги душманларнинг тўхтовсиз ҳужум қилиб туришлари шоир тоқатини тугатар эди. Шунга қарамай Муқимий оғир вазиятдан қутулиш йўллари кўп ахтариб кўрди. Лекин чорасиз, иложсиз эди. Охири, бу бўғиқ муҳитдан, кулфатли ҳаётдан қутулишнинг бирдан-бир йўли Қўқонни тарк этиш деб тушунди ва Тошкентдан паноҳ излаб йўлга чиқди.

Муқимийнинг гоят оғир вазият тазйиқи остида амалга оширилган Тошкент саёҳатини ихтиёрий сургун деб ҳисоблаш ҳам мумкин. Қуйидаги мисралар Муқимийнинг ўша вақтлардаги оғир ички кечинмаларини изоҳ этаётгандек, унинг ҳолига таржимонлик қилаётгандек туюлади.

Кетардим бош олиб, гар бўлса эрди, рўзгорим йўқ,
Негай безоду-тўша йўлга юрмакка мадорим йўқ,
Турарга қолмади тоқат, кўнгулда ихтиёрим йўқ,
Ўзингдан ўзга, ёраб, раҳбари лайли наҳорим йўқ,
Ҳидоят айлағайму деб Муқиминг интизор ўлмиш¹.

Муқимийнинг Тошкентга келганлиги илмий адабиётга кўпдан бери маълум. Бу ҳақдаги биринчи маълумот Муқимийни яхши билган академик шоир Ғафур Ғулум² асарларида учрайди. Шоир Уйғун³, профессор

¹ *Муқимий*. Асарлар тўплами, т. II, Т., 1961, 16-бет.

² *Ғафур Ғулум*, Муқимий, «Муқимий баёзи»га сўзбоши, Тошкент, 1938, 5-бет. Бу ҳақдаги маълумот Ғафур Ғулум тайёрлаган бундан кейинги «Муқимий. Танланган асарлар»нинг 1942, 1953-йил нашрларида ҳам бор.

³ *Уйғун*, Муҳаммад Амнинхўжа Муқимий, «Муқимий», Танланган асарлар тўпламида, Т., 1942, 5-бет.

Л. Климович¹, адабиётшунос А. Олимжонлар² ўзларининг Муқимий ҳаёти ва ижоди ҳақидаги мақола ва асарларида унинг Тошкентда бўлганлигини қайд қилиб ўтадилар. Ўртоқ Ҳоди Зарифов³ ҳам ўзининг 1955 йилда эълон қилган «Муқимий. Ҳаёти ва ижодида оид материаллар» номли асарида бу масалани ижобий ҳал қилади. Лекин ҳамма гап шундаки, «Муқимий Тошкентда» деган темага онд маълумот жуда қисқа, икки оғиз сўзда бериладиган хабардан нарига ўтмайди. Агар 1955 йилгача ёзилган асарларда гап Муқимийнинг «Тошкент мадрасасида («Кўкалдош») ўқигани» тўғрисида (аниқ йили ва қанча вақт бўлгани кўрсатилмайди) борган бўлса, 1955 йилда ўртоқ Ҳ. Зарифов Муқимийнинг Тошкентга саёҳат билан келганлиги ҳақида сўзлайди ва бу саёҳатнинг тахминий йилларини (1886—1888 йиллар ораси) ҳам кўрсатиб ўтади. Бу масалага оид ҳамма маълумот шундан иборат.

Муқимий биографиясига оид фактларни синчиклаб ўрганиш шуни кўрсатмоқдаки, унинг Тошкентга келганлиги тарихий факт. Муқимийнинг Тошкентга қачон ва нима учун келганлиги ҳақидаги масалада ўртоқ Ҳ. Зарифов фикри ҳақиқатга яқин. Муқимийнинг ёшлик, ўспиринлик даврида ёки ундан кейинроқ Тошкентда, «Кўкалдош» мадрасасида ўқигани маълум эмас. Ҳолбуки, Муқимий Тошкентга ўқиш мақсадида эмас, саёҳат билан келган. Бу масалада ўртоқ Ҳ. Зарифовга шуни ҳам илова қилиш зарурки, Муқимий

¹ Л. Климович, Муқимий, Предисловие в сборнике: «Муқимий. Лирика и сатира», Москва, 1950, стр. 3.

² А. Олимжон, Муҳаммад Амин Муқимий. Ҳаёти ва ижоди, Тошкент, 1953, 3-бет.

³ Ҳ. Зарифов, Муқимий, Тошкент, 1955, 38-бет.

Тошкентга бир марта эмас, балки бир неча мартабалар саёҳат қилган.

Муқимийнинг Тошкентга қилган биринчи саёҳати 1887—1888 йилларга тўғри келади. Буни Муқимий биографиясига оид қатор ҳужжатлар ёрдамида исбот қилиш мумкин. Бу ҳужжатларнинг бири унинг «Ассалом» радиопли шеърӣи формадаги мактубидир. Мактуб қуйидаги мисралар билан бошланади:

Эй спехрида саёдат моҳи тобон, ассалом,
Баҳрида олий насаблиғ дурри ғалтон, ассалом

ва қуйидаги байт билан тугайди:

Охири Мирза Камолу, Эрназар Бегимга ҳам,
Айлади ушбу Муқимий кўйи ҳижрон ассалом

Мактубнинг Тошкентда ёзилганини қуйидаги байт кўрсатиб туради:

Тошкентга келганимдин то бу муддатларгача,
Кўзга уйқу кечалар келмайди, чандон, ассалом¹.

Бу мактуб Муқимийнинг Тошкентда бўлганлигини исбот қилиш учун етарли ва ишончли ҳужжат ҳисобланса ҳам, лекин мактуб охирида тарих бўлмаслиги Муқимий саёҳатининг вақтини белгилаш имкониятидан маҳрум қилади. Натижада «Муқимий Тошкентда қачон бўлган эди?» деган сўроққа жавоб бериш учун бошқа ҳужжатларга мурожаат қилиш зарурияти туғилади. Бу ҳужжат Муқимий-Фурқат ёзишмаларидир.

Бизгача турли манбалар орқали Муқимий билан Фурқат ўртасида бўлган ёзишмалардан бир неча мак-

¹ *Муқимий, Асарлар тўплами, т. II, Т., 1960, 90—101-бетлар.*

тублар етиб келган. Бу мактублардан кўринадикки, ёзишмалар Фурқат Қўқонда, Муқимий Тошкентда бўлган даврда майдонга келган. Бизни қизиқтираётган Фурқат мактуби матбуотда «Муқимийга хат»¹ сарлавҳаси остида эълон қилинган ва унинг Қўқондан ёзилганини қуйидаги бошланғич мисралар кўрсатиб туради:

Шукрим Хўқанд аро соғу саломат борман,
Давлати хурсандликлар бирла бархурдорман.

Муқимий мактуби манбаларда «Жавоби саломи Муқимий ба Фурқатий»² («Муқимийнинг Фурқатга саломи») деб аталади. Матбуотимизда эса «Миннатдорман» сарлавҳаси остида эълон қилинди. У Фурқат мактубининг вазнида ёзилган бўлиб, унда қофия ва радиф сақлангандир. Муқимий мактубининг Тошкентдан ёзилганига «Тошкентда йўқ экан чандон дуруст яхши пари» мисраи шубҳа қолдирмайди. Бу факт Муқимийнинг Тошкентда нечанчи йилда бўлганини белгилаш учун ҳам асос бўлади.

Тарихдан маълумки, Фурқат 1889 йилнинг эрта баҳор вақтида Қўқондан саёҳат билан чиқиб, Хўжанд (Ленинобод) орқали Тошкентга шу йили май ойида келгандан сўнг, умрининг охиригача ўз ватани Фарғона (Қўқон)га қайтиб бормади. Демак, Муқимий (Тошкент) билан Фурқат (Қўқон) ўртасидаги ёзишма фақат Фурқат Қўқондан чиқиб кетгунча, яъни 1889 йилнинг баҳор мавсумигача бўлган вақт ичида рўй берган бўлиши керак. Агар Муқимийнинг Тошкентда ёз ойларида бўлганини назарга олсак (мактублар мазмуни шуни кўрсатади), у Тошкентда 1887 ёки 1888 йилнинг ёзида бўлган, деб айтиш мумкин бўлади.

¹ *Фурқат*, Танланган асарлар, т. II, Т., 1959, 100-бет.

² *Муқимий*, Асарлар тўплами, т. II, Т., 1960, 102—103-бетлар.

Муқимий Тошкентдан бир неча мактублар ёзди. Бу мактублар мазмунидан маълумки, у тошкентлик қариндошлари («хеш-ақраболари») билан учрашган, танишган. Ўз хатларидан бирида қуйидагиларни ёзади:

Шукрилиллаҳ, ақраболарни топиб бу ерда ман,
Бир неча кун ризқимиз борича меҳмон, ассалом.
Тошкентда чойфурушлик растасида хешимиз.
Отларини сўрсангиз Хўжа Сулаймон, ассалом!¹

Бу учрашувларнинг мазмуни ҳақида бир нарса дейиш қийин. Агар Қўқондан чиқиб келишдаги вазиятни ҳисобга олсак, бу учрашувларда жиддий масалалар муҳокама қилинганини тахмин этиш мумкин. Лекин бундан кейинги хатларининг ҳеч бирида шоир ўз қариндош-уруғлари тўғрисида ҳам, улар билан бўлган учрашувлар ҳақида ҳам сўз очмайди.

Муқимийнинг Тошкентда қанча вақт турганлиги, нима иш билан шуғулланганлиги масаласи ҳам яна шу мактублар ёрдами билан ҳал қилиниши мумкин. Муқимий шу даврда ёзган хатларидан бирида Қўқондаги дўстларига ўз вақтида хат ёзолмаганига сабаб қилиб, Тошкентда уч-тўрт ой касал ётиб қолганлигини кўрсатади:

Тарки пайғом ўлғонига, эй буродарлар сабаб,
Мунда бўлдим муддати уч-тўрт ой беморман!²

Иккинчи бир хатида эса, рўзани ўтказиб, Қўқонга боришини билдиради. Агар рўза шу йили ёзнинг қаттиқ иссиқ вақтида (Муқимийнинг бошқа бир мактубидан — бу мактуб тўғрисида алоҳида сўз бўлади — маълум бўлишича) келганини ва бундан илгари Муқимий «уч-тўрт ой бемор» ётганини ҳисобга олсак, унинг Тошкентга баҳор пайтларида (март-апрель) келиб, камда тўрт-беш ой тургач, куз ойларида (ав-

¹ *Муқимий*, Асарлар тўплами, т. II, Т., 1960, 101-бет.

² *Муқимий*, Асарлар тўплами, т. II, Т., 1960, 102-бет.

густ-сентябрь) Қўқонга қайтганини тахмин қилиш мумкин.

Бу муддат ичида Муқимийнинг Тошкентда бирор расмий вазифа билан машғул бўлгани маълум эмас. У бу вақтда қариндош-уруғлари, ошна-дўстлари даврасида меҳмон бўлди, Тошкентнинг адабий доиралари билан танишди, улар билан адабий мажлислар ўтказиб, қизғин ижодий ишни давом эттирди. Тошкент ҳаёти, хусусан бу ерда равшанроқ кўринадиган рус маданияти янгиликлари шоир диққатини ўзига жалб этди, уни муҳаббат билан ўрганишга киришди. Тошкент демократ шоир тушунчаларини бойитди, ақида-ишончаларини мустаҳкамлади.

Муқимий Тошкент маданий ва адабий ҳаётини чуқур ўрганиб, унинг энг соғлом, прогрессив қисми билан алоқа боғлади, ижодий ҳамкорликка киришди. Бу жиҳатдан Муқимийнинг тошкентлик шоир Алмаийга бўлган муносабати характерлидир. Муқимий ўз замонасининг пешқадам олими, талантли шоири ҳисобланган Алмаийга¹ зўр ҳурмат ва муҳаббат билан қаради ва ижодий тажрибаларда у билан ўртоқлашди. Бу Алмаийнинг қатор асарларига Муқимий боғлаган мухаммаслардан кўриниб туради. Мисол учун Алмаийнинг чуқур фалсафий мазмунга эга бўлган «Ҳаёт» радибли ғазалига Муқимий боғлаган мухаммасни эсга олиш kifоя.

Муқимий шу даврда Тошкентда шоир Нодим Намангоний билан учрашди. Илгаридан Муқимий билан

¹ Алмаий 1852 йилда туғилиб, 1891 йилда вафот этди. У олим сифатида араб грамматикасига онд бир неча илмий асарлар, шоир сифатида кўп мазмундор шеърлар ёзди. Булардан гашқари, машҳур ҳинд масали «Калила ва Димна»ни ўзбек тилига таржима қилди. Алмаийнинг бу таржимаси XIX аср охирилари ва XX аср бошларида шоирнинг вафотидан сўнг, Тошкентда литография йўли билан уч марта (1899, 1901, 1913) нашр этилди.

дўстона алоқада бўлиб келган шоир Нодим Муқимийнинг Тошкентга келган хабарини эшитиб, у ҳам Тошкентга келган эди. Эски дўстлар бир неча замон Тошкентда бирга бўлганларидан сўнг, шоир Нодим Наманганга қайтди ва у ердан Муқимийга — Тошкентга мактуб ёзди (Нодим ёзган мактуб сақланмаган). Нодим мактубига жавобан Муқимий ўзининг «Жавоб руқъаи Нодим Намангоний» сарлавҳали машҳур шеърий мактубини ёзди. Бу мактуб ўткир мазмуни, кучли танқидий руҳи билан «Дуойи салом»ликдан кўра, кўпроқ антиклерикал адабиётнинг нодир намунаси бўлиб чиққан. Бу хатда Муқимий ёзнинг энг иссиқ мавсумида келган рўза тўғрисида, унинг келтираётган азоб-уқубатлари тўғрисида санъаткорона маҳорат билан сўзлайди. Бу асарда шоирнинг дин ақидалари устидан кулиши равшан сезилиб туради:

...Қайси кунким, ул тарафга кеттилар,
Рўза қистаб келдилар айлаб шитоб.

Йўқ куюшдин бошқа гап дўзах киби,
Тошкандлар тобишидин офтоб.

— Рўза келгунча шул иссиғ кунда халқ,
«Келса, дерлар, розимиз оби азоб».

Тиллари—чиққон, халойиқ — ташна лаб,
Жумлаи мўмин юрак-бағри кабоб.

Рўза тутган бандалар деб алъаташ,
Ичмагай ифторда ғайри аз яхоб.

Баъзилар иссиғда бетоқат бўлуб,
Рўзадин андақ қилишти интиҳоб.

Ассалом ўрнига мардум кўрушиб,
Вир-бирисига дегайлар: «Оҳ, об!»

Ҳушлари келмас берурға кўз юмуғ,
Гар ото қилса савол ўғил жавоб...

Халқ ақлидин адашгону гаранг,
Бошларида ҳуш йўқ, маҳзи ҳубоб.

Икки йил иссиғ ҳавода келсалар,
Қўрқаман кўп шаҳр бўлгай деб хароб...¹

Муқимий билан Фарғонадаги дўстлари — шоирлар ўртасида бу даврда мунтазам хат алоқаси бўлиб турди. Муқимий биографияси ва бошқа жуда кўп масалаларда қимматли манба сифатида фойдаланиш мумкин бўлган бу мактубларнинг афсуски ҳаммаси бизгача етиб келган эмас, уларнинг муҳим қисми йўқолган. Шунга қарамай, Муқимий биографиясига оид қатор масалаларни ойдинлатишда, ўша давр адабий ҳаётини ўрганишда мавжуд мактублардан ишончли манба сифатида фойдаланиш керак.

Муқимий бу даврда лирик шеърлар қаторида сатирик асарлар ҳам ёзди. Афсуски, «Тошкент даври цикли» деб аталиши мумкин бўлган бу лирик асарларнинг ҳаммасини, маълум сабабларга кўра аниқлаб чиқиш имкониятига эга эмасмиз. Лекин баъзи манбаларнинг ёрдами билан Тошкентда ёзилган алоҳида шеърларни, хусусан ҳажвиётини кўрсатиб ўтиш фойдадан холи эмас.

Муқимий ўзининг машҳур «Ҳожи қадоқчи» сатирасини шу вақтларда Тошкентда ёзди. Бу нарсa сатиранинг мазмунидан ҳам кўриниб туради. Ўртоқ Ҳ. Зарифов ҳам кейинги вақтларда топилган янги фактлар асосида буни яна исбот этди. Бу сатира «Тошкентлик, Бешёғоч даҳа, Чақар маҳаллалик Вали номли» бир дўкандорга қарши ёзилган экан².

¹ Муқимий, Асарлар тўплами, т. П., Т., 1960, 104—105-бетлар.

² Ҳ. Зарифов. Муқимий. Ҳаёти ва ижодига оид материаллар, Тошкент, 1955, 15-бет.

«Охунум» сарлавҳали сатираси ҳам Тошкентда битилган. Бу сатира Мулла Йўлдош охун исмли кишига қарши ёзилган эди. Мулла Йўлдош охун ўзи чорбозорчи савдогарларнинг бири бўлиб, Муқимий билан Тошкентга Қўқондан биргаликда сафар қилган, лекин ҳамроҳлик қоидаларини бузиб, Тошкентда Муқимийдан хабар олмай доми дараксиз йўқолиб кетган эди. Унинг бу «фёъл-атвори» тўғрисида Муқимий Қўқонга юборган хатларидан бирида гиналаш оҳангида қуйидагиларни ёзди: .

Мулла Йўлдош охун ила мунда келгандин бери
Ул киши гар соғ эса ман дарди чандон, ассалом.

Гар топиб фурсат қўшимдин гаплашай деб, бораман,
Лоҳаз улкун ул анда йўқ, имоға фармон, ассалом.

Ўз иши бирлан, агарчи, сўрмағой оворадур,
Ҳар начук бўлса омон бўлсун қадрдон, ассалом¹.

Одамгарчиликдан қайтган бу савдогар шоирнинг гашига теккан эди. Шунинг учун Муқимий унинг номига «Охунум» сарлавҳали ҳажвий мухаммас ёзди. Мухаммасдан бир неча банд келтирамиз:

Дўстлиғ шундоғ бўлурму ҳафтада бир келмасанг,
Одамиятлиқни расмин қандоқ эркон, билмасанг.
Хат юборганда келурсан, бир ўзингча келмасанг,
Лозим эрди ваъдага мундоғ таҳолиф қилмасанг,
Сингдингу лах-лах бўлиб, эмди ушолдинг охунум.

Егса ёмғур, ўтса чакка хона таъмирин бузар,
Эртароғ том теп чиқиб, тарновлар остидин сизор.
Кўп пулинг чиққан иморатлар юрак-бағринг эзар,
Бешёғоч дарвозасин лойига отлардир сузар,
Ул кеча келдинг яёв, қайдоғ ўтолдинг охунум.

¹ *Муқимий*, Асарлар тўплами, т. II, Т., 1960, 100-бет.

Назма печашлигина айёмдин охун қадим,
Уқумай охун бўлиш осонму—таъбингдур салим,
Маст бўлиб олдиға қўй чексун тамоқунг чилим.
Дахли йўқ сўз бирла кўнгул чокини кўклар Муқим,
Гўйинё усти ямоқни, новча чолдинг охунум¹.

Муқимийнинг 1887—1888 йилларда ихтиёрий сургуни тарихида қилган биринчи Тошкент саёҳати унинг ҳаёти ва ижоди учун катта аҳамиятга эга бўлди. У эҳтимол Тошкентга барбод бўлган иқтисодий аҳволини ота томон қариндошлари ёрдамида тузатиш учун келгандир. Лекин у Тошкент маданий муҳитидан бебаҳо маънавий ёрдам олди.

У эҳтимол Тошкент сафарига ўз ҳаётининг ўткинчи, бир дамлик ҳодисаси деб қарагандир. Лекин бу сафар уни Тошкент билан, ундаги илғор шахслар, замонавий маданият, рус ҳаётининг янгиликлари билан жиддий, тубдан бир умрга боғлади. Муқимий Тошкент таассуротлари билан фикрий жиҳатдан бойиб, ижодий тажрибада яна чиниқиб қайтди ва умрининг охиригача Тошкент билан алоқасини узмади.

2

Муқимийнинг Тошкентга қилган иккинчи саёҳати 1892 йилда бўлиб ўтди. Бу саёҳатни келтириб чиқазган бевосита сабаб нимадан иборат, аниқ айтиш қийин. Лекин шуниси маълумки, 1887—1888 йиллардан кейин, яъни Муқимийнинг Тошкентга қилган биринчи сафаридан кейин у билан тошкентлик дўстлари ўртасида мунтазам хат алоқаси давом этиб туради. Бу ёзишмалардан баъзилари бизгача сақланиб қолган. Мисол учун «Нуктадонлар, ассалом»² сарлавҳали шеъ-

¹ Баёзи Хазиний, Тошкент, Орифхонов литографияси 220—223-бетлар.

² *Муқимий*, Асарлар тўплами, т. II, Т., 1960, 106—108-бетлар.

рий мактубини кўрсатиш мумкин. Қиёсий анализ орқали мактубнинг 1889 йилда ёзилгани аниқланади. Мактубда бўлган маълумотларга қараганда, Маҳмудхўжа¹ Қўқонга келиб, «бир неча кунлар меҳмон» бўлган, улар келган вақтларда Муқимий қўлига қандайдир шикаст етган эди. Шунинг учун у ўз мактубида:

Ҳамдиллилаҳ, қўлум ҳам топди сиҳат андаки,
Ҳоли не кечти дебон қилманг гумонлар, ассалом,—

деб дўстларини тинчитиб қўяди ва мактубни қуйидаги мисралар билан тугатади:

Еру аҳбобим дуоси-ла Муқимий зиндаман,
Гоҳ сиздин ҳам манго келсун нишонлар, ассалом.

Муқимийнинг шу даврда Тошкентга ёзган яна бир мактубининг автографи Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти фондида сақланади. Насрий бу мактубда адрес кўрсатилган. У «Ранг-бўйи чаман, меҳру вафо тароват фазойи бўстон Маҳмудхўжа ва ғойибона ошномиз мулла Каримжон» (шоир Камий)га аталган. Афсуски, мазмун жиҳатидан ниҳоятда аҳамиятли бўлган бу мактубнинг ёзилиш тарихи қўйилмаган. Шунга қарамай, мактубдаги баъзи маълумотлар ёрдами билан унинг тарихини аниқлаб олиш мумкин. Бу ёрдамчи маълумот қуйидаги жумлада учрайди:

«Юз қосир баёнлиғ бирла арзим эшитсалар, арз қилсам шулки, 7 июнда, саратонда жумъа айёми ёзилган марҳаматномалари яхши фурсатда... етиб... кўп шод бўлуштук»².

¹ Муқимийнинг тошкентлик яқин дўстларидан бири бўлган бу киши ҳақида қуйироқда алоҳида сўз юритилади.

² *Муқимий*, Асарлар тўплами, т. II., Т.; 1960, 116-бет.

Мактубнинг асл нусхаси — автографи сақланади: Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий фонди. ЎзФА Шарқшунослик институти. № 7628, папка XXII (алоҳида қоғозда).

Бу ердаги «7 июнда, жумъа айёми» сўзлари гарчи Тошкентдан хат олинган кун тарихи бўлса ҳам, аини замонда, Муқимий мактубининг тарихини белгилаш учун ҳам асос бўлади. «7 июнда, жумъа куни» синхронистик таблицанинг кўрсатишича 1306 йил ҳижрий шавол ойининг 8 кунда бўлган. Бу тарихни мелодий ҳисобга айлантирсак, 1889 йил 7 июнь чиқади. Демак, Муқимий Тошкентдан ёзилган хатни 1306 йил 8 шаволда ёки 1889 йил 7 июнда жумъа куни олган. Табиий, шу тарихдан кўп ўтмай, Муқимий ўзининг ҳозир сўз бораётган мактубини ёзганки, унинг тарихини шу йил июнь ёки кечи билан июль ойи деб ҳисоблашга тўғри келади. Шундай қилиб, Муқимийнинг Маҳмудхўжа ва шоир Камийга юборган бу мактуби 1889 йил июнь ёки июль ойида, яъни Муқимийнинг Тошкентга қилган биринчи сафаридан кейин ёзилган.

Энди бу мактубнинг мазмунига келайлик. Мактуб қисқа бўлишига қарамай, мазмун жиҳатидан жуда катта аҳамиятга эга. У шоир аҳволини, Қўқонда бошидан кечираётган фожиона ҳаётини фавқулодда равшан ва чуқур очиб беради. Мактубда Муқимий газаб аралаш алам билан Тошкентдаги дўстларига қуйидагича мурожаат қилади:

«Махфий қолмасунким, Хўқандда ниҳоятда дилгир ва халқидин озарда, чунончи фард:

Маро зи рўзи қиёмат ғамики хаст, инаст:
Ки рўйи мардуми Хўқанд боз мебинам.

Бир каримона шева билан олдириб кетсалар, халқ орасида гуфтгў бўлсамки: «Хўқандда ҳеч ким харидор бўлмади, алар бечорапарвар кишилар эркан, Муқимийни олдуриб кетубдурлар» десалар менга шу бас»¹.

¹ Юқоридаги ерда.

Муқимий фаолиятининг жуда кўп томонларига та-
аллуқли бўлган бу парчадан кўринишича, реакцио-
нерларнинг демократ шоирга ҳужуми яна кучайган.
Қўқон реакционерлари иғво, туҳмат ва бўҳтон бозори-
ни қизитиб, Муқимий ҳаётини заҳарлаш, фаолиятини
бўғиш учун бутун «ҳунарлари»ни ишлатганлар. Шу-
нинг учун шоир «Хўқандда ниҳоятда дилгир ва хал-
қидан озарда» деб шикоят қилишга мажбур бўлган ва
бу оғир аҳволдан қутулишнинг бирдан-бир йўли Тош-
кентга кетиш деб ҳисоблаб, ўз дўстларидан чақириб
олишни илтимос қилган.

Шоирнинг ўз дўстларига қилган бу мурожаати ни-
ма билан тугади, ҳозирча бизга қоронғи. Қўқоннинг
бўғиқ, заҳарли муҳитидан қутулиш йўлида Муқимий-
нинг кўрган бошқа бирор тадбири ҳам маълум эмас.
Фақат биринчи Тошкент сафаридан сўнг орадан уч
йил ўтгач, 1892 йилда Муқимийни яна Тошкентда кў-
рамизки, бу саёҳатни шоир илтижоси оқибатлари би-
лан алоқадор деб ҳисоблаш эҳтимолдан жуда узоқ.
Шундай қилиб, Муқимий 1892 йилда иккинчи марта
Тошкентга келишга муяссар бўлди. Унинг 1892 йил
бошларида Тошкентда бўлгани қуйидаги ҳужжат ор-
қали аниқланади.

В. И. Ленин номидаги Тошкент Давлат универси-
тетининг асосий кутубхонаси қўлёзмалар фондида
В—09/133 инвентарь номери остида бир асар сақла-
нади. Бу асар каталогда «Мажмуатуш-шуаро» («Шо-
ирлар тўплами») деб аталган бўлса-да, уни «Мажмуаи
ашъор» («Шеърлар тўплами») деб аташ тўғрироқ бў-
лади. Чунки бу тўплам ўзининг тузилиши, мазмуни,
мундарижаси жиҳатидан бизга маълум «Мажмуатуш-
шуаро»ларга эмас, балки оддий «баёз»ларга ўхшаш
бўлиб, XIX аср шоирлари, шу жумладан Муқимий
асарларидан намуналарни ўз ичига олади. Қўлёзма-
нинг ҳозирги баҳсимиз учун аҳамиятли нуқтаси шун-

дан иборатки, унинг 227-бетида, асосий текст тугагандан кейин қуйидаги фард учрайди:

Хуснига не нуқс, гар бўлса кўзи фируза ранг,
Билки, боғларга тароват сабзадин пайдо бўлур.

Мазмун ва характер жиҳатидан биринчи қарашда ҳеч қандай алоҳида хусусиятлар билан кўзга ташланмайдиган бу фарднинг баъзи изоҳ ва тушунтиришлари бўлмаганда эди, текширувчи уни пайқамай ўтиши ҳам мумкин эди. Лекин гап шундаки, бу фардга Николай Остроумов баъзи изоҳлар бериб, уни илм учун катта аҳамиятга эга бўлган материалга айлантирган. Шу изоҳдан маълум бўлишича, бу фард Муқимий асари бўлиб, унинг ўз қўли билан ёзилгандир, яъни китобда учрайдиган бу парча шоир автографидир. Фарднинг остида Н. Остроумовнинг қуйидаги изоҳини ўқиймиз:

«Надпись самого Мукуми, очевидно, намекающая на голубые глаза мои, как русского человека».

Бундан сўнг фарднинг русча таржимаси берилади:

«Голубой цвет глаз не вредит красоте, так же как зелень в саду оживляет».

Бу изоҳ ва таржиманинг схирида Н. Остроумовнинг шахсий имзоси ва тарих туради:

«Н. Отстроумов, 22 февраля 1892 года, Ташкент».

Бу фактлардан чиқариладиган дастлабки хулоса шуки, Муқимий мазкур китобни кўрган, у билан танишган ва ҳатто юқоридаги фардни ўз қўли билан ёзиб, китобда автограф ҳам қолдирган. Бунга шубҳа йўқ. Лекин гап шундаки, бу қўлёзма китобни Муқимий қаерда кўрган ва бу автограф қандай вазиятда майдонга келган?

Муқимий биографияси жиҳатидан фавқулудда катта аҳамиятга эга бўлган бу саволни яна шу қўлёзма ёрдамида ҳал қилишимиз мумкин.

Қўлёзманнинг 225 а бетида қуйидаги библиографик маълумот учрайди:

«Алкитоб фақир заифил-даллоб мулла Абдусаттор ибн Қурбон Тошкандий аз аҳолийи маҳаллаи Ўзганд бафармойиши олижаноб ҳазрати эшон қозил ислом домла Муҳаммад Шарифхўжа эшон, дар тарих исавий 1892 йилда 3 февраль, алҳамдулиллаҳ раббиул-сламин».

Бу маълумотлардан қўлэзманинг Тошкентда бунёдга келгани, Тошкент бош қозиси Шарифхўжа эшон топшириғига биноан, Ўзганд маҳаллалик мулла Абдусаттор ибн Қурбон исмли котиб томонидан тузилганлиги кўриниб туради. Лекин бу ердаги биз учун энг қимматли факт қўлэзманинг китобот тарихидир. Китобот тарихи билан (1892 йил, 3 февраль) Муқимий ўз автографини унга ёзган тарихи ёки Н. Остроумов изохининг тарихи (1892 йил, 22 февраль) ораси шу қадар яқинки, бу орада китобнинг Тошкентдан чиқиб кетганини ва Муқимий қўлига унинг бирор бошқа ерда тушганини тахмин қилиш қийин. Айниқса китоб тайёр бўлгандан сўнг, муқовадан чиқазиб, одатга кўра биринчи навбатда уни буюртма эгаси Шарифхўжа қозига топширилиши зарурлигини эътиборга олсак, 22 февралгача китобнинг мутлақо Тошкентда турганлигига ва Муқимий китобни фақат Тошкентдагина кўрганлигига ҳеч қандай шубҳа қолмайди. Демак, Муқимий 1892 йилнинг бошларида Тошкентга келган, шу ерда китобни кўрган ва юқоридаги фардни ўз қўли билан шу ерда ёзиб берган. Китобнинг Муқимий қўлига бориб етиши эса жуда оддий равишда рўй берган. Тошкентнинг юқори маъмурий доиралари билан мустаҳкам алоқада бўлган Шарифхўжа қози ўзининг Н. Остроумов билан бўлган учрашувларидан бирида котибдан яқинда олган китобни янгилик сифатида унга кўрсатган, Остроумов орқали китоб у билан илгаридан таниш бўлган Муқимийга бориб етган.

Муқимийнинг 1892 йилда Тошкентда бўлганлигини

замондошларининг эсдаликлари ҳам кўрсатиб туради. Шундай эсдаликларни берган кексалардан бири саксон саккиз ёшлик (1868 йилда туғилган) Сайдоқилхон Тўраҳон ўғлидир. Бу киши асли Тошкентнинг Чақар маҳалласидан бўлиб, уруғ-аймоқларини кўргани Қўқонга тез-тез келиб турар эди. Муқимий билан Яқин муносабатда бўлган ва юқорида бир неча мартабалар тилга олинган Сотиболди ҳазрат С. Тўраҳоновнинг тоғаси эди. Тўраҳонов тоғаси воситасида шоир Муқимий билан танишганини ва бир неча бор унинг суҳбатида бўлганини ҳикоя қилар экан, Муқимийнинг Тошкентга келганлигини эслаб қуйидагиларни айтади:

«Вабо воқеаси бўлган йили Тошкентга Муқимийнинг ўзи келди. Унинг Тошкентга келиши машҳур бўлиб кетди. Тошкент шоирлари уни яхши билар эдилар. Тошкентда унинг муҳиблари, дўстлари кўп эди. Ман Муқимийни Тошкентда бир неча марта кўргандим, уни уйга таклиф қилдим, Муқимий манга узр айтиб қутулди. Агар фурсат бўлиб қолса, Мавлоно Камий орқали хабарлашиб, албатта сизга мукаллиф бўлур-миз, деб илова қилди»¹.

Бу эсдалиқдан кўриниб турадики, Муқимий Тошкентга халқ ўртасида «Тошотар воқеаси», «Вабо воқеаси» деб юритиладиган халқ қўзғолони бўлиб ўтган йилда, яъни 1892 йилда келган. С. Тўраҳоновнинг бу маълумоти юқоридаги хулосамизни яна бир марта тасдиқлайди.

¹ Сайдоқилхон Тўраҳонов билан Муқимий ўртасида бўлган бу алоқага ишора қилувчи нуқталар ҳужжатларда ҳам учрайди. Муқимийнинг 1899 йилда (1316 ҳижрийда), Қўқондан Тошкентга шоир Камийга ёзган насрий мактубида (бу мактуб ҳақида кейинроқ алоҳида сўз бўлади), тошкентлик дўстлари юборган совга-саломларни олганлиги тўғрисида хабар қилар экан, улар ичида Сайдоқилхонни ҳам тилга олади ва қуйидаги жумлани ёзади: «...ва Сайдоқилхон рўймол ва кўлоҳ ва тасбиҳ ирсол айлаганлар экан, тегди». (Муқимий. Асарлар тўплами, т. II, Т., 1960, 118-бет.)

Шундай қилиб, мўътабар ҳужжатларга асосланган текшириш натижасида 1892 йилнинг бошларида Муқимий иккинчи марта Тошкентда бўлган, деган хулосага келамиз.

Муқимийнинг Тошкентда нима билан шуғуллангани тўғрисида у алоқа қилган муҳитни ўрганиш орқали маълум бир фикрга келиш мумкин. Муқимий ҳаётига оид бизгача сақланган ҳужжатлардан маълум бўлишича, у асосан Тошкентнинг илмий-адабий доиралари билан алоқа боғлаган ва қуйидаги шахслар билан яқин муносабатда бўлган:

К а м и й — Асли исми Каримбек, отасининг исми Шарифбек. 1866 йилда Тошкентда туғилган, тахминан 1923 йилда эллик етти ёшида вафот этган. Камий турмуш ишларига аралашмай, дарвишона ҳаёт кечирган.

Муқимий билан Камий ўртасидаги алоқани кўрсатувчи дастлабки ҳужжат 1889 йилга оиддир. Муқимийнинг шайхантаҳурлик Маҳмудхўжага ёзган хатида шоир Камий: «...ғойибона ошномиз мулла Каримжон...» деб эсга олиншидан ҳали бу даврда улар ўртасидаги алоқа бевосита бўлмай, балки ғойибона экани кўриниб туради. Шубҳасиз, 1892 йилда Муқимий Тошкентга иккинчи марта келишида Камий билан бевосита танишиб, алоқа боғлаган. Муқимий билан Камий ўртасидаги алоқани кўрсатувчи энг охирги материал Муқимийнинг 1899 йилда Тошкентга Камий номига «Биродари киромий Мавлавий Камий» сарлавҳаси остида ёзган мактубидир¹.

Камий ижодий ишга ёшлигидан, «Бегларбеги» мадрасасида ўқиб юрган вақтидаёқ киришди. У ўз ижодини кичик ҳажмдаги лирик шеърлар ёзиш билан

¹ *Муқимий*, Асарлар тўплами, т. II, Т., 1960, 118-бет. Асли нусхаси — автограф қаранг: Ҳамза Ҳакимзода Инёзий фонди, УзФА. Шарқшунослик институти, № 7628, папка XXII (алоҳида қогозда, автограф).

бошлади. Камий Муқимий ва Фурқатлар билан танишиб, улар билан ҳамкорлик қилган даврида унинг ижодида демократик адабиётга хос бўлган мотивлар тугилди. Масалан, Фурқатнинг «Гимназия ҳақида» сарлавҳали шеъри 1890 йилда матбуотда эълон қилингандан сўнг Камий унга тақлидан «Гимназия» шеърини ёзди ва «Туркистон вилояти газети»нинг 1893 йил 1 ноябрдаги 43-сонидан бостирди. Шунингдек, Камийнинг юмористик-ҳажвий шеърлар ёзгани ҳам маълум. Муқимийнинг машҳур «От» радибли мухаммас формасида ёзган асарига тақлидан Камий ҳам мухаммас формасида «Отинг» радибли асар яратган¹. Бу дўстона алоқаларни кўрсатувчи яна бир факт шуки, Камий томонидан Муқимий шеърларига боғланган қатор мухаммаслар бўлганидек, Муқимий адабий мероси ичида Камий шеърларига боғланган мухаммаслар ҳам учрайди. («Қўймадинг ҳайрон этмайин» мухаммаси).

Муқимий вафотидан сўнг, яна ҳам тўғриси 1905 йилдан сўнг Камий ижодида бурилиш рўй берди: у жаҳид адабиёти руҳида шеърлар ёзишга киришди ва умрининг охиригача реакцион адабий лагерь позициясида қолди. Демак, Камий ўз ижодий фаолиятида мураккаб эволюцияни бошидан кечирган шоирдир. Лекин ўртоқ Ҳоди Зарифов ўзининг «Муқимий. Ҳаёти ва ижодига оид материаллар». (Тошкент, 1955 й.) номи китобида Муқимий ва Камий муносабатлари масаласига тўхталиб, уларни «икки тенденциядаги шоирлар» (20-бет) сифатида баҳолайди ва Камийни фақат қора бўёқлар билан тасвирлайди. Бу — фикримизча, бир ёқлама ёндошиш бўлиб, Камий ижодидаги эволюцияни инкор этишга олиб борганидек, тарихий факт

¹ Қаранг: Баёз, қалами. ЎзФА Шарқшунослик институти, № 5736, varaқ 2116—212а.

бўлган Муқимий — Камий ва Фурқат — Камий ўрта-сидаги дўстона муносабатларни ҳам тўғри изоҳлаб бермайди. Аксинча, масалага Камий ижодий эволюцияси нуқтаи назаридан ёндошиб, шоирнинг 1905 йилгача бўлган ижодини алоҳида этап деб қараш ва Муқимийга бўлган муносабати масаласини шу ижодий эволюцияга боғлаб баҳолаш тўғрироқ ва тарихий ҳақиқатга яқинроқ бўлар эди.

Маҳмудхўжа ишбоши — Шайхантаҳурлик, пудратчи-бинокор бўлган, шунинг учун «ишбоши» номи билан шуҳрат қозонган. Замонасининг пешқадам, тараққийпарвар, илмпарвар кишиларидан бири. Санъат-адабиёт аҳлларига моддий жиҳатдан ёрдам бериб, ҳомийлик қилиб келган. Унинг ҳовлисида (меҳмонхонасида) тез-тез адабий кечалар ўтказиб турилган. Бу кечаларда Муқимий ҳам, ўз вақтида Фурқат ҳам иштирок этган. Муқимийнинг Маҳмудхўжага атаб алоҳида ва Камий билан биргаликда ёзган бир неча мактублари — автографлари бизгача сақланиб қолган.

Маҳмудхўжа билан Фурқат ҳам яқин алоқада бўлган. 1889—1891 йилларда Фурқат Тошкентда яшаган даврида, Маҳмудхўжа шоирга илтифот билан қараган ва унга доимо ғамхўрликлар қилиб турган. Шунинг учун Фурқат чет эллардан Тошкентга ёзган хатларидан бирида Маҳмудхўжа номини ҳурмат билан тилга олади ва уни «оғом» деб атаб, миннатдорчиликлар изҳор қилади¹.

Чиқиб ташқори майдонга гузар қил,
Вале мағриб тарафга бир назар қил.

Кўзингга нақшлик манзар кўрунгай,
Ҳама ойинаси жавҳар кўрунгай.

¹ *Фурқат*. Сабоға хитоб (Тошкентга хат). Танланган асарлар, т. II, Тошкент, 1959, бетлар 109—110.

Эрур ёни равонлик катта айвон,
Эгоси номи Маҳмудхўжа эшон.

Муҳаббатлик манго бир ошнодур,
На танҳо ошно балким, огодур.

Манго кўп айлаган ул меҳру шафқат,
Қилиб ҳаққимда эҳсону мурувват.

Етургил анго орзу иштиёқим,
Муфассал шарҳ қил дарду фироқим:

Дегилким: Соғинур суҳбатларингни.
Муҳаббатлик ҳама улфатларингни¹.

С а й д а ҳ м а д х о н Т а н б у р и й — Тошкентнинг машҳур музикачи — танбурчиларидан бири, уйи Шайхантаҳур яқинидаги Қатортерақда эди. Бу киши расмий вазифаларда бўлган эмас, умрини илм-санъат, адабиёт билан шуғулланиб ўтказган. Сайдаҳмадхон ринд табиатли одам бўлиб, доимо китоб мутолааси ва танбур машқи билан машғул бўлган. У баъзи музикачиларга ўхшаб, тўй-ўтиришларга иштирок этмас, кўнгли ёқтирмаган кишилар суҳбатига қатнашмас эди. Сайдаҳмадхоннинг табиатида бир қадар заҳарлик ва тундлик бўлгани учун уни «Сайдаҳмад мурч» деб ҳам атар эдилар.

А б д у л а з и з х о н — Эскижўва томондан, Ўзганд маҳаллалиқ. Абдулазизхон эркин фикрли, маърифатпарвар ва санъат-адабиётга ҳаваскор кишилардан эди. У шоир, олим ва санъаткорларга моддий ёрдамда бўлган. Унинг уйи илғор интилишларга эга бўлган Тошкент шоирларининг адабий гурунг марказига ай-

¹ *Фурқат*. Сабога хитоб (Тошкентга хат). Танланган асарлар, т. II, Тошкент, 1959, 109—110-бетлар.

ланган. Муқимийнинг у киши ҳақида «Хон акам» сарлавҳали шеър ёзгани маълум. Бу шеърда Муқимий Абдулазизхондан гина қилади ва уни ваъдасизликда айблайди.

19 байтдан иборат бўлган бу шеър шу мисралар билан тугайди:

Айласам ҳар қанча гина сиздин оз.
Хуш қарам аҳлига фақир этса ноз.

Мухтасар¹ айлаб сўзим этдим тамом.
Хоҳ сўрангу сўраманг вассалом¹.

Абдулазизхон билан Фурқат ўртасида ҳам алоқа бўлган. Бунини юқорида тилга олинган Фурқатнинг «Сабога хитоб» сарлавҳали мактубидан билса бўлади.

Булардан ташқари, Муқимий мактубларида Сайдхон, Сиддиқ қори, Умар қори каби шахсларнинг номлари ҳам учрайди. Уларга шоир ҳурмат билан қайта-қайта саломлар йўллайди. Бу кишиларни шоир муҳиблари, унинг талантига ихлос ва муҳаббат билан қараган адабиёт-санъат ҳазаскорлари деб қараш керак бўлади.

Муқимий Тошкентда яшаган даврида рус маданияти билан ҳам қизиқди, уни диққат ва муҳаббат билан ўрганди. Илғор рус маданиятининг баракали ва самарали таъсири остида қолоқлик, нодонлик, ўрта асрчиликнинг мурасасиз душманига айланди; Муқимий қиёфасига хос бўлган бу асосий хусусият унинг бутун ижодидан, асарларининг руҳидан, гоёвий йўналишидан кўриниб туради. Муқимийнинг мавжуд тузумдан қаноатланмай турмушни ақл ва адолат, маданият принциплари асосида қайта тузиш тарафдори эканлиги чоризм бюрократик аппаратига салбий-тан-

¹ *Муқимий. Асарлар тўплами, т. II, Т., 1960, 111-бет.*

қидий муносабатида; қолоқ ҳаёт кўринишларини — маданиятсизликни аёвсиз ҳажв қилишида, рус халқи, улуғ рус маданияти ҳақида баён қилган ажойиб фикрларида, ниҳоят ҳаётини фаолиятида ўз ифодасини топгандир.

Муқимийнинг илғор рус маданиятига муносабати тўғрисида гап борганда, Муқимий—Остроумов масаласини четлаб ўтиб бўлмайди. Муқимий—Остроумов муносабатлари тарихий факт. Бу масалани ўрганиш ва моҳиятини тўғри изоҳ қилиш, тушунтириш зарур.

Бу ҳақдаги фактлар шуни кўрсатадики, бу муносабатлар ҳеч қачон дўстона алоқалар даражасига бориб етган ва самимий тус олган эмас, аксинча у ўткинчи, вақтли характерга эга эди. Муқимий—Остроумов муносабатлари ўзининг мазмуни ва характери жиҳатидан бундан бир неча вақт илгари бўлиб ўтган Фурқат—Остроумов муносабатларини эсга туширади. Муқимий ҳам, Фурқат ҳам Остроумовни ёки расмий доиралардаги мундир кийган маъмурларни ҳеч қачон улуғ рус маданиятининг тимсоли деб билмаганлар. Фурқатнинг генерал-губернаторликдаги юқори мансабдор шахсларни аччиқ-аччиқ танқид қилиши, Муқимийнинг уларга нафрат ва ғазаб билан қараши шуни кўрсатади.

Тарихдан маълумки, 1892 йилда, Муқимий келган йили Тошкентда «Тошотар воқеаси», «Вабо қўзғолони» деб юритиладиган халқ қўзғолони бўлиб ўтди. Бу қўзғолон вақтида Муқимий қаерда бўлган, халқнинг қаҳрамонона кураш эпизодларидан бирини у ўз кўзи билан кўрганми, йўқми?— деган саволга жавоб бериш ҳозирча қийин. Лекин Муқимийнинг халқ қўзғолонига муносабатини кўрсатувчи фактлар йўқ эмас. Бу фактлардан кўринадики, Муқимий 1892 йил халқ озодлик ҳаракатидан хабардор бўлган, бу воқеанинг қатнашчиларига, қаҳрамонларига чуқур хайрихоҳлик

билан қараган. Бу ҳол шоир мероси ичида «Тарихи фавти ноиби Тошкандий» сарлавҳаси остида учрайдиган бир шеърдан маълум бўлади. Мазкур шеър «Ноиби Тошкандий» номи билан шуҳрат қозонган Инъомхўжа исмли бир кишининг вафотига бағишлаб ёзилган тарих-марсиядир. Инъомхўжа ўзи ким эди?

Тарихий манбаларнинг кўрсатишича ва кексаларнинг ҳикоя қилишича, Инъомхўжа 1892 йил халқ озодлик ҳаракатининг ташкилотчиларидан ва актив иштирокчиларидан бири бўлган. Қўзғолон чор ҳукумати томонидан ҳарбий куч воситасида бостирилгандан сўнг, у қўлга олинган. Қўзғолон қатнашчилари иши тўғрисида эълон қилинган айбномада Инъомхўжа ҳақида қуйидагиларни ўқиймиз:

«1892 йил декабрь ойининг ўнинчи кунда Туркистон округ ҳарбий суди ўзининг ёпиқ ўтиришида:

Тошкент эски шаҳаридаги ерлик халқдан олтмиш кишининг ишини эшитиб, улардан қуйидагиларни айбдор ҳисоблайди:

А. Инъомхўжа Умуръё Хўжаев:

1) Халқ оломонини ишга солиб, одамлар ўртасида ижтимоий тартибни ва тинчликни бузишга ҳаракат қилишда ва

2) халқ оломонини ишга солиб, алоҳида шахсдан ўч олиш мақсадида газаб билан кўпчилик бўлиб унинг устидан зўрлик қилишда, бировнинг турар-жойига бостириб киришда ва молу мулкни зарарлантиришда»¹.

Ҳарбий суд айбдор устидан шундай ҳукм чиқаради:

«Иркутский губернясига сургун қилинсин. Тўрт йил муддатгача кўрсатилган ердан бошқа жойга сил-

¹ Центральный Государственный исторический Архив Узб. ССР, фонд 723, описи 1, дело 2, лл. 56.

жиш ман қилинсин, ундан кейин ўн икки йил муддат-
гача Сибирнинг бошқа губерняларига ўтиш тақиқлан-
син»¹.

Инъомхўжа Имуръё Хўжаев Иркутский губерняси-
га сургунга ҳукм қилинган бўлса-да, у ерга кетмаган,
узоқ вақт турмада ўтирган. Фақат орадан уч йиллар
чамаси вақт ўтгандан сўнг турмадан озод этилган ва
Қўқон шаҳрига сургун қилинган. Соғлиғи оғирлашиб
қолган Инъомхўжа орадан бир йилча вақт ўтгандан
сўнг, ҳижрий 1314 йил 17-рамазонда, мелодий 1897 йил
3 февраль чоршанба куни Қўқонда вафот этган. Бу
воқеа бутун Қўқон халқини, Муқимий тили билан
айтганимизда «қари ва ёш, катта ва кичик — ҳамма»-
ни мотамга солган. Шу умумий туйғуннинг ифодаси
бўлиб, ушбу тарих-марсия ёзилган.

Мана ўша марсия:

Гарчи дар хибсу ба ғурбат хун гурист,
Оқибат файзи шаҳодатро бибурд.

Ҳафтуми моҳи рамазон хонду шом,
Ногоҳон «ё олло!» гўён жон сипурд.

Мардуми Хўқанд он рўзи вафот,
Дошт мотам хосу ом, пиру хирад.

Ҳам Муқимий буд дар фикраш малул,
Гард дониш софи тарихаш зи дард.

Сар зи хайрат бор кашиду гуфт ақл:
Хўжаи Инъом сад афсус мурд².

Таржимаси:

Гарчи қамоқда ва ғурбатда қон ютган бўлса ҳам,
Оқибатда шаҳид бўлиш фазилатига муяссар бўлди.

¹ ЦГИА Узб. ССР, фонд 273, описи 1, дело № 2, лл. 73.

² Девони Муқимий (қўлёзма), ЎзФА Шарқшунослик инсти-
тути, № 7521, 82 б варақ.

Рамазон ойининг ўн еттисида, шом намозини ўқиб туриб,
«Е олло!» деди-ю, бирданига жон берди.

Бутун Қўқон халқи у вафот этган кунда,
Қари ва ёш, катта ва кичик — ҳамма барабар мотам тутди.

Муқимийнинг ҳам хоотири паришон, қайгули бўлиб,
Дарду алам билан ақлидан унинг тарихини чиқазди.

Хайратдан бош чиқорди-ю, ақл айтди:
Юз афсуски, Хўжа Инъом ўлди.

Кўриниб турибдики, Муқимий, умуман, демократ шоирлар Тошкент қўзғолонига ва унинг қаҳрамонларига ижобий муносабатда бўлганлар, деган хулосага келиш мумкин. Маърифатпарвар Фурқат ижодида ҳам бу қўзғолоннинг иккинчи қаҳрамони Аҳмадхўжага оид материаллар учрайди.

Юқорида тилга олинган архив материалларидан маълум бўлишича, ўша вақтда юзбошилиқ вазифасини бажариб турган Аҳмадхўжа Абдурашидхўжа ўғли 1892 йил Тошкент қўзғолонининг актив иштирокчиларидан бўлиб, ҳарбий суд томонидан ўлим жазосига ҳукм қилинган эди¹.

Фурқат бу озодлик курашчиси билан Тошкент даври ҳаётида (1889—1891) яқиндан алоқада бўлган ва сўнгроқ (1892) Истанбулдан ёзган мактубида («Сабога хитоб») уни бошқа яқин дўстлари қаторида тилга олади ва салом йўллайди:

Кўгалдош бориб сўр Ҳожи Аъзам,
У, Аҳмад Хўжам юзбошини ҳам.

Дегилким:— Эй Арастуйи замона,
Билурда набз ташхиси ягона.

¹ Қаранг: ЦГИА. Узб. ССР, фонд 273, описи 1, дело № 2, лл. 73.

Келибман олдида меҳмонингизни,
Хўқандий, яъни Зокиржонингизни...

Замони фарруҳу айёми масъуд,
Фараҳ боби очуқ, ғам роҳи масдуд¹.

Муқимий озодлик, эркин ва бахтли ҳаёт учун тинмай интилиб келган халқнинг курашларидан доимо мадад олди ва шу жафокаш халқнинг дард-аламларини ўз асарларида куйлаб келди. XIX асрнинг иккинчи ярмида кун сайин зўрайиб, қудратли кучга айланиб бораётган халқ озодлик ҳаракатининг акси садоси, ўзининг умид ва аламлари билан, заиф ва кучли томонлари билан чинакам халқ шоири бўлган Муқимий поэзиясида эшитилиб, жаранглаб туради.

3

Муқимий умрининг охирларида, 1899 йилда, бирмунча вақт давом этган узилишдан сўнг, Тошкент билан алоқасини яна тиклашга ҳаракат қилди.

Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институти фондида Муқимийнинг шоир Камийга ёзган бир неча мактублари (автографлар) сақланади. Булардан бири 1899 йилда ёзилгандир. Бу мактуб охирида тарих — дата бўлмаса ҳам Камий илтимосига мувофиқ жалий қаламда ёзиб, шу хатга қўшиб юборилган лавҳа остидаги тарих — санадан (1316 йил ҳижрий, 1899 йил мелодий) мактубнинг ҳам тарихи келиб чиқади. Бу хат қуйидаги сўзлар билан бошланади: «Дил дўстлиғ аҳдида устивор ва ошнолиғ паймонаси пойдор. Аммо йиллардурким ҳеч бир-бирига хат ва хабар қилишолмай йироқ тушуштук, йўқ эрса кўнгиллар ниҳоятда яқин эди»². Бу мактубдан Муқимий Тошкентда иккинчи марта бўлганидан кейин,

¹ *Фурқат*. Танланган асарлар, т. II, Тошкент, 1959, 111-бет.

² *Муқимий*. Асарлар тўплами, том. II, Т., 1960, 118 бет.

яъни 1892 йилдан кейин ўртадаги алоқа бирмунча вақт тўхтаб қолганлиги маълум бўлади. Юқоридаги «...йиллардурким ҳеч бир-бирига хат ва хабар қилишолмай йироқ тушуштук» сўзлари шуни кўрсатиб туради. Бу «йироқ тушиш»нинг сабаблари хатда кўрсатилмаганидек, бошқа манбаларда ҳам учрамайди. Фикримизча, бу ерда алоҳида масала бўлмаса керак. Бу «йироқ тушишлик» одатдаги «камҳафсалалик» натижасидир. Чунки мазкур хат узоқ танаффусдан кейин майдонга келган бўлишига қарамай, самимият билан дўстона руҳда ёзилган. Ҳатто мактубда Муқимий тошкентлик муҳибларининг, шу жумладан, Камийнинг юборган ҳадяларини олганлигини маълум қилади ва уларга миннатдорчилик билдиради.

Қўқон билан Тошкент ўртасидаги ёзишманинг тикланишидан кейин орадан кўп вақт ўтмай, Муқимий Тошкентга йўлга чиқади. Шундай қилиб, Муқимий 1899 йилнинг тахминан ёз пайтларида Тошкентга учинчи марта келади.

Тошкент Тарновбоши (Шайхантаҳурда) маҳаллалик кексалардан Салоҳиддин Муфтизода ўз эсдаликларида 1899 йилнинг ёз ойларида Муқимийни Маҳмудхўжа меҳмонхонасида учратганини айтади. Бу вақтларда ўн уч ёшларида бўлган (у 1886 йилда туғилган) Салоҳиддин оғаси мулла Абдумўмин (бу киши «Фидойи» тахаллуси билан шеърлар ёзган, адабиёт ҳаваскори бўлган) топшириғига биноан Маҳмудхўжа меҳмонхонасида Муқимий шарафига ташкил этилган зиёфатда хизмат қилган, шу муносабат билан шоирни кўришга, унинг суҳбатини тинглашга муяссар бўлган¹.

¹ Салоҳиддин Муфтизоданинг бизда сақланаётган эсдаликларидан.

Тошкент, Педагогическая кўчасидаги 2-уйда яшовчи пенсионер, Бекҳожии Баҳодир ўгли эсдаликлари ҳам Муқимийнинг 1899 йил ёз ойларида Тошкентда бўлганлигини тасдиқлайди. Бекҳожии Тошкентнинг «Бегларбеги» мадрасасида таҳсил олган муллабаччалардан бўлиб, ёз ойларида, ўқиш тўхтаган вақтларда ўзи каби камбағал муллабаччалар билан биргаликда сувоқчилик қилишиб тиркчилик ўтказар эди. Шундай шерикларидан бири «Кўкалдош» мадрасасида истиқомат қилувчи мулла Маҳкам исмли муллабачча бўлган.

«Биз мулла Маҳкам билан биргаликда,— деб ҳикоя қилади Бекҳожии, мадраса даври ҳаётини эсга олиб,— бир ёз Жуковский касалхонаси битгандан кейин унинг сувоқ ишларини олдук¹. Бундан олдин Тошкентда касалхона бўлмаган. Унинг сувоқ ишларини биз Тошкентга поезд келадиган йили қилган эдик. Бу вақтда Тошкент вокзали битган бўлса ҳам ҳали поезд келмаган эди. Шу вақтларда мен турли ишлар билан шеригим мулла Маҳкам олдиға, «Кўкалдош» мадрасасига тез-тез бориб турадурган эдим.

— Бир куни,— деб давом этади Бекҳожии,— кеч пайти «Кўкалдош» мадрасасига борсам, шеригим мулла Маҳкам бир неча муллабаччалар билан биргаликда мадраса дарвозахонасидаги супачада суҳбатлашиб ўтирар эдилар. Ман ҳам улар бирлан салом-алик қилишгандан кейин ўлтириб суҳбатга иштирок қилдим. Суҳбат қизиқ баҳс устида бўлса керак, менинг келганимга одамлар кўнда илтифот қилмай, суҳбатларини давом эттирдилар. Суҳбатда ўлтирганлар ўрта ёшли, чўққи соқолли, бугдой рангли, озгинроқ бир киши-

¹ Муҳтарам китобхонлар Тошкентдаги ҳозирги Жуковский кўчасидаги Жуковский касалхонасининг XIX асрнинг охирида бино қилинганини хотирға олсинлар.

га алоҳида эътибор билан қарар, унинг сўзларига диққат билан қулоқ солур эдилар. Кейин суриштириб билсам бул киши шоир Муқимий экан. Ул киши Тошкентга меҳмон экан, «Кўкалдош» мадрасасида истиқомат қилар экан»¹.

Бекҳожини Баҳодир ўғли² берган маълумот Салоҳиддин Муфтизода³ маълумоти билан бир ердан чиқади ва Муқимийнинг 1899 йилда Тошкентда бўлгани тўғрисидаги хабарни қувватлайди.

Ҳозирчи Муқимийнинг 1899 йилда Тошкентга келганлигини қайд қилиш билангина чекланишга тўғри келади. Бу саёҳатнинг тафсилоти, Муқимийнинг Тошкентдаги фаолиятига оид маълумотлар, ҳужжатлар қўлимизда йўқ. Шунга қарамай, камол ишонч билан айтиш мумкинки, Муқимийнинг Тошкентга қилган бу учинчи сафари ҳам олдинги сафарларига ўхшаш катта аҳамиятга эга бўлди. Бу гал ҳам Муқимий Тошкентнинг пешқадам шоирлари билан ҳамкорликда яна кўпроқ ижодий тажриба ортирди, илғор рус ҳаёти, юксак маданияти билан яқиндан танишиб фикран бойиди, ўзининг ақида ва тушунчаларига яна чуқурроқ ишонч ҳосил қилгани ҳолда янги куч билан Қўқонга қайтди, дўстлари сафида янги ғайрат билан адабий курашларга отилди.

¹ Бекҳожини Баҳодир ўғлининг бизда сақланаётган эсдаликларидан.

² Бекҳожини Баҳодир ўғли 1871 йилда Тошкентда туғилган. Бир муддат мадрасада ўқиган бўлса ҳам, тирикчилик мажбуриятлари остида ўқишни ташлашга мажбур бўлган. Касби сувоқчи бўлиб, бутун умрини шу ҳунар билан ўтказган. Ҳозир Фрунзе район, Педагогическая кўчасидаги 2-уйда яшайди, пенсионер.

³ Салоҳиддин Абдумўмин ўғли 1886 йилда Тошкентда туғилган. Турли хизматларда, кўпроқ маориф соҳасида ишлаган. Ҳозир қариллиги туфайли ишламайди, пенсионер.

МУҚИМИЙ — ФУРҚАТ — ЗАВҚИЙ. ДУСТЛИК
ВА ИЖОДИЙ ҲАМКОРЛИК

1

Тошкент саёҳати кўнгил жароҳатларига малҳам, дардига дармон бўлиб, шоирга зўр маънавий куч бағишлаган бўлса-да, унинг иқтисодий ҳаётида ўзгариш ясай олмади. Сафардан илгариги аҳвол қандай бўлса, Муқимий Тошкентдан қайтгандан сўнг ҳам шундай шароитга келиб тушди: унга қараб турган оила, ўғай она, ёш ўғил, сингиллар.

Оилани боқиш, унинг энг зарурий эҳтиёжларини қондириш учун бирор тадбир кўриш керак эди. Лекин турмуш машаққатларнинг ниҳояси кўринмас, халқ мақолида айтилганидек, «осмон узоқ, ер қаттиқ» эди.

Муқимийнинг бу даврдаги иқтисодий ҳаётидан дарақ берувчи бизгача икки ҳужжат сақланиб қолган. Булар ҳовли-жой сотилганлиги тўғрисидаги Қўқон қозихонасининг 332 рақамли васиқаларидир. Афтидан, Муқимийга отадан қолган бир парча жойни сотиш, шу йўл билан оилани очлик ҳалокатидан сақлаб қолишдан бошқа чора қолмаган бўлса керак.

Асли Қўқондаги Муқимий ҳужраси — музейи фондида сақланаётган бу васиқаларнинг биринчисида Муқимий ўғай онаси Зиёдабиби ва синглиси Улуғбибиларнинг ваколоти билан Бегвачча маҳалласидаги отадан қолган ҳовлисини қирқ тилла баробарига Уста Каримжон валад мулла Муҳаммад Қосимга сотганлиги учун қўл қўйган. Бу васиқа «тегишли гувоҳ — шоҳидлар олдида, шарнатга ва қонунга мувофиқ 1307 йил 23 шаъбон»да (1890 йил 16 апрелда) тузилган. Иккинчи васиқа шу қозихона томонидан, бир йилдан кейин, 1308 йил ҳижрий, раббинул аввал ойида (куни кўрсатилмайди) тузилган (1890 йил, октябрда) бўлиб,

юқоридаги ҳовлининг яна сотилганлиги тўғрисидадир. Бу гал муҳр Муқимий ҳовлисини сотиб олган уста Каримжон валад мулла Муҳаммад Қосим билан уста Мирза Карим валад Мирза Исҳоқ ўртасида тузилган аҳдномага босилади. Бу аҳдномага биноан, уста Каримжон бундан бир йил муқаддам қирқ тиллага олган ҳовлисини беш тилла фойдасига қирқ беш тиллага уста Мирза Каримга сотади. Ҳужжатларда, қозихона расмиятига мувофиқ, ҳовлининг қаерда ўрнашгани, атроф худуди, қўшнилари мукаммал кўрсатилгани ҳолда, ундаги иморат-ускуналар тўғрисида ҳеч сўз айтилмайди. Афтидан, Муқимийга отадан қолган ҳовлида тилга оларлик, васиқаларда ёзиларлик жиҳоз-ускуна бўлмаган бўлса керак.

Диққатга сазовор яна бир нарса шуки, ҳужжатларда қабул қилинган қоидага мувофиқ, мулк сотувчи киши, яъни Муқимий шахсиятига оид баъзи маълумотлар учрайди. Бу маълумотлар «...Муҳаммад Амн-хўжа сафид чеҳра, сияҳ реш, бақавла чеҳл чаҳор сола валад Мирза хўжа...» сўзларидан иборат бўлиб, ундан Муқимийнинг «оқ юзли, қора соқолли» киши бўлганлиги англашилади. Мазкур васиқа тузилган вақтда, Муқимий қирқ тўрт ёшда («чеҳл чаҳор сола») бўлган. Бу янги маълумот эса Муқимийнинг 1850 йилда туғилганлиги тўғрисидаги ҳозирги илмий адабиётда қабул қилинган фикрни қайта кўриб чиқиш заруриятини туғдиради. Чунки бу ҳужжатларга мувофиқ Муқимий, агар 1889 йилда 44 ёшда бўлса, у 1850 йилда эмас, тахминан 1845—46 йилларда туғилган бўлиб чиқади. Ҳар ҳолда, бу масала — шоирнинг туғилган йили масаласи анча жиддий проблемадирки, уни яна қўшимча материаллар топилгунча очиқ қолдириб туришга тўғри келади.

Ҳовли сотилиши Мирзахўжа оиласининг паторот топиши деган сўз эди. Бу воқеадан сўнг, ўғай она —

Зиёдабиби қизлариникида паноҳ топди. Муқимий эса, бир парча ҳовлидан ҳам ажралиб, ўша замон истилоҳи билан айтганимизда «беватан» бўлди ва бутунисича, мадраса ҳужрасига боғланиб қолди. Бу вақтларда 10—11 ёшларга кирган шоирнинг ўғли Акбархўжанинг аҳволи ҳаммадан ҳам оғирроқ эди: у гоҳ бувиспникида, гоҳ аммалариникида меҳмон тариқасида яшар, кўпинча эса, мадрасанинг тор ва заҳ ҳужрасида отаси билан бирга умр ўтказар эди.

Маълумки, Муқимий қисқа муддат Қўқон уезд маҳкамасида мирзалик вазифасида, Данғара паромидда паттачи бўлиб ишлагандан сўнг қайтиб, расмий вазифаларда бўлмади, яъни доимий даромади йўқ эди. Умрининг охиригача давом этган бу аҳвол шоир ижтимоий аҳволи тўғрисида турли кишиларда турлича мулоҳазалар туғилишига сабаб бўлган. Чиндан ҳам, 1877 йилдан бошланиб, қарийб 25 йил давом этган «донмий даромадсизлик» даврида шоир нима билан тирикчилик қилган ва қандай ҳаёт кечирган?— деган ҳақли савол туғилади. Бу масалани эътиборсиз ва саволни жавобсиз қолдириш мумкин эмас.

Муқимий, гарчи «расмий вазифа»ларда ишлаган, «донмий даромад»га эга бўлмаган бўлса ҳам, у узлуксиз меҳнат билан умр кечирди, унинг маълум даромад манбалари бор эди.

Муқимийнинг тирикчилик манбалари тўғрисида гап борганда, биринчи навбатда, унинг хаттотлик-котиблик ҳунарини тилга олиш керак бўлади. Санъат даражасига кўтарилган бу ҳунар Муқимий замонасида — матбаачилик ишлари ҳали туғилмаган ёки етарли йўлга қўйилмаган бир даврда шу касб эгасига тирикчилик манбаи сифатида хизмат қилар эди.

Муқимий ўз замонасининг машҳур хаттоти сифатида одамлардан буюртмалар қабул қилар ва китобот иши билан шуғулланар эди. Жалий қаламда лавҳалар

ҳам ёзган. Бу нодир ва қимматбаҳо санъатнинг бир қатор намуналари бизгача етиб келган.

Муқимийнинг баъзи китоботлари — дастхати литография йўли билан нашр ҳам қилинган. У Москвага, жияни Рўзимухаммад Дўстматовга йўллаган хатларидан бирида бу тўғрида қуйидагиларни ёзган.

«Ва яна фақир ёзувчи чофа ўлуб, ажаб хушхат тушмиш ва ҳам бир дафтар китоб, иншоолло, ёзуб юборурмиз, ўқуб юарсиз»¹.

Муқимийнинг иккинчи даромад манбаи — босилган асарларидан тушадиган қалам ҳақи — гонорар эди. Маълумки, Муқимий асарлари Тошкентда, «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида, Петербургда чиқадиган «Записки Восточного отделения русского императорского Археологического общества» китобида босилиб турди.

Манбаларда Муқимийнинг «Ҳазрат» мадрасасидаги ҳужралардан бирининг истиқоматчиси сифатида мадраса вақфидан фойдаланганлиги тўғрисидаги маълумотлар бор. Лекин мадраса талабалари қатори олиннадиган бу кичкина даромад ҳам узоқ давом этмади. Муқимий ўзининг Москвага, жияни Р. Дўстматовга юборган хатларидан бирида бу масалага тўхталиб қуйидагиларни ёзади:

«Бечорачилик, подшолик мадрасаларни(нг) вақфини олиб қўйган, ҳеч бир тарафдин даромад — дахл йўқ, қашшоқлиғ»².

Булар шоир тирикчилигини маълум даражада таъмин этар эди, албатта. Лекин Муқимий ҳаётини таъмин этган энг муҳим манба халқ ичидаги шоир талантининг муҳиблари, уларнинг шоирга кўрсатадиган моддий ва маънавий ёрдамлари эди. Муқимий халқ

¹ Муқимий, Асарлар тўплами, т. II, Т., 1960, 125-бет.

² Муқимий, Асарлар тўплами, т. II, Т., 1960, 127-бет.

ичида яшади ва халқ учун ижод этди. У ўз ижоди учун халқдан мадад, маънавий озиқ олибгина қолмади, қийин пайтларда уни моддий жиҳатдан ҳам қўллаб-қўлтиқлаган яна шу халқ бўлди.

Муқимий талантининг муҳиблари турли халқ табақаларида бор эди. Улар ичида оддий меҳнаткаш, касиб-ҳунарманд, деҳқонлардан тортиб, илм-маданият тарафдори, тараққийпарвар айрим давлатманд кишилар ҳам топилар эди. Буларнинг ҳар бири ўз имкониятлари доирасида шоирга ёрдам беришга тайёр ва унинг яратадиган шўх, мазмундор шеърларига бир хилда муштоқ эдилар. Юқоридаги бобларда номлари тилга олинган Қўқондаги читфуруш Ҳожи Зоҳид, Исомиддин оқфуруш, Тошкентдаги Маҳмудхўжа ишбоши, Абдулазизхон ва бошқалар Муқимийнинг яқин дўстлари ва унга моддий жиҳатдан ҳомийлик қилиб келган илм-маданият жонкуярлари эдилар.

Муқимийга оддий халқ вакилларининг ҳомийлиги, меҳру шафқати, айниқса, самимий эди. Шоир ҳам уларга зўр мамнуният ва миннатдорчилик билан қарар ва улар илтифотидан ҳам маънан, ҳам жисман озиқланар эди. Бу жиҳатдан Муқимийнинг Зокир ҳожи исмли деҳқон билан бўлган муносабатлари характерлидир. Зокир ҳожи асли Қўқон яқинидаги Қоратепа қишлоғидан бўлиб, «Бегвачча» кўчасидан, «Ҳазрат» мадрасаси ёнидан уйланган ва шу муносабатда Муқимий билан таниш бўлиб қолган эди. Зокир ҳожи Муқимий билан бўлган алоқаси тўғрисида қуйидагиларни ҳикоя қилади:

«Шоир Муқимий билан биз жуда яқин эдик. Қишин-ёзин мен у кишидан хабардор бўлиб турардим. Утин-чўп, деҳқончиликдан чиққан дон-дун, мева-чева-лардан олиб келиб, ҳужраларига мен ўзим жойлаб бериб кетардим. Қачонки, азизроқ меҳмон, қадрдон улфатларидан келиб қолса мени йўқлатар эдилар. Қовун

сайли вақтида ароба олиб келиб қовун сайлига Қоратепага олиб кетар эдим.

Шоирнинг вафот кунлари, таъзия маросимида, мен қўлдан келган қадар, ўз деҳқончилигимдан чиққан нарсалардан ва исқотларига пул холис сарфлаганман»¹.

Шоир Чархийнинг ушбу «Хотиротлар» дафтарыда Муқимий ҳаётига доир кўп эпизодлар қаторида бирмунча жиҳатлардан аҳамиятли бўлган бир эсдалик ҳам берилади. Муқимий характери, ижтимоий аҳволини ва оддий халқнинг унга бўлган меҳру шафқатини, одамлар билан бўлган муомаласини ўрганиш жиҳатидан фавқулодда ибратли бўлган бу эсдаликни тўлиқ кўчираемиз.

Чархий Завқийнинг адабиётдаги шогирди қўқонлик Йўлдош аканинг эсдаликларини ўз дафтарыда қайд қилар экан, унинг оғзидан қуйидагича нақл қилади:

«Муқимийнинг устози (мактабдор домласи) мулла Абдухалил домланинг қизлари Шарофат хола менинг қайнанам бўладилар. Бу қайнанам бизга Муқимий тўғрисида кўп сўзлаб берувчи эдилар. Шарофат хола Муқимийни яхши билганлар. Шарофат хола шундай маврудларнинг бирида Муқимий ҳақида қуйидаги ҳикояни сўзлаган эдилар:

«Муқимий турган мадрасанинг кун юриши томонида ҳовлимиз бўлиб, ҳар кун бўлмаса ҳам кун оша у киши битта оқ табақча озгина ун, тепасига бир-икки дона сабзи, пиёз қўйиб, устини оқ дока рўмол билан ёпиб, эшикни секин тикиллатиб. «Махдум ой!» деб чақирар эдилар. (Шарофат хола домланинг қизи бўлганлиги учун одатдаги қоидага кўра «Махдум ой» дейиш

¹ Шоир Чархий, «Хотиротлар», қўлёзма. Қўқондаги Муқимий ҳужраси — музейи фондида сақланади.

зарур эди — Ғ. К.) Раҳматли бувим, «эшикни тиқиллашидан Муқимий бўлсалар керак, дарров чиқ, қизим», деб айтар эдилар. Эшик тагига бориб, мен ҳам секин тиқиллатиб қўйганимдан сўнг ҳалиги оқ табақдаги нарсаларни узатар эдилар. Волидам, Муқимий хоҳлайдиган яхши таом угра бўлади деб, угра ош қилар эдилар. Агар табақ ичига солинган сабзи-пиёз иккитадан бўлса — икки коса, агар бир донадан бўлса — бир коса ош тайёрлар эдилар. Ман бошимга чопон ёпиниб, косадаги овқатни олиб ҳужранинг кўча томонидаги дарчаларини секин тиқиллатар ва овқатни узатар эдим. Косани ола туриб: «Раҳмат, Махдум ой, умрингиздан барака топинг, бахтли бўлинг!» деб дуо қилар эдилар».

Қайнанам Шарофат хола бизга хитоб қилиб дер эди: «Болаларим, мен шундай пок, ғариб, қашшоқ Муқимийни кўрганман ва унинг дуосини олганман. Манинг бунчаллик ёшга кириб, бола-чақа, набира-абиралар кўриб, мамнун ҳаёт кечиримиз шу туфайли бўлса ажаб эмас!»

Мулла Абдуҳалил домла ўз қизлари бўлмуш мазкур Шарофат холага таъкидлаб айтар эканлар:

«Муҳаммад Аминхўжа Муқимий жуда пок, истиғноли, қашшоқ, ҳалим, хушкат, фозил киши; қалами ҳам жуда ўткир. У ортиқча маддоҳликни билмайди, кимни ёмон кўрса шуни бошлаб ҳажв қилаверади. Ажабки, амалдордан ҳам, бойлардан ҳам, мулла-эшонлардан ҳам қўрқмайди. Шунинг учун Муқимийни аксари, бойлар, муллалар ёқтирмайди. Кўпроқ улар Ҳожи Муҳъйи деган маддоҳ шоирни ўз зиёфатларига чақирадилар».¹

Муқимий ана шундай ҳаёт кечирган эди. Унинг

¹ Шоир Чархий, «Хотиротлар», юқоридаги қўлёзма дафтардан.

ҳаёти оғир ва мусибатли бўлса ҳам нурсиз-тузсиз ва бахтсиз эмас эди. У қашшоқ ва камбағал бўлса ҳам ёлғиз ва ғариб эмас эди. У халққа суянган ва халқ билан бирга яшар эди. Ўз асарларининг халққа манзур бўлишини шоирлик бахти саодати деб билган ва шу бахтни ҳар қандай давлатдан, «Доро шаъни шавкати»дан ҳам юқори қўйган эди. Бу кайфият унинг шеърларидан бирода яхши ифода этилган:

Кулоҳи фақр тожам шавкати Доро, диҳад табъам,
Ба кунжи бенишочи шуҳрати анқо, диҳад табъам,
Ғаҳи махмуриям кайфияти саҳбо, диҳад табъам,
Ажаб набвад ба жаннат арзи истиғно, диҳад табъам,
Чунин к-аз фикри рўяш хотирам гулзорҳо дорад.

Қаноат кард ҳар кас ёфт ганжи бегарони худ,
Ба обе тар шавад нон — дийду айши жовидони худ,
Намеарзад гирифтан миннати дунон бажони худ,
Ба дунё қониам бо ниъмати табъи равони худ,
Баҳори фитрати сихр офарин ашъорҳо дорад.

Таржимаси:

Манинг бошимдаги фақирлик кулоҳи — тожимдур,
Табиатим эса Доро шаъни-шавкатидан улугроқ шаъни-шавкатга
эгадур.

Ўзим бенишонлик бурчагида қолиб кетган бўлсам
ҳам табиатим анқо шуҳратини эслатади.
Ўзим махмурман (хуморда қолганман), табиатим эса соф май
кайфини беради.

Манинг бу табиатим жаннатни писанд қилмаса ажаб
эрмас,
Чунки, гўзал—ёр юзининг хаёли манинг хотиримда жаннатдан
ортиқроқ гулзорлар яратди.
Қаноатлик киши беҳисоб хазинага эга бўлади,

Қотган нонни сувга ивитиб еб, қаноат қилган одам абадий
роҳатга эга бўлади,
Пасткаш одамларнинг миннатларини ўз устингга олиш
дуруст эмас,

Бу дунёда «таъби раво» (шеърий истеъдод) бўлиш
Фазилатим билан қаноатланаман.
Чунки заковотим мўъжизага ўхшаш шеърлар яратади¹.

Бу мазмун, яъни халққа суяниш, унинг илтифоти
ва муҳаббатидан мадад олиш бошқа бир шеърда яна-
да равшанроқ акс этади:

Қилма пандинг, носихо, девонаман суд айламас,
Эмди фаҳми сабру орому қарор айлармудим.

Халқ лутфу макрамати айлагай беҳад манго
Субҳа қўй, эй эҳидо, шукрин шумор айлармудим².

Муқимий зўр ирода ва матонат билан шахсий ҳаё-
тидаги бутун қийинчиликларга бардош бериб, ижти-
мой ҳаётдаги курашларни енгиб, қаноат ва эътиқо-
дида собит тургани ҳолда бутун борлиғи билан
ижодий ишга берилади, ўз атрофига ажойиб талант-
ларни уюштириб, янги адабий ҳаракатчиликка раҳ-
барлик қилишда давом этди.

2

Илмий адабиётимизда Муқимий — Фурқат — Зав-
қий номлари кўпинча бирга тилга олинади. Бу ерда
гап уларнинг бир замонда яшаб, бир турли иш би-
лан — бадий ижодиёт билан шугулланганликларида-
гина эмас. Шу билан бирга бунинг чуқурроқ ва жид-
дийроқ сабаблари ҳам бор.

Ўтмишда бир-бирига яқин бўлган ва ижодий ҳам-
корлик қилган шоирлар, улуғ кишилар кўп учрайди.
Бундай дўстлик ва ҳамкорликнинг жаҳон адабиётида
ажойиб намуналари, насларга ўрнак бўладиган тим-

¹ *Муқимий*, Асарлар тўплами. т. 1, Т., 1960, 268—270-бетлар.

² *Муқимий*, Асарлар тўплами. т. 1, Т., 1960, 138-бет.

соллари бор. Шуларнинг бири самимий ва шоирона лок муносабатларга асосланган Муқимий, Фурқат, Завқийларнинг дўстликлари ва самарали ижодий ҳамкорликларидир. Улар дўстлигини кўрсатувчи ва исбот этувчи дастлабки манба уларнинг ўз ижодларидир. Улар яратган поэзия улар кечирган маънавий ҳаётнинг кўзгуси бўлгани каби, бу поэтик меросда уларнинг интим ҳаёти, шу жумладан, ўзаро муносабатлари ҳам яхши акс этган.

Бу давр адабиётида кенг тарқалган шеърий мактублар бу жиҳатдан характерлидир. Мактубларда шоирлар ҳаётининг ички мазмуни очилади ва уларнинг ўзаро муносабатлари, бир-бирларига бўлган муҳаббатлари аён кўриниб туради.

Муқимий ўзининг 1887 йилларда Тошкентдан Қўқондаги дўстларига ёзган «Миннатдорман» сарлавҳали катта шеърий мактубида яқин дўсти сифатида Фурқатга қайта-қайта мурожаат қилиб, ўз аҳволидан хабар беради ва охирида унга миннатдорчилик билдиради:

Ҳасби-ҳол айлаб қилибдур хат, сўраб ҳолин, Муқим,
То қиёмат Фурқатийдин энди миннатдорман¹.

Фурқат ҳам ўз асарларида Муқимийни тез-тез эсга олиб туради, уни ўзининг яқин дўсти — қадрдони сифатида аҳволидан, сирларидан хабардор қилади. Фурқатнинг 1890 йилда Тошкентдан Қўқонга — Муқимий номига ёзган бир мактубида қуйидаги сатрларни ўқиймиз.

Салом, эй менга ёру ошнолар,
Қадрдонлар, замийри нурзиёлар...

¹ Шу асар, 103-бет.

Салом, иблогрдин сўнгра Муқимо,
Мени сўрғонлара айтинг дуолар.

Ёзинг аҳволингиздин бир ракима,
Будур сиздин умиду илтижолар.

Сўз ўлди мухтасар, зиқ эрди фурсат
Кўп эрди йўқса Фурқат муддаолар¹.

Бу мактубга Муқимий ёзган жавобда ҳам шундай
самимият, чин дўстлик сезилиб туради:

Салом, эй ошноий жонажонлар,
Ақидат пеша, мушфиқ меҳрибонлар.

Аёзи вақту Афлотуни даврон,
Фариддуаҳр, Аристуйи замонлар.

Каманди фитрат ила сайди маъни,
Қилурга чусту чобун нуктадонлар.

Ўқиб мактубингиз маҳзуни кўнгулга,
Фарахлик етти, бўлдим шодмонлар.

Бу дур афтодани йўқлаб сўрабсиз,
Бўлинг, ёрабки, кўп йиллар амонлар...

Агар сўрсангиз аҳволимни шул кун,
Қўл огриқ устига дарди миёнлар.

Бу ранжим шиддатидин гар десам, йўқ
Кўзимда уйқу то вақти азонлар.

Даруго, сифлалар Хўқандда доим,
Мусулмонсиз, ғизо ҳар лаҳза қонлар.

Фалак тийри жафо ҳар кимга отса,
Мени айлар «Ушал, шул!» деб нишонлар².

¹ *Муқимий*, Асарлар тўплами, т. II, Т., 1960, 110—111-бетлар.

² Бу мисраларни ўқиган муҳтарам китобхон Муқимийнинг 90-йилларда Қўқонда гечирган оғир ҳаёти тўғрисида юқоридаги бобларда айтиб ўтилган сўзларга яна бир бор қаноат ҳосил қилиши мумкин.

Саломингизни ким дўстларга дедим,
«Дуо мендин ҳам айтингиз» дегонлар.

Муқимий ҳасратим куйдурса қоғоз,
Пачук тахирр этиб айлай баёнлар¹.

Фурқат ўз асарларида Муқимийни турли вазиятларда эсга олади ва баъзан ҳазил-мутойиба тарзида ҳам ундан баҳс очади:

Марҳамат айлаб, дедилар, неча ой турди Муқим,
Демади бир йўлки мен марди табиатдорман.

Боз айтдим: ул киши аз сидқи дил ошиқ эди,
Тоқатим йўқдур мени, мен оғзаки хушторман.

Бу тариқа гуфт-гўйи ҳазли бирла оқибат,
Шаҳрға келдим олиб қўймасдин охир корман².

Муқимий Завқий билан ҳам шундай самимий дўстона муносабатда эди. Муқимий «Миннатдорман» сарлавҳали Тошкентдан ёзган мактубида Завқийга ҳам алоҳида тўхтайтиди ва у билан «кўп қадрдон» эканлигини таъкидлаб ўтади:

Ўзларин закки олиб, хат қилмадилар лоақал,
Энди Завқий юрмасун деб халқаро ҳушёр ман.

Неча кўз туттим демас кўнгул учунким: «Бормусиз!»
Ҳеч нимарса бўлмасам ҳам кўп қадрдон борман³.

Завқий асарларидан кўринишича, у Муқимий ва Фурқатларни ўз замонасидаги ҳамма шоирлардан устун қўяди ва уларга нисбатан чуқур ҳурмат сақлайди

¹ *Муқимий*, Асарлар тўплами, т. II, Т., 1960, 108—109-бетлар.

² *Фурқат*, Танланган асарлар, т. II, Т., 1959, 106-бет.

³ *Муқимий*, Асарлар тўплами, т. II, Т., 1960, 103-бет.

ва уларнинг замона шоирлари ичида мумтоз ўрин тутишларини алоҳида қайд қилиб ўтади:

Сочса Муқимий гуҳар, сўз бирла Фурқат анбар,
Суҳбатда барча дилбар Завқ этди меҳмонлар¹.

Бошқа бир ўринда ҳурмат ва муҳаббат изҳор этилади:

Гарчи йўқ таъби Муқимий, Фурқатий ҳижрон чекиб,
Бир мувашшах Завқидин кўрсин радиф ашъор ҳам.

Яна шу руҳда қуйидаги мисралар учрайди:

Васларо масти нигоҳ эрдим Муқимий Фурқатинг,
Чекдириб Завқимни амди бадхумор айлар кўзим².

Муқимий Фурқатнинг ҳарён канора тутдилар,
Дилида Завқийни(нг) кўп муддао, укам, келасиз³.

Фурқат—Завқий муносабатларига доир ҳам характерли фактлар сақланиб қолган. Фурқат Еркентдан Қўқондаги дўсти Тошболтуга ёзган мактубида Завқийни эсга олади ва у ҳақида эзгу ниятларини баён қилади:

Демишсан Муҳъйи, Завқий саломат, шукр хуш бўлдим,
Худо қилгай саломат асрабон ҳар хил балолардин⁴.

1898 йилда Завқий (Фаргона) билан Фурқат (Еркент) ўртасида бўлиб ўтган ёзишма, бу шоирларнинг бир-бирларига бўлган садоқати ва муҳаббатини ифода

¹ *Ҳошимжон Раззоқов*, Завқий. Ҳаёти ва ижоди, ЎзФан нашриёти, Т., 1955, 26-бет

² Уша ерда, 27-бет.

³ Уша ерда, 27-бет.

⁴ Уша ерда, 27-бет.

⁵ *Фурқат*, Танланган асарлар, т. II, Т., 1959, 119-бет.

этишдан ташқари, қимматли адабий-тарихий ва био-
график маълумотларга эга ҳамдир. Бу нодир намуна-
лар текстини тўлиқ тақдим қиламиз:

Завқийнинг Фурқатга мактуби

Жонимга тоб солди сўзи фироқ, Фурқат,
Кел ким, хароб қилди бу иштиёқ, Фурқат.
Қосид етур раёмим, ҳар ерда топсанг они,
Завқийни тоқатини кўп қилма тоқ, Фурқат.

Фурқатнинг жавоби

Кездим жаҳонни қолмай Шому, Ироқ, Завқий,
Бир топмадим сенингдек ақли вифоқ, Завқий.

Шавқи висолинг ила ҳаргиз қарор йўқдур,
Жонимни ёқди ҳажру, кўнглум — фироқ, Завқий.

Саргашта ҳолатимдин воқиғлиғ истар эрсанг,
Ибрат кўзини очуб гардуна боқ, Завқий.

Ҳаргиз чароғи айшим нуру фуруғи йўқдур,
Кўп кечалар кечурдим сандин йироқ, Завқий.

Ширинлиғидур аччиқ бу заҳр рўзгори,
Ҳар кимки ўлса чеккай аҳли мазоқ, Завқий.

Заввори сойирам бан бир кун насиб ўлурса,
Етгум зиёратингга этма мароқ Завқий.

Таън этма, деб дилида йўқ меҳри ошнои,
Ҳолим санга эмазму охир синоқ, Завқий,

Иқболи норасо-ю маъюс толиғимдин,
Бир оз шикоятим бор, солгил қулоқ, Завқий.

Машраб каби бўлибман, олам кезиб қаландар,
Илмай кўзимга асло тожу равоқ, Завқий.

Олти ададла ўлди хатми калом, йўқса,
Тахрир этиб туганмас шарҳи фироқ, Завқий.

Муҳъйи, Муқимий, Нусрат, аҳбобимиз Муҳаййир,
Фурқат чекар қомуя чўх иштиёқ Завқий¹.

Муқимий, Фурқат, Завқий чиндан ҳам унутилмас ва бузилмас дўстликка эга эдилар. Бу дўстлик пок ва мусаффо инсоний муносабатларнинг тимсоли сифатида бизгача етиб келди ва кўз ўнгимизда ҳақиқий, самимий ва айни замонда принципиал асосларга қурилган дўстликнинг намунаси сифатида гавдаланиб туради. Бу уч шоир ўртасидаги дўстлик муносабатларининг барқарор бўлишига ва чуқур маъно касб этишига асосий сабаб шу эдики, улар бир турли ғоявий заминда туриб, бир турли мақсад учун курашар, ҳаёт чашмасининг мазмунидан бир турли баҳраманда бўлар эдилар. Уларнинг дўстлигини бунчалик мустаҳкам қилган нарса улардаги маслак бирлиги эди. Муқимий, Фурқат ва Завқий ҳаёт ҳақида бир турли қараш ва интилишларга эга бўлиб, ўз тақдирларини халқ тақдири билан боғлаган ва ўз адабий-ижодий фаолиятларида демократик ва тараққийпарварлик идеяларини изчиллик билан ўтказиб келган эди.

Муқимий, Фурқат ва Завқийлар муносабатидаги сабот ва матонатни таъмин этган иккинчи фактор шу эдики, улар ўз қараш ва интилишларида ҳақли эканликларини яхши ҳис этар эдилар, яъни улар тарихий ҳаққоният ўзлари томонда эканлигини чуқур англаб етган эдилар. Ҳақ иш учун кураш эса, ҳамма вақт ғалабага ишонч ҳиссини оширади ва кишига мардлик, жасорат бахш этади. Уша тарихий шароитда демократ шоирлар олиб борган кураш — халқ бахт-саодати, унинг истиқболи учун олиб борилган кураш эди.

Табииyki, бу курашнинг қаҳрамонлари ёлғиз Муқимий, Фурқат ва Завқийлар эмас эди. Бу қутлуғ иш-

¹ *Завқий*, Танланган асарлар, Т., 1958, 113—114-бетлар.

нинг бошқа садоқатли иштирокчилари ҳам бўлган. Қўқон муҳитида Псандий, Ғурбат, Рожий, Муҳаййир (Муҳаммад Мирза Муҳаммадрасул, 1843—1921), Нусрат (Насриддин), Насимий (Абдуллажон Солиев, 1866—1944), Нисбат; Тошкент атрофларидаги Алмаий (Қори Фазлуллоҳ Миржалол ўғли, 1852—1891), Камий (Каримбек Шарифбек, 1866—1922), Гулшан (Исо Муҳаммад Имом Муҳаммад ўғли, 1840—1908) ва Андижондаги Мунтазир (Муҳаммад Юсуф), Бимий (Мулла Абдураззоқ) ва бошқалар шулар жумласидандир. Кўпгина музикачилар, ашулачилар ва бошқа халқ санъаткорлари ҳам шу илғор идеянинг тарғиботчилари сифатида иш кўрар эдилар.

Жамиятнинг қудратли янги ва ёш куйчиси сифатида ўлка бўйлаб ҳаракат этаётган бу адабий-маданий ҳаракатчиликка Муқимий, Фурқат, Завқийлар бошчилик ва раҳбарлик қилар эдилар. Бу уч шоир зўр эҳтирос ва ғайрат билан кучларини бир ерга тўплаб, бутун имкониятлардан фойдаланиб янги ижодий принцип, адабий платформа учун кураш олиб бордилар.

Муқимий, Фурқат, Завқийдаги маслак бирлиги ва янги ижодий принцип учун олиб борилган курашни кўрсатиш жиҳатидан демократик адабиётда, бутун классик поэзиямизда мумтоз ўрин тутган «Уч хароботий» шеъри алоҳида диққатга сазовор. Таржибанд — мусаддас формасида, рамал баҳрининг улугвор — тантанали вазнларидан Фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилўн (— у — —, — у — —, — у — —, — у —) вазнида ёзилган 15 бандли, бу шеърнинг дафъатан кўзга ташланадиган ташқи белгиси шуки, бу шеър уч киши номидан ёки уч киши томонидан ёзилган. Бу ҳол шеър сарлавҳасидан ҳам («Уч хароботий») кўриниб турибди. Ҳозирча мусаддас Фурқатга нисбатан берилади ва унинг тўпламларига киритилган. Бу асар устида янги, қўшимча материаллар топилгунча, унинг

автори ҳақида мавжуд вариантни қабул қилишга тўғри келади. Лекин шеърда сўз бораётган «Уч хароботий»нинг Муқимий, Фурқат ва Завқийлар эканлиги шубҳасиздир.

Фурқат бу уч дўст тилидан асар ёзиб, унда демократ шоирларнинг табиатларини, кайфиятларини, дунёқараш ва мушоҳадаларини асосий нуқталарда ажойиб маҳорат ва фалсафий теранлик билан ифода этган.

Файласуфона исёнкорлик билан бош кўтариб, «динни ғорат» этиб, яъни дин ақидаларини барбод қилиб, «ишқ йўли»ни тутган саркаш руҳли «уч хароботий» мотиви умуман олганда, демократик адабиёт учун янги ҳодиса эмас. Бундай исёнкорлик руҳида ёзилган асарлар классик адабиётимизда кўп учрайди. Айниқса, бундай мазмунга ғазаллардаги «шоҳ мисралар»да, тез-тез дуч келамиз. Мазмун жиҳатидангина эмас, форма, услуб жиҳатидан ҳам «Уч хароботий»ни эслатадиган бошқа асарлар ҳам йўқ эмас. Бу жиҳатдан кейинги вақтларда топилган ва ҳали матбуотда эълон қилинмаган Завқийнинг мана бу шеъри характерлидир:

Бодан васлинг қачонким нўш этибон қонамиз,
Ангача қижронда бўлгайму бизи майхонамиз...

Отма кўнгул шишасига санги бежо синмасун,
Табъимиз озода деб Фарғонада мақтонамиз.

Рух намолғ айлагил шу ҳам маҳалли кишт — мот
Ишқ базми ичра сатранж ўйнагон уч донамиз¹.

Бу шеърдаги «ишқ базми»да «сатранж ўйнагон уч дона» юқоридаги «уч хароботий»лардан ўзга нарса

¹ Муқимий музейи (Ўққон), қўлёзмалар фонди. «Шоир Мирза Хўқандий» архивидан.

бўлмай, бу ерда ҳам гап, шубҳасиз, уч демократ шоир — Муқимий, Фурқат, Завқийлар устида бораётир.

Таржебанд — мусаддаснинг иккинчи муҳим белгиси унинг полемик характерда ёзилганлигидир. Бу ҳол таржебанднинг ҳар бандида такрорланувчи қуйидаги байтда кўзга ташланади:

Ёр бизни(нг) ёримиз, жонон бизинг жононимиз
Ушбу даврон бирла ўтсак йўқ эрур армонимиз.

XIX аср ўзбек адабиётидан хабардор бўлган ҳар бир кишига маълумки, бу мисралар Умархон ва ундан кейинги давр сарой шоирлари томонидан ёзилган таржебандлардаги сон-саноқсиз такрорланиб турувчи:

Шоҳ бизнинг шоҳимиз, султон бизинг султонимиз,
Давр бизнинг давримиз, даврон бизинг давронимиз.

байтига қарши, унга жавобан ёзилгандир. Демак шеър ўзининг келиб чиқиши, моҳият-эътибори билан феодал-сарой адабиётига қарама-қарши позицияда ёзилган бўлиб, демократ шоирлардаги янги ижодий принципларни илгари суради ва программа характерига эгадир.

Таржебанд — мусаддасга оид учинчи масала унинг ғоявий асоси, фалсафий йўналиши масаласидирки, поэзиямизнинг бу муҳим ва мураккаб масаласи устидаги батафсил сўзни Муқимий лирикаси қисмига («Жўшқин ва ҳаётин лирика» бобида) қолдириб, ҳозирча, баъзи умумий мулоҳазаларни айтиш билан чекланамиз.

Таржебанд — мусаддас, юқорида айтилганидек, полемик тарзда ёзилиб, программ характерга эга бўлгани учун адабий ижодиётнинг моҳиятини очиқ берувчи асосий, туб, фалсафий масалаларни кўзгатади. У чуқур фалсафий йўналишга эгадир. Мусаддасдаги бу фалсафий йўналиш унинг сарлавҳасидаги «хароботий»

сўзида, «майхона», «дайр пири», «ринд», «қаландар» истилоҳларида очиқ кўриниб туради. Маълумки, бу истилоҳ ва иборалар ортадоксал дин таълимотига, шу таълимотдаги тақводорлик — зоҳидлик ақидаларига қарши эркин маслак тарафдорлари томонидан илгари сурилган пантеистик фалсафий оқимнинг таркибий элементларини ташкил қилади. Тақводорларга, дин ва унинг ақидаларига қарши демократ шоирлар исён билан чиқдилар ва ўзларининг бу исёнкорлик кайфиятларини мазкур шеърда ажойиб маҳорат билан мазмундор мисраларда ифода этдилар. «Уч хароботий» шеъри феодал-сарой адабиётига қарши бош кўтариб, «хон, хоқон, султон»ларни рад этиб «ишқ, ёр, шахсият эркинлиги»ни мадҳ этгани учунгина эмас, балки, шу инсоний кечинмаларни, шахс эркинлигининг фалсафий асосларини беришга интилгани учун ҳам ниҳоятда қимматлидир. «Уч хароботий» шеъри поэзиямиздаги фалсафий лириканинг энг яхши намуналаридан биридир.

Уч хароботий эурмиз сокини майхонамиз,
Хум бошидин чарх уруб, монанди бир парвонамиз.

Маст ўлубмиз жўшиши майдин ажаб девонамиз,
Ҳолимиз дунё гамидин, фориғи кошонамиз.

Ёр бизни(нг) ёримиз, жонон бизинг жононимиз,
Ушбу даврон бирла ўтсак, йўқ эрур армонимиз.

Уч аламқашмиз, ҳамиша толиби жононамиз,
Қуйига бормоқдин аммо эл аро афсонамиз,

Нашъае пайдо қилибмиз, ақлдин бегонамиз,
На ҳароси домдурмиз, на асири фонамиз,

Ёр бизни(нг) ёримиз, жонон бизинг жононимиз,
Ушбу даврон бирла ўтсак, йўқ эрур армонимиз.

Уч қаландармиз, қаландархонада ҳамхонамиз,
Ҳасрат айлармиз негоким риндаи ҳар хонамиз.

Қайда қолди, во дариго, соғару паймонамиз.
Дайр пийрини(нг) ҳузуридин ажаб журмонамиз,

Ёр бизни(нг) ёримиз, жонон бизинг жононимиз,
Ушбу даврон бирла ўтсак, йўқ эрур армонимиз¹

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш керакки, Муқимий — Фурқат — Завқийлар ўртасидаги дўстлик чуқур ғоявий асосга эга бўлиб, адабий лагерлар кураши туғдирган тарихий зарурият эди. Шу ғоявий асос ва маслак бирлиги заминда улар ўртасида ижодий ҳамкорлик ҳам майдонга келдики, бу ҳамкорлик демократик адабиёт тараққиётида катта аҳамиятга эга бўлди.

ЖУШҚИН ВА ҲАЁТИЙ ЛИРИКА

1

Муқимий мазмундор ва жозибадор классик поэзиямизнинг атоқли ва талантли намояндаларидан биридир. У ўз ижодини лирик шеърлар ёзишдан бошлади ва умрининг охиригача бу фаолиятини давом эттирди.

Унинг лирикада бундай узоқ машқ қилиши, бой ва маҳсулдор классик поэзиямиз ижодий тажрибаларидан унумли ва самарали фойдаланишида, шеърятда камолга эришувида катта роль ўйнади. Муқимий поэзиямизда ўзига хос қиёфага, услуб ва бўёққа эга бўлган шоирдир. У ўз асарларининг чуқур мазмуни, ажойиб мусиқий оҳанги ва жўшқин руҳи билан ўша замонда ҳаммани ўзига мафтун этган эди, эндиликда эса, совет китобхонлари кўнглидан мустаҳкам жой олди.

¹ Фурқат, Танланган асарлар, т. II, Т., 1959, 95-бет.

Муқимий ўз ижодий фаолиятини бошлаган вақтларда қалам аҳллари учун ижодий ишни лирикадан — поэзиянинг кичик, шу билан бирга, энг кенг тарқалган тури — ғазалдан бошлаш традиция тусига кирган эди. Бу ҳолни Фурқат, Завқий, Комил Хоразмий, Аваз Ўтар каби демократ шоирлардагина эмас, улардан илгари ўтган Лутфий, Алишер Навоий, Заҳриддин Бобир, Мунис Хоразмий ва бошқа шоирларда ҳам кўрамиз, Умуман, классик адабиётимизда, шу жумладан, демократик адабиётда поэзия ҳукмрон позицияни эгаллар, унинг шеърӣ формаларидан бири — ғазал эса етакчи адабий тур ҳисобланар эди. Классик адабиётимизда ҳаммага аён бўлган бу фактнинг, шубҳасиз, маълум тарихий сабаблари бўлиши керак.

У ёки бу халқ ўтмишида адабий жанрлар тараққиётининг аҳволи, унинг ўзига хос хусусияти, ундаги сабабият ва қонуният масалалари махсус текширишни талаб қиладиган адабиёт ҳақидаги илмнинг мураккаб проблемаларидан ҳисобланади. Худди шунингдек, ўзбек классик адабиётида жанрлар тараққиёти ва унинг хусусиятлари, унда поэзиянинг ҳукмрон ва етакчи жанр сифатида узоқ асрлар яшаб келишининг сабаблари масаласи ҳам алоҳида тема бўлиб, махсус текшириш олиб боришни тақозо этади. Биз бу ўринда асосий темадан узоқлашмаслик учун, масаланинг моҳиятини чуқур изоҳ қилиб беришни шу соҳанинг ўз тадқиқотчиларига қолдириб, бу ҳодисани келтириб чиқазган сабаблардан бирига ишора қилиб ўтиш билан кифояланамиз.

Классик адабиётимизда поэзиянинг ҳукмронлик қилиши ва унинг адабий ҳаётда етакчи жанр сифатида узоқ асрлар давомида яшаб келишига сабаб шуки, у ўзининг характери, умумий руҳи ва бадий ифода воситалари жиҳатидан, бошқа жанрларга нисбатан, халқ

ижодига яқин туради. Халқ ижодига хос бўлган синкретизм ҳаммадан кўра кўпроқ поэзияда, унинг муҳим формаси — ғазалда учрайди. Зотан, халқ ижодининг илк намуналари меҳнат процессида, инсон меҳнатини енгиллаштириш ниятида поэтик формада туғилганлиги ва ритмга солиб куйланганлиги илмда кўпдан бери маълум. Шарқ поэзиясининг жўшқин ва гениал намояндаларидан бири Фузулий ғазални мадҳ этар экан, унинг мана шу синкретик характерини руҳан, табиатан халққа яқин туришини алоҳида таъкидлайди ва уни «ўқимоқ ва ёсмоқ осон» бўлган жанр сифатида таърифлайди:

Ғазалдир сафо бахши аҳли назар,
Ғазалдир гули гулистони ҳунар.

Ғизоли ғазал сайди осон дагил,
Ғазал мункири аҳли ирфон дагил.

Ғазал билдирир шоирнинг қудратин,
Ғазал ортурир нозиминг шуҳратин.

Ғазал де, ки машҳури даврон ўла,
Уқумоқда, ёзмоқда осон ўла¹.

Шубҳасиз, поэзиянинг бу хусусияти унинг яшовчанлигини таъмин этган омилларнинг биридир. Бундан ташқари, конкрет халқ ҳаёти билан боғлиқ бўлган яна қатор тарихий фактлар, маданий ва адабий традициялар борки, албатта улар поэзия жанрининг шаклланиши ва тарихий тараққиётида таъсир кўрсатмай қолмадилар.

Классик адабиётимиздаги мана шу умумий ҳодисанинг бир кўриниши сифатида Муқимий лирикаси майдонга келди.

¹ *Фузулий*, Девон, Ўзадабийнашр, Т., 1959, 5—6-бетлар.

Муқимий ижодий мероси бутун кўйи ҳали аниқ ва тугал ҳисобга олинмаган бўлса-да, ҳеч шубҳасиз, унинг ижодида асосий ва салмоқли ўринни лирика эгаллайди. Шунинг учун ҳам 1960 йилда УзССР Давлат бадиий адабиёт нашриёти томонидан эълон қилинган Муқимийнинг икки томлик «Асарлар тўплами»нинг биринчи томи фақат лирик асарлардан иборат. Бу асарларнинг умумий ҳажми, тахминан, беш минг мисра бўлиб, бу ҳали Муқимий қолдирган лирик мероснинг ҳаммаси эмас. Чунки биринчидан, маълум мулоҳазалар билан бир қисм шеърлар оммавий нашр ҳисобланган икки томликка киритилмади. Иккинчидан, умуман, Муқимий мероси, шу жумладан лирик асарлари асосан қўлга киритилган бўлса-да, уларни ҳали батамом тўпланиб етган, деб бўлмайди. Негачи, шоир асарлари кутилмаган манбалардан ҳанузгача бирин-сирин топилиб келмоқда.

Муқимий лирикаси классик поэзиямизнинг машҳур шеърий формаларидан ғазал, мухаммас, мураббаъ, маснавий турларида яратилган, унда бир неча рубоий, туюқ ва фардлар учрайди. Муқимийнинг муаммо жанри билан ҳам қизиққанлиги ва бир неча муаммолар ёзганлиги маълум.

Муқимий лирикаси билан боғлиқ бўлган яна бир масалага тўхтаб ўтиш зарур. У ҳам бўлса, Муқимий лирикасининг хронологияси масаласидир.

Умуман, Муқимий ижодий меросининг хронологияси маълум бўлмаганидек, унинг кичик ҳажмдаги лирик шеърларининг ҳам хронологияси аниқланмаган, эҳтимолки, уни аниқлаб бўлмас ҳам. Чунки классик шоирларда, шу жумладан, Муқимийда ёзган асарларига тарих қўйиш одати бўлмаган. Натижада неча ўн йиллар давомида яратилган катта ҳажмдаги лирик мероснинг қайси бири, қачон ва қандай шароитда, нима муносабат билан яратилди? — деган савол жа-

вобсиз қолади. Бу ҳол, шубҳасиз, айрим асар устида мулоҳаза юритишни қийинлаштирганидек, шоир ижодий такомилени белгилаш ишида ҳам катта ўнғайсизликлар туғдиради. Бундай вазиятда, текширувчи аниқ адабий ҳужжатларга, яъни тарихи аниқланган шеърларга асосланган ҳолда шоир ижодий эволюциясини кўрсатиш имкониятидан маҳрум бўлади. Шарқ адабиётига хос бўлган бу қийинчилик ва ўнғайсизликка қарамай, мавжуд методларнинг ҳаммасини ишга солиб, хронология масаласини умумий ва тахминий тарзда бўлса ҳам ҳал қилиш, шу йўл билан шоир ижодий эволюцияси ҳақида маълум фикрга келишга интилиш зарур.

Шуни ҳам айтиш керакки, Муқимий шеърлари хронологиясини аниқлаш имконияти мутлақо йўқ, деб ҳам бўлмайди. Тўғри, шеърларда тарих мутлақо йўқ. Лекин айрим ўринларда ёрдамчи методлардан фойдаланиб, шеърнинг тарихини тахминий бўлса-да, аниқлаб чиқиш мумкин. Масалан, реакцион адабий муҳитнинг раҳбари шайхи Сулаймон Афғоний тўғрисида Муқимий томонидан яратилган қатор шеърлар ўтган асрнинг 70-йилларида, Қўқон поргрессив шоирлар тўғраги шакллангунча бўлган даврда ёзилган. Муқимий биографиясига оид фактлар ва шоирнинг шайхи Сулаймон билан бўлган алоқаси шуни кўрсатади. Ёки машҳур мухаммас формасида ёзилган «Бор эрди» мактубини олайлик. Маълумки, бу мухаммас шоир томонидан Москвага, жияни Рўзимухаммад Дўстматовга юборилган мактуб эди. Муқимий ўз жияни Р. Дўстматов билан узоқ айрилиқдан сўнг, 1898 йилнинг ёз ойларида Қўқонда учрашади ва орадан кўп вақт ўтмай Москвага ўқишга қайтган жиянига юқоридаги «соғинчли салом» мактубини юборади. Бас, бу тарихий фактлардан маълум бўладики, «Бор эрди» мухаммаси 1898 йил атрофларида ёзилган экан. Шун-

дай қиёсий анализ, мантиқий хулоса усулларидан фойдаланиб, «Кашмирлик қизга», «Дар мардуми Оқжар» мухаммаслари, «Тарихи зилзилаи Андижон» маснавийси тарихларини ҳам белгилаш мумкин. «Кашмирлик қизга» мухаммаси 1892 йилдан Фурқат шу номли газалини ёзгандан кейин унга тахмис қилиш йўли билан яратилган. «Дар мардуми Оқжар» мухаммаси эса 1877 йиллар атрофида, шоирнинг Оқжар паромиди хизмат қилиб юрган кезларида ёзилган. Ниҳоят, «Тарихи зилзилаи Андижон» маснавийси эса, 1902 йил охирларида, шу йилнинг 2 декабрида рўй берган Андижон зилзиласи муносабати билан ёзилган. Шу ва шу тахлитдаги мисолларни яна келтириш мумкин. Бу мисоллардан хулоса шуки, турли ёрдамчи манба материалларига суяниб, ҳар қайси ўринда айрича метод билан иш кўриб, Муқимий шеърларининг маълум қисмини тарихан аниқлаб чиқиш мумкин. Бунда, айтиқса, таржимаи ҳол фактларига, шоирнинг ўзи қолдирган маълумотларга, ўша замон вақтли матбуоти материалларига, тарихий воқеаларга алоҳида диққат қилиш керак бўлади¹.

Шундай қилиб, аниқланган фактларга қараганда, Муқимий ўз ижодий фаолиятида уч даврни бошидан кечирган. Бу даврлар бутунисича унинг лирик шеърларига ҳам алоқадордир.

1. Муқимийнинг илк давр ижодий фаолияти. Бу давр XIX асрнинг 60—70-йилларини ўз ичига олади. Бу даврда Муқимий ҳаётда асосан, ўқувчи бўлиб, унинг адабиётдаги фаолияти шогирдлик, сўнграқ ижо-

¹ Шу ва шу сингари бошқа манбаларни узоқ муддат текшириш натижасида эришилган хулосаларни 1960 йилда нашр этилган икки томлик «Муқимий, Асарлар тўплами»да мумкин қадар акс эттиришга ҳаракат қилинган эди. Бу масала билан қизиққан ўртоқларнинг юқоридаги «Тўплам»нинг ҳар икки томидаги «Изоҳлар» қисмига мурожаат қилишлари мумкин.

дий изланиш, қидириш, янги позицияларга ўтиш хусусиятлари билан характерланади¹.

2. Муқимий шоир-демократ. Бу давр ўтган асрнинг 80—90-йилларини ўз ичига слади. Бу даврда ҳаёт ва адабий лагерлар ўртасидаги кескин кураш натижасида Муқимийнинг ижодий эстетик позицияси такомилга эришади ва у изчил демократ шоир сифатида майдонга чиқади, қизгин ижодий иш олиб боради.

Муқимий лирикасининг асосий қисми ҳам мана шу йигирма йилни ўз ичига олган ижодининг иккинчи даврида яратилган бўлиб, ҳозирги баҳсимиз шу давр устида бўлади.

3. Шоир ҳаётининг сўнгги йиллари. XIX асрнинг сўнгги йиллари ва XX асрнинг бошларини (1903 йил, шоир вафотигача) ўз ичига олади. Бу даврда шоирнинг ижоди иккинчи даврдан принципиал фарқ қилмайди. Бу даврда ҳам Муқимий демократ шоир сифатида ижод этди ва илгариги эстетик принципларини давом этдирди. Лекин шоир шахсий ҳаётида рўй берган қатор ўзгаришлар, оғир ва давомли касаллик унинг ижодида маълум мотивларнинг тугилишига олиб келдики, бу ҳақда китоб охирида алоҳида тўхтаб ўтамиз.

2

Муқимий лирикасининг марказида муҳаббат тематикаси туради. Классик адабиётимизда ёхуд шарқ поэзиясидагина эмас, балки, жаҳон адабиётида ҳам

¹ Муқимий ижодини даврлаштириш масаласи 1958 йилда Ўзб. Ф. А. нашриётида ўзбек ва рус тилларида босилган «Муқимий. Танланган асарлар»га ёзилган «Атоқли ўзбек демократ шоири Муқимий» сарлавҳали сўзбоши ўрнида берилган мақоламизда қўзғатилган ва маълум фикрлар айтилган эди.

Жуда қадимий, аммо ҳамма вақт ёш, абадий барҳаёт бўлган бу тема кўп ишланган ва бу темада қанчадан-қанча шоҳ асарлар яратилган. Бу тема улуг Алишер Навоийга қандай битмас-туганмас маънолар бағишлаган бўлса, орадан қарийб беш аср ўтгандан сўнг ҳам Муқимийга шундай илҳом манбаи бўлиб хизмат қилди. Бу тасодифий эмас, албатта. Чунки адабиётнинг асосий объекти инсондир. Инсонни эса, муҳаббатсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Муҳаббат инсон маънавий ҳаётининг ажралмас қисмидир. Инсон социал категориядир. Шунинг учун унинг муҳаббати социал, конкрет тарихий мазмунга эга.

Муҳаббат ҳақида қўшиқ тўқиш ҳаётни куйлаш демакдир. Шу маънода Муқимий лирикаси чуқур оптимизм руҳи билан суғорилган ҳаётний лирикадир. Бу ҳаётнийлик Муқимий лирикасининг асосий ва етакчи хусусиятини, зўр социал қимматини ташкил қилади. Ислом руҳонийлари диний фанатизмни, таркидунёчиликни, мистикани тарғиб қилиб, жамиятда пессимизм уруғларини сочиб турган бир пайтда ҳаёт тўғрисида куйлаш, муҳаббатни тараннум қилиш катта ижтимоий қимматга эга бўлган зўр жасорат эди.

Бу даврдаги диний-мистик адабиётнинг йирик вакилларида бири Юсуф Саръёмий:

Бир муаммодур тириклик ўзлукунгдан урма дам,
Бу жаҳон ойнадек асрорини ҳайронидур.
Сан гумон этма, «бақо бор!» — деб, жаҳон айвонида,
Вил яқин аввалда фоний эрди, охир фонийдур!¹

деб жамиятга хитоб қилиб «адам — йўқлик»ни, «фонийлик»ни тарғиб қилиб турган бир пайтда, бутун ҳоким идеология бўлган дин охират, тоат-ибодат ҳақида

¹ *Маълавий Юсуф Саръёмий*, Девон, Тошкент, литография, 1914, 53—54-бетлар.

жар солиб турган ва одамларни «узлат»га, таркидунёчиликка чақириб турган бир пайтда Муқимийнинг:

Навбахор очилди гуллар, сабза бўлди боғлар,
Суҳбат айлайлик келинлар, жўралар, ўртоқлар!¹

дея ҳаётга чақирिқ билан чиқиши зулмат сукунати қоплаган кечада урилган бонг таассуротини қолдирар ва гангиган бошларни ҳушёр торттирар эди.

Муқимий ўз лирикасида кенг маънодаги муҳаббатни, унинг алангасида ёнган инсонни куйлади. Бу инсон истак ва армонлари, кураш ва кечинмалари, севинч ва аламлари, шоир шеърларининг мазмунини ташкил этади. Маълум маънода Муқимий лирикасини «инсон психологиясининг қомуси» деб аташ мумкин. Улуғ Алишер Навоий ўз лирикасини қандай асослар билан «Хазоинул маоний» («Маънилар хазинаси») деб атаган бўлса, худди шу асосларга суяниб, Муқимий лирикасини «инсон кечинмаларининг хазинаси» дейиш мумкин.

Муқимий ўз лирикасининг «муҳаббат қўшиғи» эканлигини қайта-қайта таъкидлайди:

Ўзимда, гарчиким, ҳад йўқ эди алҳамдалиллоҳким,
Муборак қўйнига жо топти ашъорим мани она.

Муқимий сўзидин бўйи муҳаббат колгай, эй аҳбоб
Тараннум қилса маҳфилларда ҳофизларни(нг) хушхони².

Бу марказий мазмун, бу ижодий-эстетик программа иккинчи ўринда шундай ифода қилинади:

Қилма шеъримга тамаскур, тарки одатдур маҳол,
Хўбрўларга, Муқимий, ман ғазалхон, охуним³.

¹ *Муқимий*, Асарлар тўплами, том 1, Т., 1960, 180-бет.

² *Муқимий*, Асарлар тўплами, том 1, Т., 1960, 120-бет.

³ *Муқимий*, Асарлар тўплами, том 1, Т., 1960, 148-бет.

Чиндан ҳам ҳаёт, инсон, муҳаббат ҳақида куйлаш Муқимий ижодининг тарк қилиб бўлмайдиган «ода-ти»га айланган бўлиб, унинг моҳиятини ташкил қилар эди.

Муқимий муҳаббат темасида кўп дилрабо шеърлар ёзди. Уларда инсоний кечинманинг турли ҳолатлари тасвир қилинади. Муқимий гоҳ шундай зўр ижодий маҳорат кўрсатадики, сўз санъатининг намунаси бўлган бу шеърларни ўқиганда киши кўз ўнгида жонли ҳайкал ёки сеҳрли рассом қалами билан чизилган ажойиб лавҳа жонланади. Шоир фантазияси яратган лавҳа жонли ҳаёт картинасига айланиб кетади. Қуйидаги «Ёлғиз» радибли ғазал шундай санъат мўъжизаларидан бири бўлиб, рассом учун ҳам, ҳайкалтарош учун ҳам бeнуқсон тайёр материалдир.

Баногоҳ учради от ўйнатиб бир дилрабо, ёлғуз,
Рикобиға суриб кўз, қўл очиб қилдим дуо, ёлғуз,

Дедимким: «Нозинлар ҳайлида инсоф қилганда,
Ўзингдур хуш такаллум, тўғии ширин адо ёлғуз».

Табассум бирла пинҳони деди: «Ошиқларим ичра,
Вале сен ҳам асиру мубталолигда жудо ёлғуз».

Дедим: «Жоно чекардим дарди ҳижронингни муддатлар,
Ҳарими васлингга маҳрамлиғ эрди муддао ёлғуз».

Деди: «Хилватда танҳо кўрмогингдин не ғараз бордур?»
Дедимким: «Орзу шулдурки, жон қилсам фидо ёлғуз».

Муқимийни паноҳи исматингда асрагил, ёраб,
Хатарлик дашт аро гумгаштаи бераҳнамо ёлғуз¹.

Бу шеърда тасвир қилинган манзара ўзининг реаллиги ва жонлилиги билан кишини мафтун этади: от ўйнатиб келаётган гўзал — маҳбуба, от узангисига

¹ *Муқимий*. Асарлар тўплами, том 1, Т., 1960, 100-бет.

кўз суртиб, ёлбориб гўзал ҳаққиға дуо қилувчи ошиқ.
Бу манзарада шарқ адабиётига хос қанчадан-қанча
романтика ва инсоний ҳис-туйғу борки, булар уни шо-
ир Муқимий қалами билан чизилган унутилмас ва ўл-
мас обидага айлантиради.

Бу жиҳатдан шоирнинг «Ақлу ҳуш» номли ғазали
ҳам айрича аҳамиятга эгадир.

Ақлу ҳуш учди бошимдан эй пари, девонаман,
Бир иложе қил, эл ичра бўлмайн афсонаман.

Дарду сўзу эшқу оҳимни қиёс эт шамъдин,
Шомдин то субҳидам ҳажрингда ўртаб ёнаман.

Ул замонеким, йироқ васлингдин ўлдим, то бу дам
Ҳар кеча ёдингда минг йўл уйқудин уйғонаман.

Лаҳзае захри ғаминг, ютмоққа тоқат қолмади,
Нўш этиб васлинг майидин ҳам қачон бир қонаман.

Хома мужгон, кўз қаросидин ёзиб рози дилим,
Арзае қилдим эшит, маъюсу муштоқонаман.

Оҳким, сенсиз қарору сабру оромим кетиб,
Бир илон чоққон кишидек ҳар тараф тўлғонаман.

Навбати жомим тўла қуйғил, карамдин соқиё,
Ҳар қадамда то қилай юз лағзиши мастонаман.

Мулки Ҳинду Марвдин келсам топардим эйтибор,
Шул эрур айбим, Муқимий, мардуми Фарғонаман¹.

Бу ғазал муҳаббат изтиробларида энтиккан бир
ошиқ кечинмаларининг жонли, айнаи замонда ҳаққо-
ний ифодасидир. Унда худди ҳаётнинг ўзида бўлгани-
дек, нозик ва чуқур туйғулар, қарама-қарши кайфият-
лар акс этади. Бу ғазалда ишқ изтироби, қайғу-алами

¹ *Муқимий*, Асарлар тўплами, том 1, Т., 1960, 151-бет.

баробарида, муҳаббат оғушининг лаззати ҳам бор, айрилиқ — ҳижрон жафоларидан фарёд қилиш билан баравар, ёр-висол умидининг севинчлари ҳам янграб туради. Шеърни реал ва ҳаётӣй, жозибадор қилган нарса ҳам мана шу инсоний кечинмаларни, қарама-қарши руҳӣй ҳолатларни, инсон табиатидаги, психологиясидаги диалектикани бера билишдадир.

Муқимӣй шеърларидаги юксак инсоний фазилатлар у яратган лирик қаҳрамонда мужассамланади.

Бу лирик қаҳрамон конкрет тарихӣй давр, ижтимоӣй муҳит маҳсули ҳисобланади. У жамиятнинг энг илғор идеяларини мужассамлантиради. Муқимӣй турмуш ҳақидаги ўз истак-армонларини лирик қаҳрамон тимсолида илгари суради.

Колониал қуллик ва социал адолатсизлик ҳукмронлик қилган бир даврда Муқимӣй ғазалларининг кенг халқ оммасига қадрли ва азиз қилган нарса шу эдики, бу ғазалларда яхши хислатлар тараннум қилинар, адолатли ва бахтли замонларни орзу қилиш ва шундай кунларнинг келишига ишонч овозлари барала жанрлар эди. Муқимӣй лирикаси ўзининг ҳаёт, бахт, истиқбол ҳақидаги зўр оптимистик туйғулари билан халққа яқин ва тушунарли эди.

Муқимӣй лирикасида ҳаётни севишга, ҳаётдан завқланишга чақириш, озод ва бахтиёр турмуш бўлишини орзу қилиш асосӣй ва етакчи мотивни ташкил қилади. Лирик қаҳрамондаги бу улғу ниятларни амалга ошириш, фаровон ва қувноқ турмуш қуриш адолатсиз, мудҳиш колониал тузумда мумкин эмас эди. Шоир истаклари — армонлари билан ҳукмрон муҳит ўртасидаги қарама-қаршилик унда ҳасрат, нолиш, шикоят мотивларини келтириб чиқаради. Шунинг учун Муқимӣй лирикасида «бахтсизлик», «толеъ забунлик», «зулм», «жабру ситам» ибораларини тез-тез учратамиз, шоирнинг кўп шеърлари «чархи кажраф-

тор» («тескари айланувчи фалак»)дан шикоят қилиб, «булбуллар ўрнини зоғлар» олгани, «аҳли тамиз»ни хор бўлиб, «нодонлар»нинг иззат-икромда эканлиги ҳақида сўзлайди.

Классик поэзиямизда кенг тарқалган бу «шикоят мотиви»нинг Муқимийда машҳур намуналарига дуч келамиз. Бу мотивнинг Муқимийдаги ўзига хос хусусиятларидан бири шуки, унда «толе, бахт» проблемаси ўртага қўйилади. Ўтмишда шоир билан ҳукмрон социал муҳит ўртасидаги қарама-қаршилик турли шоирларда турлича формада ифода қилинган бўлса, Муқимийда бу масала «толе, бахт» тушунчалари орқали ифода қилинади. Феодал дунёқарашинда кўпинча фаталистик руҳда талқин қилинган бу тушунчалар орқали демократ шоир Муқимий ўзининг мавжуд тартиблардан норозилигини, ҳукмрон доираларнинг эса адолатсиз эканликларини англатди. Бу типдаги шеърларнинг энг характерли ва типик намунаси «Толем» газалидир:

Оҳким, афсус, эмас ҳеч ишда раҳбар толем,
Вожгундур имтиҳон қилдимки, аксар толем.

Юз тарафдин еткуруб гарди кудурат занги ғам,
Айлағай оинаи табъим мукаддар толем.

Ҳар неча қилсам тавалло — зори қилмас илтифот,
Рўйгардон, тескари, тобора бадтар толем.

Рўзгорим тийра, иқболим забун, бахтим қаро,
Бўлса равшан бормукин тадбири дийгар толем.

Ногаҳон берсам, Муқимий, бир мусулмонга салом,
Дафъатан икки қулогини қилур кар, толем¹.

«Рўзгорим тийра, иқболим забун, бахтим қаро» мисраи бу масаладаги шоир кайфиятини тўлиқ ифода

¹ Муқимий, Асарлар тўплами, том 1, Т., 1960, 145-бет.

қилиши бараварида бир формула сингари кўп шеърларда турли вариантларда такрорланиб туради. Мана мисоллар:

Эй табиб айланма, дардим бедаволардин бири,
Ранги зардим кўру кўрма қаҳраболардин бири,
Рўзгорим тийра, мен бахти қаролардин бири,
Оҳким, ҳолимни сўрмас ошнолардин бири,
Ошналар, балки хешу ақраболардин бири¹.

*(«Оҳким, ҳолимни сўрмас
ошнолардан бири» мухаммасидан)*

Умр ўтар юз ҳайфким ҳосил қилолмай лаҳза ком,
Рўзгорим тийра, бахтимдур қаро монанди шом,
Манга сўнсангчи висолинг бодасиндин эмди жом,
Бўлди корим бори ҳам остида жон узмак мудом,
Ваҳки, ҳар кун меҳнати бу қору бор ўлтургуси².

(«Интизор ўлтургуси» мухаммасидан)

Рўзгорим тийра то чанд этмак, эй қоши қалам,
Сўрмаюб аҳволими ўтмай неча кўрганда дам,
Мунча ҳам дил хасталардин айламай чун ваҳши рам,
Жавру бедоду — ситам, беҳад чекиб ранжу алам,
Куйларингни биргина ният қилолмай догмен³.

(«Догмен» мухаммасидан)

Бундай мисолларни яна кўпайтириш мумкин. Лекин биз Муқимий «Мактуот»идан олинган бир парча билан қаноатланамиз:

Дўст бўлдим ҳар кишига, кўрдим андин минг жафо,
Топмадим, дунёни кездим, мунису гамхор ман.

Рўзгоримдур паришон, зоҳиру ботин хроб,
Чарх давридин жигар хун, сийнаси афғорман.

Кимга дод айлай бориб шум толенми дастидан,
Кўза сийдурган азизу, сув келтурган хорман⁴.

¹ Муқимий, Асарлар тўплами, том I, Т., 1960, 282-бет.

² Шу китоб, 284—285-бетлар.

³ Шу китоб, 307-бет.

⁴ Шу китоб, том II. 102—103-бетлар.

Муқимий поэзиясида учрайдиган «бахтсизлик», «толеъсизлик» ҳақидаги мотивларнинг асл моҳиятини ва сабабини ўша давр ижтимоий тузумидаги адолатсизликдан ахтарish керак бўлади.

Муқимий поэзиясидаги, шунингдек, шарқ поэзиясидаги лирик қаҳрамон қиёфасига жиддийроқ ва чуқурроқ назар ташлаш шуни кўрсатадики, улардаги алам, ҳасрат ва шикоят мотивлари умидсизлик — пессимизм белгиси бўлмай, балки улардаги зўр орзулардан, улуғ ғоялардан келиб чиқадиган чуқур оптимизм натижаси эди. Муқимийнинг фаровон ҳаёт, халқ бахти, шахс эркинлиги ҳақидаги эзгу ниятлари ўша тарихий шароитда — ҳақсизлик, зулм, адолатсизлик ҳукмронлик қилиб турган жамиятда муттасил зарбага учради ва шоир ижодида нолиш, ҳасрат, шикоят мотивларини келтириб чиқарди.

Шоир билан муҳит ўртасидаги шу қарама-қаршилик Муқимий поэзиясида бошқа ҳодисани ҳам — келгуси замонларга кўз тикиш, бошқача қилиб айтганда, «истиқбол куйлари»ни ҳам яратди. Келажакка нигоҳ ташлаш, ўз эзгу ниятларини келгусидаги «яхши замонлар»дан ахтарish, яъни романтик парвоз демократик адабиёт билан узвий равишда боғлиқ ва унинг моҳиятидан келиб чиқади. Бу романтика ҳамма машҳур демократ шоирлар ижодида кўринади. Завқийнинг «Ажаб эрмас» мухаммаси, Фурқатнинг «Сайдинг қўябер...» мусаддаси, Аваз Утарнинг «ҳуррият кунини» ҳақидаги кўшиқлари, «булут остида қолмас офтоб» деб қилган хитоблари демократик адабиётдаги романтиканинг яхши намуналари ҳисобланади. Мавжуд тузумдан қаноатланмаган ва ўз юксак ғояларини амалга ошириш учун турмушда ҳали етарли ижтимоий замин топа олмаган Муқимий лирик қаҳрамони ҳам истиқболга қараб интилади ва ўзига ўзи:

Муқимий таънаи Муҳъйига бир сўз айтки, рост бўлсин,
Келур охир сени ҳам йўқлагудек бир замон яхши —

деб хитоб қилади.

Келгусидаги яхши замонлардан башорат берувчи бу мисраларда Муқимий поэзиясининг энг кучли томони, Муқимий лирик қаҳрамонининг асл қиёфаси яққол кўриниб туради. Муқимий яратган лирик қаҳрамон чинакам ҳаётийдир, унинг поэзияси чуқур реалистик характерга эгадир.

Муқимий лирикаси ўзининг мана шу ғоявий хусусиятлари билан меҳнаткаш халқ оммасининг руҳига жуда яқин эди. Унинг лирикаси колониал қуллик ҳукмронлик қилган бир даврда яшашга мажбур бўлган ва шу турмуш заңжиридан, бўғовларидан қутулишга ҳаракат қилган, озод ва фаровон ҳаётга интилган, лекин ўша тарихий шароитда бу интилишлари рўёбга чиқмаган меҳнаткаш халқ оммасидаги, биринчи навбатда кенг деҳқонлар табақасидаги қарама-қарши кайфиятни, психологияни яхши ифода қилар эди. Муқимий шеърларининг халқ ўртасида кенг шуҳрат қозонишининг ва севилиб куйланишининг сири ҳам мана шундадир.

Муқимий поэзиясида кенг ишланган яна бир ҳодисани лирик қаҳрамоннинг мана шу етакчи хусусияти асосида изоҳ қилиш керак бўлади. Бу ўринда Муқимий яратган муҳаббат лирикасидаги «ёр-ағёр» образларини кўзда тутамиз.

Муҳаббат лирикасини бу образларсиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Шоир уларни турли формада, турли муносабатлар билан тез-тез тилга олади. Улар Муқимий шеърларининг асосий персонажлари сифатида ҳар бир асарда деярлик мавжуддирлар.

Муқимий бу икки образни тазод приёмидан фойдаланиб ишлайди ва ўз асарларида улар характерини

чуқурроқ очиб беради. Бу икки образ, истисносиз, ҳамма ўринда бир-бирига қарши қўйилади: ёр-кўнгил қувончи, ағёр-дил озори. Шоир ҳамма вақт ёрга интилади, унинг орзуси, иштиёқи билан яшайди, ағёрдан нафратланади, уни четлаб ўтишга, гумроҳ қолдиришга ҳаракат қилади. Лекин турмушда «бахтсиз» бўлган шоир муҳаббатда ҳам муваффақиятсизликка учрайди, ёри бегона бўлиб қолади, ағёр, кўпинча, «ёри билан йўлдош» бўлиб чиқади. Шунинг учун шоир муҳаббатда «фарёд, оҳу афғон» қилади, «ёрининг бевафолиги»дан ёнади, алангаси осмонга чиқади.

Муқимий поэзиясидаги «ёр-ағёр» образлари атрофида баён қилинган ҳис-туйғуларни, минглаб сатрларда куйланган нола-фигонларни оддий рашк тушунчаси билан чеклаб қўйиш, албатта, масалага юзаки қараш бўлади. Шубҳасиз, «ёр-ағёр» образлари тўғрисида гап борганда, рашк тушунчасини эътибордан соқит қилиш ҳам тўғри эмас, бу инсоний ҳиснинг маълум ўрни ва роли бор. Лекин «ёр-ағёр» образининг моҳияти рашк тушунчасидан кўра кенгроқ ва чуқурроқдир. Фикримизча, бу таркибдаги «ёр»ни лирик қаҳрамон тимсоли деб, «ағёр»ни эса бу қаҳрамон истак-интилишларига қарши турувчи ёвуз шахс, реакцион куч деб қаралиши, яъни масаланинг социал негизининг кўрсатилиши ҳақиқатга яқиндир. Шундагина муҳаббат лирикасининг ижтимоий мазмуни тўғри очилган, ғоявий моҳиятига тўлиқ баҳо берилган бўлади.

4

Классик поэзиямизнинг машҳур шеърий формалардан бири мухаммас бўлиб, у Муқимий лирикасида салмоқли ўрин эгаллайди. Аниқланишича, Муқимийнинг 60 та мухаммаси бўлиб, шундан 14 таси ҳажвий

характерда, қолган 46 таси лирик-ишқий мазмундаги мухаммаслардир.

Мухаммасларнинг иккитаси форс-тожик тилида, қолганлари ўзбек тилида ёзилган.

Одатда, мухаммаслар мустақил равишда ёзилиши ёки бошқа бирор шоир ғазалига боғланиши мумкин. Мухаммас боғлаш адабиётда тахмис деб ҳам юритилади. Муқимий юқорида классик адабиётимиздаги бу усулдан — тахмис приёмидан кенг фойдаланди. Унда ўтмишдаги улуғ шоирлар ғазалига боғланган анчагина мухаммаслар учрайди. Юқорида кўрсатилган 46 та мухаммаснинг 28 таси тахмисдир.

Шуни ҳам эслатиб ўтиш керакки, тадқиқотчиларнинг фикрига қараганда, мухаммас шеърий форма сифатида ғазалдан ўсиб чиққан. Мухаммаснинг қофия системаси ҳам (а-а-а-а-а, б-б-б-б-а, в-в-в-в-а ва бошқалар) шуни исбот қилиб туради. Зероки, мухаммас учун ғазал қофия системаси (а-а, б-а, в-а, в. б.) асос қилиб олинади ва шу система сақланган ҳолда ҳар байтига уч мисрадан шеър қўшиб бешлик бандлар ясаиб борилади, натижада ғазал мухаммасга айланади. Мухаммас шеърий форма сифатида, тузилиш эътибори билан тахмисдан бошқа нарса эмас.

Тахмис қилишнинг ўзига хос хусусияти ва қийинлиги шундаки, мухаммас боғловчи шоир тематика, услуб, вазн ва бошқа бадий приёملарда чекланган бўлади: у ғазал авторининг умумий руҳини ҳисобга олишга, унинг стилистик хусусиятларини сақлашга мажбур. Иккинчи томондан, мухаммас боғлашнинг яна бир масъулияти шундаки, мухаммас боғловчи шоир санъат жиҳатидан мухаммас боғланадиган ғазалдан юқори санъатли шеърлар яратиши керак. Классик адабиётимизда мухаммас боғлашга ўзишув, мусобақа, шоир учун ўзига хос имтиҳон, деб қараганлар. Шунинг учун «муваффақиятли мухаммас», «муваффақи-

ятсиз мухаммас» каби терминларини қўллаб, шоирларнинг бадий маҳоратига баҳо берганлар.

Муқимий мухаммасларнинг характерли хусусияти шундаки, у мухаммас боғлаш приёмини бошдан оёқ ғоявий принципга бўйсундирди. Муқимий ўтмишнинг Алишер Навоий, Жомий, Фузулий, Махмур каби илғор шоирлари ғазалига мухаммас боғлади, улар ғазалидаги фикрни мухаммасда яна кенгайтириш йўли билан ўз ғоявий-ижодий принципига мос бўлган идеяларни пропаганда қилишга муяссар бўлди. Махмурнинг «Ҳапалак» сарлавҳали ғазалига боғланган мухаммас, Навоий, Жомий, Фузулий, Мунтазир, Фурқат, Алмай ғазалларига боғланган «Нома ёзмадинг», «Ашғорҳо дорад», «Мекуни ё не?», «Интизор ўлтургуси», «Гул», «Ҳаёт», «Орзу» ва бошқалар шу принципда яратилган мухаммаслардир. Бу мухаммасларда Муқимий илғор гуманистик, халқпарварлик идеяларини тарғиб этди ва ўзининг бу соҳадаги юксак санъатини кўрсата олди.

Тахмис приёми соҳасида Муқимий бадий талантининг намунаси сифатида Алишер Навоий ғазалига боғланган «Нома ёзмадинг» сарлавҳали мухаммасдан парча келтирамиз:

То ўтмадинг, тағофул ила ноз қилмадинг,
Қўйдингму халқ ичра сарандоз қилмадинг,
Мактуб учун даवоту қалам соз қилмадинг,
Қоғоз уза қаламни фусунсоз қилмадинг,
Бир руқъа бирла бизни сарафроз қилмадинг.

Ул сарвиноз бўлса ситамкор ҳар неча,
Тобора сен Муқим талабгор ҳар неча.
Сабр айла жавр айласа дилдор ҳар неча,
Раҳмат Навоий ё сенгаким, ёр ҳар неча —
Зулмин кўп этди, меҳру вафо оз қилмадинг¹.

¹ Муқимий. Асарлар тўплами, том I, Т., 1960, 257—58-бетлар.

Муқимий Навоий ғазалидаги вазн, қофия система-си, радиф ва умумий мазмун ва руҳни сақлаган ҳол-да, услуб ва тасвирда Навоийга мос келадиган мисра-лар қўшиб ажойиб мухаммас яратган.

Муқимий мухаммасларининг яна бир турига диқ-қатни жалб қилиш зарур. Бу — Муқимийнинг ўз шеърларига ўзи боғлаган мухаммаслар. Шуни айтиш керакки, бу тур мухаммаслар шоирлар ижодий прак-тикасида кам учрайди. Лекин классик адабиётимизда бундай практиканинг борлиги маълум. Профессор Е. Э. Бертельс Алишер Навоий поэзиясида ана шундай учинчи тур мухаммаслар ҳам борлиги тўғрисида ха-бар беради:

«Навоийда бошқа шоирлар ғазалига боғланган му-хаммаслардан ташқари ўз ғазалларига боғлаган му-хаммаслар ҳам бор»¹.

Муқимий ўзининг «Ақлу ҳуш», «Ким десун?», «Доғмен», «Мунча ҳам» каби машҳур ғазалларига ўзи мухаммас боғлаган.

Бу ерда гап бир асарнинг икки варианты — мухам-мас варианты, ғазал варианты (ҳар қандай мухаммас-нинг бандларидан охирига байтни олиб, уларни бир ер-га тўпланса ғазал ҳосил бўлиши эсда тутилсин!) усти-да бораётгани йўқ. Аксинча, бу ерда гап мавжуд ғазални мухаммас даражасида кенгайтириш приёми устида бораётир. Муқимий ижодий практикасидаги шу приёمنى таъкидлаш мақсадида «Муқимий асарлар тўплами»ни тузганда ғазални ҳам, мухаммасни ҳам (гарчи мухаммасда ғазал такрорланса ҳам) алоҳида-алоҳида сақладик.

Масалан, шоир ўзининг 8 байтлик «Ақлу ҳуш» ға-залига шу ном билан етти бандлик мухаммас боғла-

¹ Е. Э. Бертельс. Навои. Опыт творческой биографии. Мо-сква — Ленинград, 1948, 112-стр.

ган. Шунингдек, «Ким десун?» ғазалига шу мавзуда етти бандлик мухаммас, «Доғмен» ғазалига мухаммас боғлаган. Намуна учун «Ким десун?» ғазалидан икки байт келтирамиз:

Ғазал матлаи:

Ул тағофул пешаға ҳоли харобим ким десун?
Ҳажрида мундоғ мени кўрган азобим ким десун?

Ғазалнинг мақтаи:

Дўстлар сўсанг ғизосидин Муқимий, эрта-кеч,
Қон шароб ичсам, жигарлардур кабобим, ким десун?

Бу байтлар мухаммасда шундай тус олади:

Сояедурменки, боқмас офтобим ким десун?
Бора-бора кетди қадрим, интиҳобим ким десун?
Бир ўқутмайдур битиб берган китобим ким десун?
Ул тағофул пешаға ҳоли харобим ким десун?
Ҳажрида мундоғ мени кўрган азобим ким десун?

Демаким, фориг дуосидин Муқимий, эрта-кеч,
Мидҳату зикру саносидин Муқимий, эрта-кеч,
Кўз тутар давлат асосидин Муқимий, эрта-кеч,
Дўстлар, сўсанг ғизосидин Муқимий, эрта-кеч,
Қон шароб ичсам, жигарлардур кабобим, ким десун.

Худди шундай ҳолни «Мунча ҳам» ғазалида кўра-
миз:

Даҳрда саргаштаи осий Муқимий умрлар,
Яъни расволарни расвоси Муқимий умрлар,
Эй парирўларни аълоси, Муқимий умрлар,
Бўлмаса васлинг таманноси, Муқимий умрлар.
Кўчаларда зору ҳам шайдо бўлурму мунча ҳам.

Бу парчалар уларнинг ғазалларга тахмис қилиш йўли билан майдонга келганликларини аниқ кўрсатиб турадилар. Бу приёмни қўллаш натижасида ғазал

мақтаининг биринчи мисраи охирида келадиган «Муқимий, эрта-кеч», «Муқимий умрлар» сўзларини тўрт мартадан қайтариш мажбурияти туғилган. Йўқса, поэзиямизда тахаллус беришда қабул қилинган қоюдага мувофиқ ҳам, камтаринлик тушунчаси нуқтани назаридан ҳам Муқимийга ўз тахаллусини бир бандда тўрт марта таъкидлашга ҳожат йўқ эди. Демак, ўз ғазалига ўзи мухаммас боғлаш приёми, гарчи поэзияда кам учраса ҳам, мавжуддир. Унинг намуналари Алишер Навоийда учраганидек, Муқимий лирикасида ҳам бор.

5

Адабиётимиз тарихида Муқимий ўз мураббалари билан машҳурдир. Классикларимиздан ҳеч бири шеърининг бу турига бунчалик катта аҳамият берган эмас. Муқимий поэзиянинг бу туридан севиб фойдаланди ва унинг кўп, чиройли намуналарини яратди. Унинг адабиётимиздаги ўзига хос қиёфаси мана шу мураббаъ жанрининг устаси бўлиши билан ҳам белгиланади.

Бизга маълум бўлган Муқимий мураббаълари 21 та бўлиб, улардан 17 таси «Асарлар тўплами»да (том I) эълон қилинди.

Муқимий мураббаълари ўзининг ғоявий ва бадий хусусиятлари билан ажралиб туради.

Мураббаъларнинг ҳаммаси деярлик ишқий темада ёзилган. Лекин бу таниш тема мураббаълардан шу қадар усталик, шу қадар юксак маҳорат билан ишланадики, натижада мўъжизаларга тўла санъат асари майдонга келади. Мазмун жиҳатидан тугалланган, форма жиҳатидан кам-кўстсиз ёзилган кўп мураббаъларнинг бир намунаси сифатида «Кўнглум сандадур» шеърини кўздан кечирайлик.

Эмди сандек, жоно, жонон қайдадур
Кўриб гул юзингни боғда бададур.
Сақлай ишқинг токи жоним тандадур,
Узим ҳар жойдаман, кўнглум сандадур.

Меҳринг ўти ногаҳ тушди жонларга,
Парвойим йўқ зарра хону монларга,
Лола янглиғ тўлиб бағрим қонларга,
Узим ҳар жойдаман, кўнглум сандадур.

Эрта-ю кең фикру зикрим хаёлинг,
Бир сўрмадинг: «Налар кечди аҳволинг?»
Эсларимга, тушиб ширин мақолинг,
Узим ҳар жойдаман, кўнглум сандадур.

Воқиф эрмас киши сенинг аслингдин,
Токим десам пари сенинг наслингдин.
Водариго, жудо бўлдим васлингдин,
Узим ҳар жойдаман, кўнглум сандадур.

Йўқ сан каби малоҳатлик ягона,
Кўрганмукан мисолингни замона,
Бўлиб халқ ичида мундоғ афсона,
Узим ҳар жойдаман, кўнглум сандадур.

Юзларингдин хижил моҳи тобонлар,
Рафторингга шайдо жумла ёронлар,
Қолиб ҳар дам ўз ишимга ҳайронлар,
Узим ҳар жойдаман, кўнглум сандадур.

Султонисан, барча хўблар надиминг,
Дойим эрдим дуоғўйи, қадиминг,
Бовужуди сўрмай ўттинг Муқимийинг,
Узим ҳар жойдаман, кўнглим сандадур¹.

Мураббаъда муҳаббат кечинмалари тасвир қилинади. Лекин шоирнинг усталиги, маҳорати шундаки, у кичик ҳажмдаги шеърда муҳаббатнинг бутун бир саргузаштини, тарихини ярата билган: муҳаббатнинг туғилиши, бошидан кечган кунлар, алам-ҳасратлари,

¹ *Муқимий*, Асарлар тўплами, том 1, Т., 1960, 243—244-бетлар.

севинч-шодликлари ва ниҳоят, унинг тақдири ифода қилинади.

Маҳбубани кўриб, ошиқ бўлган ва унинг висолига эришолмай эрта-ю кеч ҳижрон ўтида ёнган ошиқ дуо-гўй бўлиб туришлик мартабаси билан қаноатланишга мажбур. Ҳақиқий ва самимий ошиқ образининг мана шу камтар психологияси мураббаъда жозибадор ва мусиқий раволик билан чизилган.

Шеър маълум ва аниқ муқаддима, шунингдек, хотимага (1 ва 7 бандлар) эга бўлишидан ташқари, руҳий ҳолатлар ривожидан ички боғланишга, тадрижий ва мантиқий ҳаракатга ҳам эга. Мураббаъ бандлари ўзининг ғоявий ва эмоционал функцияси эътибори билан ҳаммаси ўз ўрнида, ортиқча — кераксиз банд йўқ, руҳий ҳолат ривожининг тасвирида озгина бўлса ҳам етишмовчилик, чўлтоқлик сезилмайди.

Мураббаъ мазмун жиҳатидан мукамал бўлиб, ўқувчида муҳаббат саргузашти ҳақида тўлиқ, гармоник таассурот қолдиради.

Мураббаъдаги бу тўлиқ ҳаётий мазмунга шоир таланти билан берилган юқори бадий формани илова қилсак, асардан олиндиған таассуротнинг нақадар кучли бўлишини кўз олдимизга келтира оламиз.

Муқимийнинг мураббаълари юксак бадий хусусиятларга эгадир. Бу мураббаъларнинг формал-стилистик белгилари устида гап борганда, биринчи навбатда уларнинг халқ поэзиясига яқин эканлигини таъкидлаш зарур. Муқимий ўз ижодий фаолиятида халқ адабиёти хазинасидан кўп баҳраманд бўлди. «Муқимий ва халқ оғзаки ижоди» баҳси анча диққатга сазовор темалардан бўлиб, шоир ижодида, хусусан унинг лирикасида бу масалага оид характерли мисолларга дуч келамиз. Фактлар шуни кўрсатадики, Муқимий лирик шеърлари билан халқ қўшиқлари ўртасида муштарак нуқталар кўп. Шунинг учун Муқимий лирикасининг

энг яхши намуналари қўшиққа айланиб кетган ва кенг халқ ўртасида куйга солиб ижро этилади. Бундан ташқари, шундай ҳоллар ҳам учрайдики, халқ қўшиқлари ичида Муқимий шеърлари услубида тўқилган текстлар ҳам бор. Бу жиҳатдан санъатшунослик фанлари кандидати Ф. Караматовнинг «Ўзбек музыка фольклорининг ёзилиш тарихидан» сарлавҳали мақоласида халқ қўшиқлари текстидан келтирилган қўйидаги парча характерлидир:

Зулм этиб мазлумларни хор қилмоқ шунчалар,
Чўридек зўрлаб соғиб, озор бермоқ шунчалар.

Ҳеч киши айталмағай — «Инсон бу!» деб мендай қизни,
Ихтиёрим қўлдин олиб, зор қилмоқ шунчалар.

Севдигим унда бўлибон ётса менга интизор,
Севмаган бир чолга зўрлаб, ёр қилмоқ шунчалар!

Мазмунидан билинишича, революциядан кейинги даврда, хотин-қизлар озодлиги учун кураш руҳида тўқилган бу қўшиқ Муқимийнинг машҳур «Шунчалар» радифида ёзилган «Зулм ила қаҳру ғазаб» шеърини кўп жиҳатлардан эсга туширади.

Муқимий мураббаъларининг жозибадор чиқиши ва шуҳрат қозонишининг сири ҳам шунда, унинг халқ поэзиясига мазмунан ва руҳан яқин бўлишидадир.

Муқимий мураббаъларининг халқ поэзиясига яқинлаштирадиган биринчи ва энг муҳим хусусияти уларнинг мазмундаги аниқлиги, услубдаги соддалиги ва самимийлигидир.

Муқимий мураббаъларига хос бўлган бу хусусиятларни мазмундаги чуқурлик, услубдаги равлонлик, вазндаги шўх ва ўйноқилик, шу билан бирга самимият ва покликни кўрсатиш учун «Эй чехраси тобоним» асарини эслаш кифоя:

¹ «Шарқ юлдузи» журнали. 1956, 12-сон, 106-бет.

Эй чеҳраси тобоним,
Ошиқлари ҳайроним,
Йўқ тоқати ҳижроним,
Васл ила даво айланг.

Эй зулфи паришоним,
Аҳди ҳама ёлгоним,
Синди, қани паймоним,
Бир меҳру вафо айланг.

Эй шўҳи дилоромим,
Етса санга пайгомим,
Кулбамга келиб шомим,
Пур нуру энё айланг.

Эй булбули шўрида,
Тоқай дили афсурда
Бўлмай даме осуда,
Гул вақти наво айланг.

Бу ҳусн ғаниматдур,
Чун бод басуръатдур,
Ҳангоми мурувватдур,
Хўб, лутфу сахо айланг.

Охир мене бемора
Қил марҳами наззора,
Ким айтдики хуштора,
Юз жавру жафо айланг

Гар қилса Муқимий¹ хун,
Рухсоралари гулгун,
Инсофга келур бир кун,
Ҳаққиға дуо айланг¹.

«Кўнглим сандадур», «Кўрдим юзингни», «Ёдимга тушти», «Ажаб шиор айладинг» ва бошқа бир қатор

¹ Муқимий, Асарлар тўплами, том 1, Т., 1960, 237—238-бетлар.

мураббаълари ҳам ўзининг композицион тугалланганлиги, ифодаларидаги соддалиги ва самимийлиги билан, мазмунининг чуқурлиги ва равшанлиги билан классик поэзиямизнинг энг яхши намуналаридан ҳисобланади.

6

Муқимий поэзиясининг бадиий хусусиятларига оид масалаларнинг яна бири назира ёки татаббуъ масаласидир. Бу масала фақат Муқимийга ёки демократ шоирларга хос бўлмай, балки бутун классик поэзиямизда қабул қилинган адабий приёмдир.

Алишер Навоий Лутфий ижодий маҳорати устида тўхтаб, унинг форсигўй шоирлар асарларига назиралар айтгани, ўз навбатида бошқа шоирлар Лутфий шеърларига ўхшатма — татаббуъ қилганларини таъкидлайди:

«...форсийда қасидагўй устодлардан кўпининг мушкул шеърларига жавоб айтибдур ва яхши айтибдур... Охир умрида радифи «Офтоб» шеъри айттиким, замон шуароси татаббуъ қилдилар, ҳеч қайси матлаъни онча айта олмадилар ва ул матлаъ будурким:

Эй' зи зулфи шаб мисолат сояпарвар офтоб,
Шоми зулфатро ба жойи моҳ дәр бар офтоб¹.

Муқимий ва барча демократ шоирлар классик поэзиямиздаги мана шу традицияни давом эттирдилар. Улар ижодий практикасида маълум ўрин тутган бу адабий приём ҳақида Фурқат ўз «Саргузаштнома» асарида қуйидагиларни айтади:

«...Ҳамиша мажлис бунёд айлаб зодаи табълари-

¹ Алишер Навоий, Танланган асарлар, том III, Т., 1948, 56-бет.

миздин мушоира қилур эрдук ва бир ғазалда татаббуъ кўргузуб бир мазмун ҳар навъ ифода топар эрди»¹.

Демак татаббуъ қилиш, назира ёзиш Муқимий, Фурқатлар даври адабиётида кенг қўлланган адабий-ижодий приёмлардан бири бўлган.

Татаббуъ нима? Бу приёмнинг хусусияти ва моҳияти юқоридаги Фурқат сўзларида қисман очилган. Татаббуъ аслида арабча сўз бўлиб, «бир нарсанинг кетидан тушиш, излаш, текшириш, эргашиш» маъноларини билдиради. Фурқат таъбиридаги «бир мазмун ҳар навъ ифода топар эрди» дейишида ҳам татаббуъ приёмидаги шу «излаш, текшириш, эргашиш» ҳоллари таъкидланган. Татаббуъ приёмига кўра, бир шоир томонидан бадий қолипга солинган бир мазмун бошқа шоир томонидан давом эттирилади, унга эргашиб, уни янги формага, янги ифода қолипига солинади, натижада бир мазмун турли бадий формага тушади, турли вариантдаги шеърий асарлар майдонга келади. Бу тақлид эмас, албатта. Бир темада турли шоирлар томонидан бир неча асарнинг ёзилиши тағйда «ким яхши ёзишга» мазмуни ётар эдики, бу бадий ижодда маҳорат синашишдан бошқа нарса эмас эди. Шунинг учун Шарқ адабиёти мутахассислари шарқ адабиётидаги, шу жумладан, ўзбек адабиётидаги «татаббуъ», «назира», «мушоира», «тақлид» тушунчаларини бири-биридан фарқ қиладилар ва ҳар қайси ҳодисанинг моҳиятини ҳисобга олган ҳолда унга баҳо берадилар.

Шундай қилиб, демократ шоирлардаги, шу жумладан, Муқимийдаги назира ёки татаббуъларни ижодий ўзишув, адабий мусобақа кўринишларидан бири, деб қабул қилиш ва ижодий практикада прогрессив ҳодиса сифатида ижобий баҳолаш керак. Демак, татаббуъ ёки назира тақлиддан принципиал фарқ қилади.

¹ Фурқат. Танланган асарлар, том II, Т., 1959, 140-бет.

Назирада мустақиллик, оригиналликка риоя қилинган ҳолда тақлидда оддий, кўр-кўрона эргашиш, кўчириш устун туради. Назирада ижодий йўналиш етакчи бўлса тақлидда формализм ҳукмронлик қилади. Бу айтилганлардан яна шундай хулоса ҳам чиқадики, адабиёт тарихи ҳодисалари устида гап борганда, терминларни бефарқ эмас, уларни ўз моҳиятини ҳисобга олган ҳолда қўллаш керак бўлади. Шу жиҳатдан XIX асрнинг биринчи ярмидаги сарой адабиётини, баъзи адабиётшунослар ишлатган «назирагўйлик адабиёти» деган таъбир билан эмас, балки, «тақлидчилик адабиёти», «пайров адабиёти» деб аташ тўғрироқ бўлади. Зотан, XIX асрнинг биринчи ярмида Қўқон саройида майдонга келган адабий ҳаёт билан XIX асрнинг иккинчи ярмида туғилган демократик адабиётнинг ижодий-эстетик принципларида тубли фарқ борки, бу фарқнинг кўринишларидан бири шу назира ва татаббуъ, тақлидчилик ва пайров приёмларидир.

Муқимий поэзиясидаги чиройли назиралар, татаббуъларнинг машҳур намунаси форс-тожик тилида ёзилган «Ашки ҳасрат рез нест» шеъридир. Ҳазал формасида ёзилган бу шеър «нест» радифли Фурқат ва Тажаллий шеърларига жавобан ёзилган эди¹. Бу уч шоир томонидан ёзилган назиралар тўғрисида маълум таассуротга эга бўлиш учун улардан парча келтирамиз:

Фурқат:

Кухканро теша чун аз оби ибрат тез нест,
Шаҳди Ширин жуз бакоми Хусрави Парвез нест.

¹ Бу уч замондош шоир томонидан назира тарзида ёзилган бу машҳур шеърлар тўғрисида биринчи мартаба матбуотимизда берилган маълумот академик шоир Ғафур Ғуломга мансубдир. (Қаранг, Ғафур Ғулом, Муқимий ва Муҳйин. *Муқимий*, Танланган асарлар, Т., 1942, 166—167-бетлар.)

(Фарҳоднинг тешаси ибрат суви билан суғорилмаган, шунинг учун Ширин шахди Хусрав Парвезагиша на-
сиб бўлди).

7 байтдан иборат бўлган бу ғазал қуйидаги мисра-
лар билан якунланади:

Суҳбати ҳамдард Фурқат, ҳар қадар бошад хушам,
Аз муқаррар нағмаи қонун малол ангиз нест¹.

(Эй Фурқат, дардкаш ўртоқнинг суҳбати ҳар қанча
бўлса севинаман, чунки қонун деган сознинг нағма-
лари қайта-қайта чалингани билан кишига у малол
келтирмайди).

Тажаллий:

Дил бә кунжи доғ имрӯзам камаз, Парвез нест
Нўши ғам ширину дуди оҳ жуз шабдез нест.

(Бу кунги мен тортаётган қалб оғирлиқлари, доғлари,
Парвезникидан кам эмасдир. Менга қайғу чекиш ши-
рин, лекин тортаётган оҳларимнинг тутунлари эса
Хусравнинг шабдез отидан ҳам қорадир).

Тажаллий ғазалининг мақтан:

Масти шеърн Фурқатам, сархуш аз ахлоқи у,
Эй Тажаллий, бодаи мо жуз гулоб омиз нест².

(Фурқатнинг шеърларини ўқиш билан мастмиз, унинг
ғўзал ахлоқини кўриб кайф қиламиз, чунки эй Та-
жаллий, бизнинг шаробимизга Фурқат қўшган гул
сувидан бошқа ҳеч нарса аралашмагандир).

¹ *Фурқат*, Танланган асарлар, том 1. Т., 1959, 211—212-
бетлар.

² *Муқимий*, Танланган асарлар, Т., 1942, 166—167-бетлар.

Етти байтни ўз ичига олган Муқимий назирасидан
матлаъ ва мақтаъини келтириш билан чекланамиз:

Дил зи шўри ишқи бебоке кам аз денгиз нест,
Як дамам бе оҳ, чашмам ашки ҳасрат рез нест.

Мебарад Муҳъйи ба ҳоржо даъвийи арзи камол,
Ғайри нуқсонам Муқим имрўз дастовез нест¹.

(Ишқнинг аламли ташвишидан дилимиздаги тўлқинлар денгиздан кам эмасдир. Биргина бўлса ҳам дамим оҳсиз чиқмайди, кўз ёшим ҳасратсиз тўкилмайди).

(Муҳъйи ҳар ерда камолот даъвосини қилишдан бошқа нарсани билмайди. Лекин менинг қўлимда, эй Муқимий, нуқсондан (камчиликдан) бошқа ҳеч нарсам йўқ).

Бу уч парчадан кўриниб турибдики, улар бир вазн, қофия, радифда бўлиш билан бирга, бир тема доирасида ҳаракат қилиб, унга ўз янгиликларини қўшганлар, бири иккинчисини давом эттирган. Лекин улар формал-стилистик жиҳатдан бир-бирларига ўхшасалар ҳам, ҳар қайсилари мазмунда, оҳанг ва мотивда алоҳида хусусиятга, фазилатга эгадирлар.

Бундай назира ёзиш, татаббуъ қилиш ёки жавоб айтиш Муқимий поэзиясида анча кенг ўрин тутади ва унинг намуналари тез-тез учраб туради.

Қуйидаги шеърларда назира, татаббуъ приёмининг ажойиб намуналарини кўрамиз.

Муқимийда:

Сурма қўймай мунча ҳам, жоно қародур кўзларинг,
Ҳар бири жон қасдига боққан балодур кўзларинг.

Қумри сарви қадду, булбул гул юзингнинг воласи,
Мен Муқимийга ҳаминча муддаодур кўзларинг².

¹ *Муқимий*, Асарлар тўплами, том 1, Т., 1960, 205-бет.

² *Муқимий*, Асарлар тўплами, том 1, Т., 1960, 86-бет.

Фурқатда:

Мунча золим бўлмиш ул хунроз тарсо кўзларинг,
Ким солур ислом элига шўру ғавғо кўзларинг.

Қилди Фурқатни харобу хастау зору забун,
Холу хаттинг, қадду рухсоринг, на танҳо кўзларинг¹.

«Гапур» радифли шеърга назира боғлаш фақат демократ шоирлар муҳити билан чекланиб қолмай, адабиётимизнинг сўнгги давларида ҳам (Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ва бошқалар) давом этди, «Гапур» радифида талайгина шеърлар ёзилди.

Муқимийда:

Жонларингни ҳурмати, қосидки, жонондин гапур,
Мен қулига не супориш бўлса султондин гапур.

Нозанинлар базмида ҳар ранг ўтар сўз бул ажаб,
Лаҳзае ҳам ман Муқимийи паришондин гапур².

Муҳаййирда:

Телбаман, воиз манго Мажнун шайдодин гапур,
Ишқидин бошидаги занжири савдодин гапур.

Келди чун сўз минбарига поя курсидин баланд,
Эй Муҳаййир, пастдин сўз дема болодин гапур³.

Фурқатда:

Ҳасратий, кел-кел бери, ул шўхи жонондин гапур,
Фитна солгон олама ошуби даврондин гапур.

¹ *Фурқат*. Танланган асарлар, том 1. Т., 1959, 58-бет.

² *Муқимий*. Асарлар тўплами, том 1. 1960, 197-бет.

³ Баёз, қалами. Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институти. Инв № 10072, 74-бет.

Ўз диёридин адашган Фурқатий девонамен,
Чугъзи ҳар вайронадурмен, байтул-эҳзондин гапур¹.

Адабиёт тарихининг фактлари шуни кўрсатадики, назира бир шеърий форма доирасида чекланиб қолмайди. Ҳазалга мухаммас формасида, мухаммасга мусаддас формасида ёки аксинча назира боғлаш мумкин. Масалан, XIX аср адабиётимизда «Офарин» радифли шеърлар машҳур. Бу шеър биринчи ғалда ким томонидан қандай формада ёзилганини айтиш қийин. Лекин шуниси маълумки, турли шоирлар бир-бирларига назира қилиб, бир-бирларига жавобан ғазал, мухаммас ва бошқа формаларда бир қатор «Офарин»лар ёздилар. Бу шеърлардан тарихий хронологик тартиб бўйича парчалар келтирамиз.

Шавқийда:

Жоно, жамолингга қараб, жононлар айтур: офарин!
Ўз кўксига ўзи уриб, ёронлар айтур: офарин!
Шавқий қулингни додига, тун кечалаб фарёдига,
Айткан анинг абъётига, осмонлар айтур: офарин!²

Бу шеър Муқимийда мухаммас формасида келади:

Минган саманди тез хиромингга офарин,
Майли қилурга қатл, маромингга офарин,

¹ *Фурқат*, Танланган асарлар, том 1, Т., 1960, 191-бет.

² Баёз, Тошкент, Орифхонов литографияси, 1907, 128—129-бетлар.

Анча муваффақиятли чиққан бу шўх ғазал турли манбаларда турли шоирларга нисбат берилади. Филология фанлари кандидати Ҳошимжон Раззоқов ғазалнинг сукутли ва ғализ бир вариантини топиб, (бахтга қарши манба кўрсатилмаган) демократ шоир Завқийга нисбат беради ва уни «*Завқий*». Танланган асарлар» тўпламига Тошкент, 1958, 82-бет) киритади. Биз, шеърнинг мазмуни ва услубига қараб, шунингдек, мўътабар манбаларнинг кўрсатишига асосланиб, бу шеърни XIX асрнинг ўрталарида яшаб ижод этган фарғоналик Шавқийга мансуб, деб ҳисобладиқ.

Тинмас ҳануз навбати жомингга офарин,
Эй сарви ноз, лутфи каломингга офарин,
Пинҳон рамуз бирла саломингга офарин.
Сенсиз жафолареки, етар манга дам-бадам,
Ранж узра ранж кўрдим, алам устига алам,
Дафтар қилурга ёзгани ожиз эрур қалам,
Эй шоҳи ҳусн, кўруб агарчанд минг ситам.
Кетмас яна Муқимий ғуломингга офағин¹.

Нодим Намангонийда ҳам «Офарин» радифидаги мухаммасга дуч келамиз:

Сарви қад рафторингга бўстонлар айтур: офарин!
Бу меҳри рухсоринг кўриб, давронлар айтур: офарин!
Ҳусн иқлимини хонисан, ҳоқонлар айтур: офарин!
Жоно, жамолингни кўриб, жононлар айтур: офарин!
Уз кўксига ўзи уриб, ёронлар айтур: офарин!

Сабр айла сомонимни ман совурдим оҳим бодига,
Қониғ бўлиб ҳижрон туни вазлинг хаёли дудига,
Бағри куюб, сомон этар Нодимни тушсанг ёдига,
Шавқий қулингни додига, тун кечалар фарёдига,
Таҳсин қилур ер додига, осмонлар айтур: офарин².

XX аср бошларида яшаган шоир Юсуф Саръёмийнинг ҳам иккита «Офарин» радифли ғазал ёзгани маълум. Улардан бирининг матлаи ва мақтаи қуйидагича:

Ул сарви қадди нозни кўрганлар айтур: офарин!
Шамшод юз таҳсин қилиб, бўстонлар айтур: офарин!
Ул меҳри йўқ бевоб учун, чун субҳ бағри чок учун,
Юсуф кўзи ғамнок учун, грёнлар айтур: офарин³!

¹ Муқимий, Асарлар тўплами, том 1, Т., 1960, 309-бет.

² «Тухфатул обидин ва унсул ошиқин». Тошкент, Илмий литографияси, 1911, 162—163-бетлар.

³ Мавлавий Юсуф Саръёмий. Девон. Тошкент, Порцев литографияси. 1332 йил ҳижрий (1914), 105—106-бетлар.

Шу мисолларнинг ўзиёқ Муқимий ва у бошлиқ демократик адабиётда, умуман, классик поэзиямизда назира-татаббуъ, жавоб приёмининг катта ўрин тутганини кўрсатишга етарлидир. Агар классик поэзиямизда кенг тарқалган мухаммас боғлаш усулини назиранинг — татаббуънинг бир тури эканлигини назарга олсак, бу приёмнинг адабиётимизда қанчалик аҳамиятга эга эканлиги маълум бўлади.

7

Муқимий шеър устида ишлаганда, унинг жарангдорлигини, музыкавийлигини таъмин этадиган вазн, қофия, радиф масалаларига жиддий эътибор берарди. У арузнинг бой, ранг-баранг баҳрларидан мукаммал хабардор эди. Муқимий шеърлари асосан, арузда, унинг энг енгил, ўйноқи вазнларида ёзилган бўлиб, шеърнинг эмоционал кучини оширишга ёрдам қилади.

Муқимий кўпроқ арузнинг «Ҳазаж», «Рамал», «Ражаз» баҳрларидаги вазн турларидан фойдаланди. Шу билан бирга, шоирлар практикасида кам ишлатиладиган вазнларни ҳам қўллади. Булардан бири «Комил баҳри» тармоқларидан «Комили мусаммани солим» вазнидир. Бу вазн рукнларда «мутафоилўн, мутафоилун, мутафоилун, мутафсилўн» формасида ифода қилинади. Рукнларнинг овоз схемаси эса, VV—V—, VV—V—, VV—V—, VV—V— шаклида келади. Адабиётимизда «ғайри табиий», «ясама», «кам тарқалган» маъноларида «номатбуъ» деб аталадиган бу оғир ва узун вазнда Муқимий бир нечагина шеър ёзди. «Бу чаман аро» ғазали, мухаммас формасидаги «Дар мазаммати сагеки, элликбоши номи ниҳода буданд» сарлавҳали сатира шу вазнда ёзилгандир. «Муқимий.

Асарлар тўплами»га кирмай қолган шеърлар орасида ҳам бу вазннинг баъзи намуналари учрайди.

«Комил баҳри»даги бу оригинал вазннинг хусусиятларини аниқроқ тасаввур қилиш учун унда ёзилган шеърлардан бирини вазн схемасига солиб кўрайлик:

Қарилик юки	тушубон манга,	қадди мавзумин	букулиб кетиб
Мутафоилун	мутафоилун	мутафоилун	мутафоилун
VV—V—	VV—V—	VV—V—	VV—V—
Соқолим оқи	ўлум элчиси,	яна хотирим	чўкулиб кетиб
Мутафоилун	мутафоилун	мутафоилун	мутафоилун
VV—V—	VV—V—	VV—V—	VV—V—

Муқимий арузнинг қандай вазнини қўлламасин, хоҳ «матбуъ»ними (кенг тарқалган), хоҳ «номатбуъ»ними (кам тарқалган), барибир, унинг нодир намунасини яратади.

Муқимий ижодида бармоқ вазнида ёзилган шеърлар борлигини тасдиқлайдиган баъзи фактлар ҳам учрайди. Бу жиҳатдан «Арзимни айтай...» ғазали характери:

Арзимни айтай боди сабога,
Шояд гапиргай ул гул қабога.

Албатта келсун, ҳолимни сўрсун,
Андиша қилсун, рўзи жазога.

Неча замондур, кўзга ниҳондур,
Ҳар ким ёмондур, солдим худога.

Оҳим эшитмай, додимга етмай,
Вир таъсир этмай, кетти ҳавога.

Мандин чу оҳу, рам қилди бадхў,
Буджим гаразғў, тушди ароға.

Бўлдим фасона, субху шабона,
Кўксим нишона тийри жафога.

Ўзи уёнсун, ҳажримда қонсун
Дардига борсун қайда давога.

Бўлгай хиромон, боқмай шитобон,
Қилмасму эҳсон султон гадога.

Иўқ зарру сийми, лекин самимий,
Ошиқ Муқимий келса дуога¹.

Услуг жиҳатидан халқ қўшиқларини эслатадиган бу ғазал бармоқнинг кенг тарқалган ўн ҳижоли вазнида ёзилган. Характерли ҳол шундаки, тўққиз байтдан иборат бўлган бу ғазалнинг бирор ўрнида ҳам туроқлар системаси бузилмайди, ҳамма мисраларда бир хил — 5+5 шаклида боради.

Умуман вазнлар (аруз, бармоқ), уларнинг ўзаро муносабати масаласини текширишлар шуни кўрсатадики, аруз ва бармоқ вазнларини бир-биридан кескин ажратиб ташлаш, улар ўртасига «Хитой девори»ни қўйиш тўғри бўлмайди. Халқ оғзаки ижоди билан ёзма адабиёт ўртасида кучли алоқа, ўзаро таъсир бўлгани каби бу адабиётлар вазни ўртасида ҳам алоқа, восита ва таъсир бўлиши табиийдир. Алишер Навоийнинг «Мезонул-авзон» асарида кўрсатганидек, бармоқ вазнида ёзилган халқ оғзаки ижодининг баъзи намуналари аруз вазнига тушгани, Навоий таъбирича «рост келгани» каби, арузнинг баъзи намуналари ҳам бармоқ вазнига тушиши, «рост келиши» мумкин.

Муқимий поэзиясида қофия ва радифнинг роли ниҳоятда катта ва унга айрича аҳамият берилади.

Шубҳасиз, қофияда ҳам, радифда ҳам маълум ғоявий нагрузка бўлади, бусиз қофия ҳам, радиф ҳам

¹ *Муқимий*, Асарлар тўплами, том 1, Т., 1960, 60-бет.

йўқ. Лекин қофиянинг ҳам, радифнинг ҳам дастлабки, биринчи вазифаси асар музикавийлигини таъмин қилиш, унинг эмоционал кучини ошириш учун хизмат қилишдир.

Муқимий қофия ва радифнинг бу вазифасидан тўлиқ фойдаланади, яъни асар бадий кучини ошириш учун улар имкониятини максимум ишга солади. Дадил айта оламизки, Муқимий поэзиясида қофияси бузуқ ёки сохта қофияли шеър учрамайди.

Маълумки, ҳар қайси шеърини форма ўз қофия тузилишига эга. Ҳазал ўзига хос қофия системаси билан (а-а, б-а, в-а) бошқа шеърини формалардан фарқ қилади. Юқорида айтганимиздек, мухаммас шеърини форма сифатида ғазалнинг такомилга эришган тури ҳисобланади ва қофия тузилишида улар ўртасида маълум ўхшашлик бор. (а-а-а-а-а, б-б-б-б-б-а, в-в-в-в-а, г-г-г-г-а, в. б.) Мураббаълар ўз қофия тузилишига эга. Муқимий мураббаъларида икки турли қофия системаси учрайди. Уларнинг биринчи схемаси а-а-а-а, б-б-б-а, в-в-в-а тарзида, иккинчиси б-б-б-а, в-в-в-а, г-г-г-а тарзида кўрсатилиши мумкин. Лекин гап шундаки, шеърини формалардаги бу қофия тузилишидан ташқари, уларнинг музикавийлигини ошириш учун хизмат қиладиган ҳар қайсисига хос яна қўшимча белгилари ҳам бор. Масалан, шеър санъатидаги қўш қофия ёки мисраларнинг ички қофияланиши, кўпроқ ғазалга хос. Юқорида келтирилган «Арзимни айтай...» ғазали қўш қофияли асардир. Бундай шеърларга мисол қилиб Муқимийнинг «Кулбам аро» шеърини ҳам кўрсатиш мумкин.

Кулбам аро қўйди бу дам, юз шукр ул барно қадам,
Масканларим айлаб карам, қилди гулистони эрам.

Жаллод кўзлар қоп-қаро, мужгонларидур сурма-со,
Қайрилма қошлар, гўйиё, ҳунрез шамшири дудам,

Жоно дедиким, содда рўй, кўпдур гўзаллар тунди хў,
Суҳбатда ширин гуфту-гў, олифта сандек шўхи кам.

Айди кулуб: «Эй нотавон, ҳажримда рангинг заъфарон,
Жавру жафо қилдим ёмон, маъзур тут чектинг ситам».

Айдимки, «Қулликка битиб, келган замон ташриф этиб,
Қолди кўнгуллардин кетиб, ҳар қанчаким ранжу алам».

Гул-гул ёниб, рухсор очиб, гуфторидин дурлар сочиб.
Келмас Муқим шди қочиб, кетти қилиб чун ваҳши рам¹.

Қўш қофияли бў ғазалнинг, ҳар байтдаги ички қо-
фияларини ҳам ҳисобга олган ҳолда, қофия тузили-
шини схематик кўрсатсак, а-а-а-а, б-б-б-а, в-в-в-а, г-г-г-а
шакли келиб чиқадики, бу мураббаъ қофия турларининг
бирини эсга туширади. Лекин шунга қарамай, бу шеърни
мураббаъ деб бўлмайди, аслида унинг қофия тузилиши,
ҳамма ғазалларда бўлгани каби, а-а, б-а, в-а, г-а
схемасида кўрсатилиши керак.

Шеърнинг мазмунини кучайтиришда ва эмоционал таъсирини
оширишда радифнинг ҳам роли каттадир.

Радиф мисралар охирида такрорланиб турувчи сўз бўлиб,
у бир ёки бир неча сўздан ташкил топиши мумкин. Радифни
Муқимий кенг қўллайди. Қуйидаги «Мен мубтало қайда
борай» шеърдан олинган парчага диққат қилайлик.

Суратда раъносан ўзунг, мен мубтало қайда борай,
Ҳам суҳбат оросан ўзунг, мен мубтало қайда борай.

Номинг Муқим жо айламай, назмини иншо айламай
(Васфингни) ифшо айламай, мен мубтало қайда борай².

¹ Муқимий, Асарлар тўплами, том 1, Т., 1960, 129-бет.

² Муқимий, Асарлар тўплами, том 1, Т., 1960, 107-бет.

Бу шеър мисраларида радиф («Мен мубтало қайда борай») бўлишидан ташқари, айни замонда уларда қўш қофия ҳам учрайди. Биринчи байтдаги «раъносан», «оросан» сўзлари, иккинчи байтдаги «жо», «ишшо», «ифшо» сўзлари ички қофиялардир. Шу мисралар ичида келадиган «ўзунг» ва «айламай» сўзлари эса, ички радифлардир. Демак, шеърнинг мусиқийлигини кучайтириш ва эмоционал кучини ошириш учун қофия, радиф ва қўш қофияларнинг бир неча турини бир шеърда қўллаш ҳам мумкин экан. Зўр бадий қимматга эга бўлган бундай шеърлар Муқимийнинг юксак санъаткорлигидан дарак беради.

Муқимий шеър турларининг ҳаммасида ҳам радиф ишлатади. У мураббаъда вазн, қофия, радифни жуда юқори маҳорат билан қўлагани ҳолда, уни яна бир адабий безак билан, яъни такрорланиб турувчи мисралар билан зийнатлайди. Муқимий бу безакни қўллашда икки хил бадий приём ишлатади. Биринчи хил приём шундан иборатки, мураббаънинг ҳар бандидаги тўртинчи мисрада бир мазмун такрорланади ва бу мантиқий урғу орқали асар ғояси кучайтирилади. Масалан, «Ошнолиғинг ёдимга тушти» мураббаида тўртинчи байт қуйидагича такрорланади:

II — б а н д:

Зулфи райҳонингиз ёдимга тушти.

III — б а н д:

Тийри мижгонингиз ёдимга тушти.

IV — б а н д:

Тиғи парронингиз ёдимга тушти.

V — б а н д:

Манга ошнолиғинг ёдимга тушти.

VI — б а н д:

Ҳозир пайдолиғинг ёдимга тушти.

Иккинчи хил приёмда эса, мураббаъдаги тўртинчи мисра тўғридан тўғри такрорланади. Бу приёмнинг энг гўзал намунаси «Кўнглум сандадур» мураббаъида учрайди. Мураббаънинг ҳар бандидаги машҳур тўртинчи мисра шу приём натижасидир: «Ўзим ҳар жойдаман, кўнглум сандадур». Бу мисра мураббаънинг етти бандида етти марта қайтарилади ва асарга ажойиб оҳанг ва руҳ бағишлайди. Муқимий мураббаълари ичида бу приёмнинг бошқа намуналари ҳам учрайди.

Муқимий шеърларининг бадий хусусиятлари ҳақида юқорида келтирилган мисоллар ва баён қилинган мулоҳазалар шуни кўрсатадики, у ўз шеърларининг бадий формаси устида зўр муҳаббат ва матонат билан ишлаган ва бадий маҳоратнинг вазн, қофия, радиф каби элементларини мукамал эгаллаб, унинг классик намуналарини яратган.

Муқимий лирикасининг тили, услуби, бадий тасвир воситалари устида кўп сўзлашнинг ҳожати йўқ. Бу ўринда шуни таъкидлаб ўтиш зарурки, шоир ўз ижодида олижаноб идеяларни тарғиб қилиб, реалистик халқчил поэзия яратган экан, шу янги руҳ ва ғояга мувофиқ келадиган янги услуб, форма ҳам топди. Натижада, Муқимий лирикасининг тилида халққа яқинлашишни, демократизмни, услубда аниқлик ва содаликни, тасвир воситаларида эса ҳаётийлик ва конкретлиликни кўрамиз. Шубҳасиз, Муқимийни эски адабий услубдан, унинг дабдабали ва шалдироқ тасвир воситаларидан батамом қутулди, деб бўлмайди. Унинг поэзиясида традицион образлардан баъзи элементлар ҳам учрайди. Лекин демократ шоир сифатида Муқимий лирикаси учун характерли ва типик хусусият ундаги ҳаётийлик ва реализмдир.

ҲАЖВИЁТНИНГ ФОШ ЭТУВЧИ КУЧИ

Муқимий ҳажвиётини тўғри баҳолаш ва моҳиятини аниқ белгилаш учун, аввало, сатирага оид баъзи назарий масалаларни ҳал қилиб олиш зарур. Муқимий ҳажвиёти билан бевосита боғлиқ бўлган шундай назарий масалаларнинг бири сатиранинг жанр хусусияти масаласидир.

Маълумки, сатира мустақил жанрми, деган масала устида адабиётшунослик илмида узоқ вақт мунозара давом этди. Бу мунозара яқунлари ҳақида қисқа қилиб шуни айтиш керак бўладики, сатира ўзи мустақил жанр бўлмаганидек, адабиётдаги мавжуд жанрларнинг бирортасига (поэзия, проза ё драматургияга) мансуб ҳам эмас. Сатиранинг адабиётдаги мавжуд жанрлар сингари ўзига хос махсус алоҳида белгилари йўқ. Шу жиҳатдан уни мустақил жанр деб қараш тўғри бўлмайди. Айни замонда, сатира адабиётдаги мавжуд жанрларнинг бирортасидан ҳам четда эмас, адабий тур ва жанрларнинг ҳаммасида унинг иштирок этиши мумкин. Масалан, поэзияда В. В. Маяковский, Н. А. Некрасовларнинг сатирик шеърлари, Генрих Гейненинг «Германия» («Қиш эртаги») номли сатирик поэмаси машҳур. Ўзбек адабиётида Алишер Навоий, Машраб ва Махмурнинг сатирик шеърлари маълум.

Дунё адабиётида прозада ёзилган сатирик асарлар — ҳикоялар, повестлар, романлар кўп учрайди. Улуғ рус ёзувчиси Салтиков-Шчедриннинг сатирик романлар ёзгани маълум. Гулханийнинг «Зарбулмасал» асари, Садриддин Айнийнинг «Судхўрнинг ўлими» повести прозадаги сатиранинг классик намуналари ҳисобланади. Ўзбек совет ёзувчиларидан Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳорлар адабиётимизни сатирик ҳикоялар билан бойитдилар.

Сатира драматургиядан ҳам муносиб ўрин олади. Н. В. Гоголнинг сатирик характердаги «Ревизор», «Уйланиш» асарлари жаҳон драматургиясининг муҳим намуналаридир. Ўзбек совет адабиётининг асосчиси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг кўп қиррали ижодида драматургиянинг сатирик тури — мазмундор комедиялар бор.

Демак, сатира мустақил жанр бўлмай, ўз мазмуни, характери ва методи жиҳатидан, алоҳида белгилари билан ажралиб турадиган бадиий ижодиётнинг бир туридир. Бу мулоҳазаларнинг Муқимийга алоқадор нуқтаси шуки, у ўз ҳажвиётини яратишда адабиётнинг фақат бир жанридан, поэзия жанридангина фойдаланди. Бу гап фақат Муқимийгагина тааллуқли бўлиб қолмай, бутун демократ шоирларга ҳам тааллуқлидир. Чиндан ҳам, диққат билан назар ташланса, кичик истиснолардан ташқари, демократик адабиётда сатира бутунисича поэтик жанрда, шеърий формада яратилди.

Муқимий ҳажвиётининг шеърий формада яратилган бўлиши шоир ижодининг ўзига хос хусусиятини ташкил қилади. Бу хусусият Муқимий ҳажвиётининг биринчи белгисидир.

Муқимий ҳажвиёти билан бевосита боғлиқ бўлган назарий масалаларнинг иккинчиси сатиранинг мазмуни ва методи масаласидир.

Сатира ўзининг мазмуни ва турмушни акс эттиришдаги алоҳида методи — приёми билан адабиётнинг бошқа тур асарларидан ажралиб туради. Аввало, сатиранинг мазмуни танқидий характерга эга бўлади. Лекин шуни ҳам айтиш зарурки, ҳамма танқидий мазмунга эга бўлган асарлар ҳам сатирик асар бўлавермайди. Масалан, улуғ рус революцион-демократ ёзувчиси Н. Г. Чернышевскийнинг «Нима қилмоқ керак?» романини ёки улуғ ўзбек шоири Алишер Наво-

ийнинг «Сабъан сайёр» достонини олайлик. Н. Г. Чернишевский ўз романида Россияда чоризм ўрнатган крепдстойлик қуллиги ва шу қуллик келтириб чиқарган маънавий тубанликни танқид қилади, яъни роман танқидий мазмунга эга. Алишер Навоийнинг «Сабъан сайёр»и ҳам худди шундай. Унда Баҳром образи орқали эгоист, маишатпараст шоҳлар танқид қилинади. Шунга қарамай бу асарларни сатирик асар деб бўлмайди. Кўринадики, асарнинг сатирик моҳиятга эга бўлиши учун унинг танқидий мазмунга эга бўлишининг ўзи етарли эмас экан. Асарнинг сатирик моҳиятга эга бўлиши учун унга танқидий мазмундан ташқари яна пафос ҳам зарурдир. Пафос — турмуш иллатларини фош қилиб, эскининг ўлимга, йўқ бўлишга маҳкум эканлигини кўрсатиш: янгини, ўсиб келаётган ҳаёт куртагини тасдиқлаш ва улуғлаш демакдир. Шу пафос асар гоъвий йўналишининг асосини, бутун мазмунини ташкил қилса ва бунинг устига асар идеяси кўтаринки, бўрттирилган ва ўткир бир услубда тасвир қилинса сатирик асар майдонга келади. Бу ўринда сатирик услубни таъмин этувчи бадиий приёмлар — муболага, гипербола, литота ва бошқа кучайтириш приёмлари алоҳида аҳамият касб этади.

Жаҳон адабиётидаги сатиранинг бош тараққиёт йўли, асосий мазмуни, характери ва моҳияти унинг гоъвий йўналиши билан белгиланади. Сатира юксак пафосга асосланган бўлса, илғор идеяларни тараннум этса, ундай сатира прогрессив характерга эга бўлади ва адабий тараққиётнинг етакчи тенденцияси ташкил этади. Лекин шуни ҳам унутмаслик керакки, илғор сатиралардан ташқари, бошқа турли сатиралар, яъни реакцион-романтик характердаги сатиралар ҳам бўлиши мумкин. Агар сатира танқидининг асосида илғор идеялар ётса бундай сатиралар реалистик моҳиятга эга бўлади ва тарихда прогрессив роль

ўйнайди. Агар сатира тарихий тараққиёт қонунларини, ҳаёт моҳиятини англашдан маҳрум бўлса, шубҳасиз, ундай сатиралар реакцион-романтик характерга эга бўлади. Бундай сатиралар ўз ғоявий йўналиши ва пафоси билан ижтимоий ҳаётда салбий роль ўйнайдилар.

Ўтмишда реакцион феодал ёзувчилар томонидан яратилган танқидий асарлар мана шундай характерга эга эди.

XII асрда яшаб ижод этган шайх Аҳмад Яссавийнинг қатор танқидий шеърлар ёзгани маълум. Лекин бу танқидий шеърлар ўша давр жамият иллатларини халқ позициясидан туриб танқид қилмайди, балки «нодонлар»ни, «гуноҳкор-осийлар»ни дин нуқтаи назаридан танқид қилади ва одамларни «охират» даҳшатлари билан қўрқитади. Кейинги даврларда яшаган феодал-клерикал адабиёт намояндаларидан Муҳъйи, Хазиний каби шоирлар демократ шоирларга қарши сатирик шеърлар ёздиларки бу асарлар ҳам моҳият эътибори билан реакцион характердаги асарлардир. Маълумки, Муҳъйи ҳам демократ шоирлар томонидан дўппосланган авантюрист Виктор ҳақида танқидий шеърлар ёзди. Лекин Викторни Муҳъйи бошқа позициядан, демократ шоирлар бошқа позициядан туриб танқид қиладилар.

Ўзбек адабиёти тарихи бир-биридан принципиал фарқ қиладиган, ғоявий-эстетик позиция жиҳатидан бошқа-бошқа йўналишга эга бўлган сатиралар мавжуд эканлигини кўрсатувчи анча-мунча фактларни ўз ичига олади. Бу типдаги асарларни ўқиганда К. Маркс ва Ф. Энгельснинг «феодал социализм» тарафкашлари бўлмиш реакцион мунаққидлар тўғрисида айтган доҳиёна сўзлари беихтиёр эсга тушади:

«Қисман зорланиш, қисман мазаммат, қисман ўтмишнинг садоси, қисман келгусининг хавфидан иб-

рат бўлган, баъзан ўзининг ачкиқ, ўткир ва заҳарли гаплари билан буржуазиянинг қалбини тилиб турган, аммо ҳозирги тарихнинг жараёнини англашдан бутунлай ожиз қолганлиги билан кулгили таассурот қолдирадиган феодал социализм шу равишда пайдо бўлди»¹.

Муҳъйи, Хазиний ва бошқа феодал-клерикал адабиёт намояндалари томонидан ёзилган танқидий асарлар (гарчи баъзан, демократ шоирлар тематикасида ёзган бўлсалар ҳам ўз моҳияти билан реакцион йўналишга эга ва демократик адабиётдаги реалистик сатиралардан фарқ қилиб туради.

Шундай қилиб, сатиралар ўзининг мазмуни ва турмушни акс эттиришдаги методи жиҳатидан бир-биридан ажралади. Демак, жаҳон адабиётидаги сатиранинг бош йўлини, асосий тараққиёт босқичларини белгиловчи реалистик сатира ва ўтмишга ориентация қилувчи реакцион сатира бор. Бу назарий баҳсдан Муқимий ҳажвиётининг яна бир хусусиятига оид хулоса келиб чиқади.

Муқимий яратган ҳажвиёт реалистик характерга эга бўлиб, ўзбек адабиёти тарихидаги сатира тараққиётининг бош йўлини белгилайди, ундаги энг яхши традицияларни давом эттиради. Бу Муқимий ҳажвиётига хос бўлган унинг иккинчи белгисидир.

Муқимий ҳажвиётининг ўзига хос учинчи хусусияти шуки, унда ҳаёт адабиётнинг асосий объекти бўлган инсон — шахс образлари орқали акс эттирилади. Турмушни типик шароитда ҳаракат этаётган типик характерлар, яъни шахслар фаолиятида акс эттириш адабиётнинг балоғатга етганини — реализмга эришганини кўрсатувчи муҳим белгидир. Мана шундай юқо-

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Коммунистлар партиясининг манифести, Т., 1950, 86-бет.

ри санъат, реалистик адабиёт олдига қўйиладиган талабга Муқимий ҳажвиёти, унинг асосий намуналари тўлиқ жавоб беради. Масалан, «Танобчилар» сатира-сидаги Ҳақимжон билан Султон Алихўжани ёки «Масковчи бой таърифида» сатираси инг бош персонажи Ҳодихўжа бойни олайлик. Буларнинг биринчиси — Ҳақимжон билан Султон Алихўжалар бюрократик колонизаторлик аппаратининг типик вакиллари, иккинчиси — Ҳодихўжа эса маҳаллий савдо-саноат буржуазиясининг типик вакилидир. Уларнинг хатти-ҳаракатларида, феъл-атворларида, психологияларида маълум социал табақанинг, маълум ижтимоий ҳодисанинг моҳияти гавдаланади. Улар тип сифатида конкрет тарихий шароитда ҳаракат қиладилар ва маълум ижтимоий ҳодисанинг муҳим белгиларини, хусусиятларини ўзларида намоён қиладилар. Муқимийнинг Виктор, Тўйи Иқон бачча, Кўр Ашурбой ҳожи ҳақидаги сатиралари тўғрисида ҳам шу сўзларни айтса бўлади.

Адабиётда бундай типик ҳодисалар моҳиятини типик шароитда тасвир қилишни Муқимийгача, яъни XIX асрнинг иккинчи ярмигача бўлган ҳажвиётда — сатирада учратмаймиз. Алишер Навоий поэзиясидаги сатирик шеърлар, Машрабнинг антиклерикал сатиралари, Турдининг Субҳонқулихон ҳақидаги танқидий асарлари, ниҳоят, Махмур, Гулханий сатираларида ижтимоий ҳодисалар моҳияти киши фаолияти орқали очилмайди. Бу сатираларда кишилар — шахслар тўғрисида, шунингдек, ижтимоий ҳаётнинг моҳияти тўғрисида гап-сўзлар бўлса-да, лекин шахснинг маълум типик шароитдаги фаолияти, яъни типик шароитдаги типик характери кўринмайди. Бу сатирик асарлар турмушни конкрет шахслар фаолияти орқали жонли картиналарда кўрсатмайди, балки шу турмуш, шахслар ҳақидаги ёзувчининг ҳукмини беради. Муқимий

эса, ҳақиқий реалистик санъаткор даражасига кўтарилиб, ўз сатиралари учун инсонни объект қилиб олди ва унинг типик шароитдаги фаолияти орқали ўз даври ижтимоий ҳодисаларининг моҳиятини ақс эттирди. Муқимий ҳажвиётининг бундай юқори даражага кўтарилишининг сабабларини ижтимоий ҳаётдан ахтариш керак. XIX асрнинг иккинчи ярмидаги ижтимоий ҳаётда социал табақаланишнинг равшан тус олиши, синфий курашнинг кескинлашуви, умуман, ҳажвиётнинг тараққий этишига замин ҳозирлаб берди, унинг приёмларида янгилик яратди.

Шунинг учун XIX асрнинг иккинчи ярмигача бўлган адабиётимиз ижодий методи тўғрисида гап борганда, ундаги реализм билан демократ шоирлар, шу жумладан, Муқимий ижодидаги реализм ўртасида фарқ борлигини таъкидлаб ўтамиз. Демократик адабиётдаги реализм илгариги давр реализмига қараганда юқори босқичга кўтарилган, янги сифат касб этган реализмдир, яъни мазмун ва характер жиҳатидан танқидий тус олган танқидий реализмдир. Шундай қилиб, типик шароитда типик характерлар яратиш орқали ҳаётни ақс эттирувчи танқидий реализм XIX асрнинг иккинчи ярмидагина, демократик адабиёт тўғрилиб шаклланган даврдагина юзага келди. Муқимийнинг реалистик адабиётнинг ўтмишдаги энг яхши традицияларни қабул қилгани ва уни юқори босқичга кўтариб, новатор шоир сифатида давом эттиргани бу масалада ҳам кўриниб туради.

Тўғри, Муқимий сатираларининг ҳаммасини ҳам шу принцип асосида яратилган ва юксак реалистик санъат талабларига тўлиқ жавоб беради, деб бўлмайди. Масалан, «Ҳожи қадоқчи», «Чойфуруш», «Асрорқул», «Авлиё» ва бошқа сатиралар ҳали бу талабга жавоб бера олмайдилар. Уларда шахслар амалий фаолиятда ўзини намоён қилувчи жонли ва тўлақон-

ли бадий образ даражасига кўтарилган эмас. Уларда, маълум ижтимоий ҳодисани жонли лавҳаларда кўрсатишдан кўра, шу ҳодиса ҳақида шоирнинг ҳукми устун туради. Бу, шубҳасиз, Муқимийга ўтмиш адабиётдан образ яратиш усулида мерос бўлиб ўтган, қолоқ приёмлар таъсири натижасидир. Бундай приёмларнинг ҳаммасидан бирдан қутулиш, албатта, Муқимийга муюссар бўлмаган. Лекин шунга қарамай у асосан реалистик позицияда турди ва тип яратишда етук реалистик приёмни ўз ижодий практикасида қўлади, деган хулосани чиқаришга тўғри келади.

Муқимий ҳажвиёти муносабати билан ижодий метод устида баён қилинган бу мулоҳазалар шоир яратган ҳажвиётнинг муҳим белгиларидан бири сифатида унинг (умуман демократик адабиётнинг ҳам) адабиёт тарихидаги ўрнини белгилаш учун асос бўлади.

Муқимий ижодий меросида ҳажвиёт (сатира ва юмор) салмоқли ўрин ишғол қилади. Муқимий ҳажвиёти унинг ижодидаги асосий мотивлар билан органик равишда боғлиқ бўлиб, шоир қиёфасини тўлиқ тасаввур қилишга, демократ шоир сифатида характерлашга бой материал беради.

Муқимий лирик шоир сифатида куйлай бошлаган асосий мотивларни ҳажвиётда бойиган, кучайган, кескин тус олган ҳолда давом эттирди. Муқимий лирик қаҳрамонида кўриб ўтганимиз мавжуд тузум тартибларидан қаноатланмаслик, турмушдаги адолатсизликларга норозилик билдириш кайфияти уни маълум тарихий вазиятда шу камчиликларни танқид қилувчи сатирик қаҳрамонга айлантирди. Шу маънода Муқимий — лирик шоир ва Муқимий — ҳажвгўй тушунчалари, шунингдек, шоирнинг лирик қаҳрамони ва сатирик қаҳрамони бир-бири билан узвий равишда боғланган ва бири иккинчисини тўлдиради. Фарқ шундаки, лирик шоир Муқимий бир турли адабий приём-

лар ишлатган, чуқур ва самимий ижобий образлар яратган бўлса, сатирик шоир сифатида бошқача адабий приёмлар қўллади ва танқидий-сатирик образлар яратди, уларнинг кулгили, аянч, жирканч ички ва ташқи қиёфаларини очиб ташлади.

Муқимий ҳажвиёти ўзининг мазмуни ва тасвирдаги услуби, бадиий приёмлар қўллаш жиҳатидан икки қисмга бўлинади: сатиралар ва юморлар.

1

Муқимий сатиралари мазмун жиҳатдан бой, тематик жиҳатдан ранг-барангдир. Айтиш мумкинки, бу сатиралар жамият ҳаётининг ҳамма асосий томонларини қамраб олди, эксплуататор синфларга хос бўлган ҳамма ижтимоий табақаларнинг типик образларини яратди. Ўзбек демократик адабиётида яратилган ажойиб социал типлар галереяси, даставвал, Муқимий қаламига мансубдир. Бу социал типлар галереясидан эксплуататор синфларнинг ҳамма табақаларини, колонизатор — амалдорларни, маҳаллий бойларни, рус капиталистларини, текинхўр-паразит руҳонийларни, бюрократик-колониал аппаратларининг ювиндихўр малайларини, савдогарларни, судхўрларни ва бошқаларни топиш мумкин.

Муқимий сатираларининг марказида «Тансбчилар» шеъри туради. Бу сатира ўзининг темаси, турмушни акс эттиришдаги бадиий умумлаштира кучи билан демократик адабиётдаги сатиралар ичида алоҳида ўрин тутади. Унда колонизаторлик тартиблари ҳукмронлик қилган даврда чор амалдорларининг меҳнаткаш халққа қилган зўрлик, зулмлари жонли, ҳаётий лавҳаларда, типик шахслар фаолиятида тасвир қилинади.

«Танобчилар» сатираси зулмга учраган оддий бир деҳқоннинг ҳикояси тарзида ёзилган. Деҳқон ўз бошига тушган кулфатлар ва зўравонликни ҳикоя қилишга киришар экан, бундай дейди:

Бўлди таажжуб қизиқ қангомалар,
Арз этайин эмди ёзиб номалар.

Ун икки ойда келадур бир таноб,
Ўзгаларга роҳату менга азоб¹.

Хўш, бу «таноб» воқеаси қандай воқеа?

Чор колонизаторлари томонидан ўрнатилган тартибга кўра ҳар йили деҳқонлар ўз экинини экиб бўлганларидан сўнг, экин майдонини ўлчаш ва шунга қараб солиқ солиш учун қишлоқларга амалдорлар чиқар эдилар. Экин майдонларини таноб² билан ўлчаганликлари учун улар «танобчилар» деб юритилар эди. «Танобчи» номи билан чиққан колониал-бюрократик аппаратининг вакиллари истаганларича зўрлик ўтказар, порахўрликни авж олдириб, бойларга ён босар, камбағаллар ерини ўлчашда турли фирибгарликларни ишлатиб, халқни катта солиқлар билан қийнаб эдилар. «Таноб» орқали чор ҳукуматининг оғир солиқ сиёсати амалга оширилар эди. Халқ ҳаётининг энг кулфатли кўринишларидан бири бўлган мана шу воқеа 68 мисрадан иборат катта «Танобчилар» шеърисида акс этади. Муқимий бу шеърисида меҳнаткаш деҳқонларнинг оғир аҳволини кўрсатиш билан бирга, чор малайлари бўлган маҳаллий амалдорларнинг жирканч типик қиёфасини чизиб беради.

¹ Муқимий, Асарлар тўплами, том II, Т., 1961, 5-бет.

² Таноб—революциядан илгари истеъмолда бўлган узунлик ўлчови, бир таноб гектарнинг тахминан олтидан бирига тўғри келади.

«Танобчилар» сатирасининг асосий персонажлари Султон Алихўжа билан Ҳақимжонлардир. Улар зўрлик ва бюрократизм асосига қурилган колонизаторлик аппаратининг тимсоли сифатида ҳаракат қиладилар. Порахўрлик, адолатсизлик, ҳар қандай тубанлик улар қиёфаси учун характерли бўлган белгилардир. Чор самодержавиеси ўзининг бутун даҳшати билан, қамчи ва қилич кучига асосланган мустамлакачилик сиёсати билан улар орқасида туради, уларни ҳимоя қилади. Муқимий бу амалдорларни ёлғиз ҳолида эмас, балки ўз «хўжайинлари»га суянган ҳолда, уларга орқа қилган ҳолда улар номидан ҳаракат эттиради, яъни сатирада типик шароит яратади.

Бу икки амалдорнинг халқни талаш учун «иттифоқ» бўлиб, тил бириктириб олганларини Муқимий жуда усталик билан халқ иборалари орқали қуйидагича кўрсатади:

Султон Алихўжа, Ҳақимжон иков,
Бири хотун, бириси бўлди куёв.

Иккаласи бўлди чунон иттифоқ,
Гўё хаёл айлаки, қилмай нифоқ;

Ош есалар ўртада сарсон илик,
Хўжа — чирог ёғи, Ҳақимжон — пилик¹.

Бундан кейинги мисраларда Ҳақимжон билан Султон Алихўжанинг ер ўлчаш учун қишлоққа чиқиш келиши, ўзларининг насл-насаблари, амаллари, ҳуқуқлари тўғрисида дўқ уриб «хизматимизни қилинглари билиб!» — деб пора талаб қилиши, пора олгандан сўнг ҳам, деҳқонлар ерини ортиқча — «дучандон» ўлчаб уларга зулм ўтказиши тасвирланади ва шулар орқали уларнинг типик характери очилади.

¹ *Муқимий, Асарлар тўплами, том II, Т., 1960, 5-бет.*

Султон Алихўжа халққа қараб хитоб қилади:

Менки танобингга чиқибман келиб,
Хизматимни яхши қилинглари билиб;

Ут қўюбон куйдиродиргон ўзим,
Ҳокимингу ўлдиродургон ўзим.

Хоҳ танобингни дучандон қилай,
Хоҳ қарам бирла бошингни силай¹.

Ҳокимжон ҳам зўравонликда Султон Алихўжадан
қолишмайди, балки ошиб тушади:

Икки танобингни қилай ўн таноб,
Юртингизни куйдириб, айлай хароб².

Бу зўравон ва бюрократ тўралар устидан қилинган
халқ арзини, шикоятини ҳеч ким эшитмас, адолатсиз-
лик ҳукм сурган ўша замонда уларнинг ҳар қандай
кирдикорлари, жиноятлари жазосиз қолиб кетар эди.
Муқимий айтганидек улар:

Зулм бирлан эллику юзни олур,
Боз танобини дучандон солур³.

эдилар. Шунинг учун шоир газабланади, мавжуд тар-
тибга нафратлар билдиради, лаънатлар ўқийди. Ҳо-
ким гуруҳларга хитобан айтилган мана бу мисралар-
да қанча алам-ҳасрат ва қанча газаб-нафрат яширин-
гандир:

¹ Муқимий, Асарлар тўплами, том II, Т., 1960, 6-бет.

² Уша асар, 7-бет.

³ Уша асар, 7-бет.

Тоғи булар яхши-ю, бизлар ёмон,
Эл тамизидин ҳазар эт, алъамон¹.

«Танобчилар» сатираси ўзининг темаси ва мазмуни эътибори билан зўр маърифий ва тарбиявий аҳамиятга эга бўлган асардир. Унинг персонажлари Ҳакимжон билан Султон Алихўжалар Муқимий яратган социал типларнинг энг муҳимларидан бўлиб, улар чор ҳукумати ўрнатган колонизаторлик режимининг жирканч моҳиятини ўзларида тўлиқ гавдалантирадилар.

Муқимийнинг чор чиновниклари ва маҳаллий амалдорларни фош қилишга бағишланган сатирик асарлари ичида «Сайлов» шеъри ҳам алоҳида диққатга сазовордир. Ҳазал формасидаги бу шеър кейинги вақтларда (1956) топилган ва Муқимий асарларига киритилган².

Адабиёт тарихимиз учун «сайлов темаси» янглиқдир. Зотан, сайловнинг ўзи турмушимизда, ижтимоий ҳаётимизда янги ҳодиса эди. Ўлкага капиталистик муносабатларнинг келиб кириши натижасида рўй берган янги ҳодисаларнинг бири давлат аппаратларида сайлов системасининг жорий қилиниши эди. Чор ҳукумати томонидан ўрнатилган тартибга биноан қуйи мансабларга — мингбоши, юзбоши, қози ва бошқа мансабларга одам тайинлаш сайлов йўли билан ўтказилар ва унга «халқ идора усули» деган «жарангдор» ном ҳам берилган эди. Расмият юзасидан халқ иштирокида ўтказиладиган бу сайловларда мулкдор гуруҳлар томонидан ҳар хил найранглар, лўттибозликлар ишлатилар эдики, буларнинг ҳаммасини ҳатто хаёлга келтириш ҳам амри маҳол.

¹ Уша асар, 7-бет.

² Муқимий, Танланган асарлар, Т., 1958, 183-бет. Муқимий, Асарлар тўплами, том II, Т., 1960, 181-бет.

Бу муҳим социал ҳодиса демократик адабиётда кенг акс этди ва бу темада қатор сатирик асарлар ёзилди, уларнинг бир қисми ўз вақтидаги вақтли матбуотда босилиб ҳам чиқди. Ана шундай асарлардан намуна сифатида «Сайловчилар ҳақида» сарлавҳали шеърдан қуйидаги парчани келтирамыз:

Тўрт кишидан пул олдилар,
Тўртга соққа солдилар,
Тўртини қози қилдилар,
Хом тамаъ элликбошилар.

Пулни тугуб белбоққа,
Деб, сизга солдук соққа.
Огдук қародин оққа,
Хом тамаъ элликбошилар¹.

Автори кўрсатилмаган, лекин оригинал услуб ва бадиий хусусиятларга эга бўлган бу шеър бизга таниш мазмунни ифода қилади ва қози сайловида авжга минган порахўрликни қоралайди.

Муқимий бу темани ўзига хос моҳирлик ва ғоявий юксаклик билан ишлайди. У «ҳокимлар амри билан» халқ бошига тушган бу «ғалва»ни, «бало сайлов», «вабо сайлов» деб атайди.

Муқимий тасвирида сайлов картинаси:

Қачон ким бўлди ҳоким амри бирлан ибтидо сайлов,
Амалдор аҳли бошига бўлиб келди бало сайлов.

Тераклар баргидек титраб, жамии қози-мингбоши.
Дегайларким: «Юзини тескари қил, эй худо, сайлов».

Сочиб қарзи-қавола, пул кўтариб, истаюб мансаб,
Бўлолмай кўп кишини синдируб, қилди гадо сайлов.

Агар минг хатми қуръон этсалар, қўйлар сўюб арзир,
Ўлумдин қолди қолганлар, бўлиб эрди вабо сайлов.

¹ «Туркистон вилоятининг газети», 1910, 7 ноябрь, № 18.

Олурга пора элликбошилар мингбоши — қозидин,
«Ижобат бўлди—бўлди!» айлар эрдилар дуо сайлов.

Талоши хоҳ айлаб, от чопиб, олмай даме ором,
Мусулмонларнинг рангин айлади чун қаҳрабо сайлов.

Муқимий, оғриди бошлар халойиқ, гуфту — гўйидин,
Шаҳар тинчиб қолурди бўлсачи эмди адо сайлов¹.

Ўзбек демократик адабиётида «сайлов темаси»ни ким бошлаб берди — буни тарихий ҳужжатлар асосида ҳал қилиш мумкин. Ҳозирча, бизга маълум бўлган сайлов ҳақидаги шеърларнинг энг кексаси Муқимий қаламига мансуб бўлган юқоридаги ғазалдир.

Манбаларда Муқимий шеърининг қачон ёзилганини аниқлашга ёрдам берадиган бир маълумот учрайди: шоир Муҳъйи бу темада ёзган бир асариди мингбошилар сайлови ҳақида сўзлаб келиб, шеърнинг охирида сайлов тарихига оид қуйидаги изоҳни беради: «Махфий қолмасунким, ранжи ғами вай ҳарфлари тарих бўлурки, бу сайлов шу санада 1310 ҳижрийда эди»². Бу изоҳдан маълум бўлишича, Қўқонда мингбошилар сайлови 1310 ҳижрийда, мелодий билан 1892 йилда бўлиб ўтган. Муқимийнинг «Сайлов» сатираси ҳам худди шу йили ёзилган бўлиши ҳақиқатдан узоқ бўлмас керак.

Муқимий томонидан адабиётга олиб кирилган бу тема бошқа демократ шоирлар томонидан давом эттирилди ва адабиётда кенг акс этди.

Сайлов воқеасининг халқ ҳаётида қанчалик катга ўрин тутиши ўзбек совет адабиётининг асосчиси Ҳам-

¹ Муқимий, Асарлар тўплами, том II, Т., 1960, 11 бет.

² Муқимий, музейи (Қўқон), қўлёзмалар фонди. «Шоир Мирза Хўқандий архиви»дан, «Муҳъйи Хўқандий мусаввадаси» (пагинация йўқ).

за Ҳакимзода Ниёзийнинг бу темага қайта-қайта му-
рожаат қилганидан ҳам очиқ кўриниб туради. Ҳамза
Муқимий традициясини давом эттириб, бу темада
махсус асар — «Бурунги сайловлар» драмасини ёзди.
Бу, шунингдек, «Бой ила хизматчи» драмасида Ҳамза
колониал қуллик ҳукмронлиги давридаги сайловлар-
нинг халқ бошига келтирган кулфатларини чуқур ба-
дий лавҳаларда, унутилмас образларда тасвирлаб
берди.

* * *

Капиталистлар, колонизатор савдогарлар ва маҳал-
лий бойларнинг кирдикорларини очиб ташловчи Му-
қимий сатираларининг яна бири «Тўйи Иқон бачча»-
дир. Маълум сюжет асосига қурилган бу сатира
Иқондаги (Қўқон) гумашта билан Тошкентдаги хўжа-
йин¹ ўртасида, ўтказилажак тўй ҳақида «сим қоқиш»,
яъни телеграмма бериш воқеаси билан бошланади.
Тошкентлик бой телеграммасида айтилади:

Мен ризомас, кишига нон берсанг,
Ё товуқ сақласангу дон берсанг.

Туйнугунгдин агарда чиқса тутун,
Мунда бер дастмояларни бутун.

¹ Сатира воқеасининг рўй берган ўрни тўғрисида адабиёт-
шуносликда мавжуд бўлган англашилмовчиликни филология
фанлари кандидати А. Абдуғафуров изоҳидан кейин бартаъаф
бўлди, дейиш мумкин. Уртоқ Абдуғафуров маълумотига қара-
ганда, «Иқон» Қўқон маҳаллаларидан бирининг номи бўлиб,
воқеа тошкентлик бой билан Қўқонда «Иқон» маҳалласида ис-
тиқомат қилувчи унинг гумаштаси ўртасида бўлиб ўтади (қара-
раи: А. Абдуғафуров — Ўзбек демократик адабиётида сатира.
Т., 1961, 149-бет).

Бўлса умидингиз агар биздин,
Манфаат кўрмасин биров сиздин¹.

Бойнинг бу кўрсатмаси Иқондаги гумашта учун дастур бўлади. Тўй ҳаракатлари ош-сув, дастурхон ва бошқа мулозаматлар шу қадар қисқартириладики, зотан, у ҳаракатларни тўй дейдирган ўрни қолмайди. Маслаҳат ошига уч киши, тўйга етти киши айтилди, уларга «қотгон, моғор отгон» нонлардан дастурхон ёзилди:

Солди алқисса эски дастурхон,
Қўйди сопол каби неча хил нон.

Бириси юмшоғу, бири қотгон,
Бири иссиғ, бири моғор отгон.

Енг учуда қўйилди тўққиз нон,
Кулчалар тошки, синдурур дандон².

Тўй оши тавсифи бундан ҳам кулгилироқ:

Суздй ош бир ликовда уч кишидин,
Кетти ошни кўриб ҳама ҳушидин.

Ош мисоли табақда кўз ёши,
Курмаки кўп, гурунчидин тоши:

Бир огиз эмди олдилар янги,
Чиқди лаппак табақ уза чанги.

Фотиҳа жаҳл ила ўқишди туруб,
Келдилар тўйдни уйга оч кекуруб³.

Муқимий тўйнинг ҳисоб-китоб қилинганини, жа-

¹ Муқимий, Асарлар тўплами, том II, Т., 1960, 29-бет.

² Уша китоб, 1960, 31-бет.

³ Уша китоб, 1960, 32-бет.

мъи харажат ўттуз уч танга бўлганини айтади ва қў-
қонлик гумаштага эл-юрт номидан «уятсиз» деган ба-
ҳо беради:

«Хатми қуръон» қўюлди тўйнинг оти,
Бўлса шундоғ бўлурмуди уёти?!¹

Урди чўт сарфига тўй ўтканда,
Тузгача жамъи ўттуз уч танга.

Ушбу сўзлар, Муқим, эмас ёлгон,
Қўни-қўшниси шоҳиду бурҳон.

Мухтасар бўлди топги сўз анжом,
Аддуо, вассалому нома тамом¹.

Муқимий гумашта образини зўр бадий маҳорат билан чизади. Сатирада келтирилган эпизодлар оёқ учида юриб иш битириш, енг ичида тўйга одам айтиш, овоз чиқармай ош дамлаш, ўчоқ бошида йўталганнинг елкасига косов билан тушириш ва бошқалар бир мақсад учун — гумашта образини яққол кўрсатиш учун хизмат қилади. Сатирадаги ҳамма элементлар ўзининг маълум ғоявий йўналишига, вазифасига, нагрукасига эга бўлиши билан бирга, айни замонда, сатиранинг умумий вазифасига бўйсунди, унинг ғоясини очишга хизмат қилади. Шу маънода сатира ғоявий ва бадий жиҳатдан етук ва композицион тузилиши жиҳатидан тугалланган асардир, дейиш мумкин.

Муқимий сатирасидаги бу гумашта образи жамиятдаги маълум ижтимоий гуруҳнинг моҳиятини очиб берувчи социал типдир. У мулкдорлар ўртасида кенг тарқалган ва хусусий мулкчиликнинг ажралмас қисми бўлган хасисликни, бахилликни ва қурумсоқликни

¹ Уша китоб, 32—33-бетлар.

Ўзида гавдалантиради. Бу жиҳатдан гумашта тошкентлик бой изидан боради, у билан бирлашади.

«Тўйи Иқон бачча» сатирасида яратилган гумаштанинг хасисликдан бошқа хусусиятлари ҳам бор. Бу ўринда унинг малайлигини кўзда тутамиз. Гумаштанинг биринчи хусусияти — очкўзлик қандай чуқур социал мазмунга эга бўлса, унинг иккинчи хусусияти — малай бўлиши ҳам шундай катта умумлаштирма кучга эгадир.

Гумаштанинг жамиятдаги ижтимоий вазиятидан келиб чиқадиган хушомадгўйлик, малайлик, ялинчоқлик, қўрқоқлик каби ярамас одатлари маълум ижтимоий гуруҳнинг хусусияти ҳисобланади. В. И. Лениннинг меньшевикларни буржуазиянинг малайи-лакейи деб атагани, «Лакей учун эса, социал тип сифатида, риёкорлик характерли хусусият»¹ эканлиги тўғрисидаги сўзлари бутунисича тошкентлик бой паноҳида яшашга мажбур бўлган гумаштага ҳам тааллуқлидир. Гумашта ўз характерига хос бўлган бу хусусиятни ўзи ҳам сезади. Муқимийни уни ўз тилидан малай эканлигига иқроор қилдириши бежиз эмас, албатта.

«...Нима кўп менда — ёру ошно кўп,
Бой кўп, шайху хўжа, мулло кўп.

Етса ногоҳ қулоқларига бу гап,
Обрўйим кетиб қолурда тугаб.

Мен бир одамнинг одами-ю малай..
Занчалиш, эзма ҳам чўзилди талай.»²

Муқимий сатирик сифатида эксплуататор, мулкдор синфларга хос бўлган ярамас хусусиятларни тўғри пайқаган ва уни «Тўйи Иқон бачча» сатирасида чуқур

¹ Қаранг: *Ленин*, Асарлар, т. 29. 569-бет.

² *Муқимий*, Асарлар тўплами, том II, Т., 1960, 31 бет.

ва ҳаққоний тасвир этган. Сатиранинг фош этувчилики кучи, унинг шу реалистик методидадир.

Муқимий сатирасининг реалистик кучини кўрсатадиган муҳим фактлардан яна бири шуки, унда ўлка ҳаётига янги кириб келаётган капиталистик муносабатлар ва уларнинг оқибатлари фош этилди.

Маълумки, Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилиши натижасида ўлка капиталистик муносабатлар доирасига тортилди. Бу ерда пахта тозалаш заводлари, мой заводлари, темир йўл мастерскойлари ва бошқа корхоналар қурила бошлади. Закаспий темир йўлининг барпо этилиши эса ўлка экономикасида бурилиш ясади: Бу темир йўл Ўрта Осиёни рус капитализми учун хом ашё манбаи сифатида кашф этди, очиб берди. Иккинчи томондан, бу темир йўлнинг қурилиши ўлкага капиталистик муносабатларнинг келиб киришини осонлаштирди, тезлаштирди. Бу умумий ҳодиса натижасида маҳаллий халқ ичидан савдо ва саноат буржуазияси етишиб чиқа бошлади. Марксизм-ленинизм таълимотидан маълумки, метрополия капиталистлари ўз колониясидаги меҳнаткаш халқни эксплуатация қилишда маҳаллий буржуазия билан иттифоқ тузадилар, бирлашиб олиб халқни зулук бўлиб сўрадилар. Шу билан бирга, метрополия капиталистлари билан колониядаги миллий буржуазия ўртасида рақобат — конкуренция ҳам давом этади. Колонияда туғилиб келаётган ёш савдо-саноат буржуазияси метрополия капиталистлари контроллиги остида иш кўришга мажбур бўлганидан хом ашё манбаидан тўла фойдаланиш, ўлка бозоридан савдо-сотиқ қилиб бойиш имкониятига етарли даражада эга бўлолмайди. Натижада улар ўртасида кураш — конкуренция бошланади. Лекин бу курашда миллий ўлка буржуазияси, ҳамма вақт, ўзидан зўрроқ бўлган метрополия капиталистлари исканжасида туради ва унга ялиниб умр ўтказишга мажбур

бўлади. Ўлкага капиталистик муносабатларнинг кириб келиши орқасида жамиятда туғилган мана шу янги ижтимоий ҳодиса, миллий буржуазиянинг бойлик тўплашга интилиши, завод-фабрика қураман, деб уриниши, синиши ва бошқалар Муқимийнинг «Масковчи бой таърифида» сатирасида акс этди.

«Масковчи бой таърифида» сатираси маснавий йўлида ёзилган бўлиб, 84 мисра шеърни ўз ичига олади. Сатиранинг асосий персонажи қўқонлик Ҳодихўжанинг завод қуриш ниятида ишга киришиб, қарзга ботиши, берган векселларининг муҳлати ўтиб куйиши, охирида, уй-жой, ер-сувларининг ва ҳали битмаган заводининг ҳам арзон баҳода сотилиши, хуллас, заводчи бойнинг синиши сатира воқеасини ташкил қилади.

Ҳодихўжа — Муқимий сатирасининг таниқли ва доимий объектларидан бири. Шоир Ҳодихўжа тўғрисида «Воқеаи Виктор», «Вексил» ва бошқа сатираларида ҳам сўзлайди. Шунингдек, Фарғона группасига мансуб бўлган бошқа демократ шоирлар асарларида ҳам Ҳодихўжа номи учраб туради. Муқимий «Воқеаи Виктор» сатирасида Ҳодихўжа тўғрисида қуйидагиларни ёзади:

Жаноби ўшал Ҳодихўжа эшон,
Олур ўзларин агниён замон.

Хаёлида Хўқанда дийдур: «Қани,
Ўзумдан бўлак хўжайи саййид гани?»¹

Муқимий ўзининг Завқий газалига боғлаган «Вексил» мухаммасида ҳам бу эски танишини эсдан чиқармайди ва уни тилга олиб ўтади:

Олтиариқлари ҳам вексилни кони чиқди,
Заводни битказолмай Эшонни жони чиқди?.

¹ Муқимий, Асарлар тўплами, том II, Т., 1960, 20-бет.

² Уша китоб, 34-бет.

Ҳодихўжа ўзбек миллий буржуазиясининг типик вакили. У дўкон очиб, савдо-сотиқ қилар, ер-сув ортириб одамларни раҳмсизларча ишлатар, завод қуришни, катта бойликларга эга бўлишни орзу қилар эди. Лекин, ўзбек миллий буржуазиясининг бошқа вакиллари каби ўз тақдирининг ҳалоқатли ва метрополия капиталистларининг йиртқич панжасида эканлигини билмас эди. Ҳодихўжанинг синиб, хонавайрон бўлиши капиталистик конкуренция ва турмушда тутган ўрни билан белгиланади.

Муқимий «Масковчи бой» сатирасида ҳаётий воқеаларни, қўқонлик мулкдор бой Ҳодихўжа кечмишларини баён қилди. Бу материал маълум тарихий шароитда ўзбек миллий буржуазиясининг турмушдаги мавқеи ва тақдири учун характерли бўлганидан Ҳодихўжа образи чуқур умумлаштирма кучга эга бўлиб чиқди.

Муқимий Ҳодихўжанинг тип сифатида ижтимоий аҳволини, жамиятдаги фаолияти нуқтан назаридан тасвир қилиб чекланмай, унинг шахсий ҳаётини, оилавий турмушини ҳам тасвир қилади, шу орқали унинг психологиясини, хулқ-атвори ва характерини кўрсатишга муяссар бўлади.

Муқимий тасвирида Ҳодихўжа, даставвал ўз бойлигига мағрур бўлган такаббур шахс. У ўзини ҳаммадан улуғ ва устун ҳисоблайди. Расталарда катта оқ саллани ўраб кеккайиб от устида юганда одамлар уни, «аллома», «шайх» деб гумон қиладилар. У халқ кўзига пок кўринишга уринади-ю, ҳақиқатда ахлоқий жиҳатдан шубҳали киши. У оилавий ҳаётда ҳам жирканч қиёфага эга. Давлат кучи билан, «сиймзар тўкиб» гўрков қизига уйланган, лекин эрдан ёлчимаган гўрков қизи ҳам додга келади:

Деди оҳ уриб:—«Бўлса эр ҳоли бу!»
Фигонидин эл ичра тушти гулу.

— «Даригоки, бахтим қаро бўлмаса,
Сенга тушмас эрдим, худо урмаса!»

Чиқиб ичларида ниҳон қотишиб,
Базўр қўйди ҳамсоялар босишиб¹.

Ҳодихўжа мулкдор табақалар ўртасида авж олган маънавий қашшоқликни, ахлоқий бузуқликни ўзида мужассамлантирган образдир.

Бу образ колониал давр ҳаёти учун, ўзбек миллий буржуазияси учун ниҳоятда характерли социал типдир.

Муқимий ўз сатираларида маҳаллий бойларнинг образларини чизиш билан чекланмай, колонизатор капиталистлар кирдикорларини ҳам дадил фош этди. Бу жиҳатдан унинг «Ҳажви Виктор бой», «Ҳажви Виктор», «Воқиаи Виктор» шеърлари характерлидир. «Ҳажви Виктор бой» мухаммас формасидаги асар бўлиб, у ўз замонасида Н. Остроумов томонидан ашулалачилар оғзидан ёзиб олинган ва матбуотда ўзбекча тексти русча таржимаси билан эълон қилинган эди². Совет матбуотида эълон қилинаётган текст шу «Записка» вариантига асосланади.

Бу сатираларнинг иккинчиси «Ҳажви Виктор» ҳам мухаммас формасида бўлиб, 25 мисрадан ташкил топади. Бу сатиранинг асли Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Шарқшунослик институтидаги 5666 номерли қўлёзма баёзида (варақ 180^{аб}) сақланади.

Учинчи сатира «Воқиаи Виктор» 132 мисра шеърни ўз ичига олган маснавий формасидаги кенг сюжетли асардир. Уни «сатирик дoston» деб ҳам аташ мум-

¹ Уша китоб, 10-бет.

² Қаранг: «Записки Восточного отделения Императорского Русского Археологического общества», том IX, Петербург, 1896, стр. 87—92.

кин. Бу асарнинг ягона нусхаси Ўз Р. Ф. А. Шарқшу-нослик институти фондидаги 1325 номерли қўлёзма баёзда (варақ 362^б-370^а) сақланмоқда. Гарчи асар охирида Муқимий тахаллуси учрамаса-да, Муқимийга хос услубни традицион хотима («сўзни мухтасар қилиш керак»лиги тўғрисидаги мурожаат) уни Муқимийнинг эканлигига шубҳа қолдирмайди.

Бу сатираларнинг ҳаммасида ҳам номидан кўри-ниб турганидек, асосий қаҳрамон Виктордир. Муқимий диққатини бўнчалик ўзига жалб этиб, учта асар ёзилишига сабаб бўлган бу киши ким?

Ўша замон вақтли матбуотининг кўрсатишига қараганда, Виктор Дмитриевич Ахматов Қўқондаги ака-ука Каменскийларнинг савдо конторасида иш бошқарувчи бўлиб хизмат қилган. У маҳаллий бойларга арзон баҳода Москвадан мол келтириб беришни ваъда қилиб, улардан кўп пул тўплаб қочиб кетган ва домдараксиз йўқолган. Бу воқеа Фарғона водийсида катта шов-шувларнинг туғилишига сабаб бўлган ва «Виктор воқеаси» номи билан кенг ёйилган.

Виктор воқеаси 1891 йилда бўлиб ўтди, Муқимий шеърлари ҳам шу йиллар атрофида ёзилди.

Муқимийнинг юқорида кўрсатилган уч шеърдан ташқари бу темада яна бир қатор шеърлар ёзилди. Айтиш мумкинки, ўша давр адабиётида «Виктор цикли» майдонга келди. Виктор тўғрисидаги сатирик циклнинг диққатга сазовор намуналаридан Завқийнинг «Воқилан Виктор» сарлавҳали сатирасини кўрсатиш мумкин. Ҳали тўлиқ тексти эълон қилинмаган бу шеър тўғрисида филология фанлари кандидати Ҳошимжон Раззоқов ўзининг Завқий ҳаёти ва ижоди-га бағишланган асарида маълумот беради¹.

¹ Ҳошимжон Раззоқов, Завқий. Ҳаёти ва ижоди. Т., 1955, 43—45-бетлар.

Шоир Муҳъйи Виктор темасида иккита шеър ёзган:

Булар «Дар мазаммати Виктор» мухаммаси ва «Ҳажви Виктор» газалидир.

Муҳъйи сатиралари учун феодал-клерикал адабиётнинг ғоявий йўналиши, диний мазмун, панисломистик руҳ хосдир. У Викторни ва унинг шерикларини дин-шариат нуқтаи назаридан «имонсиз»ликда, унинг дўстлари — маҳаллий бойларни эса динни оёқ ости қилиб «кофир» билан дўст бўлишликда, «закот» бермай», «ҳаж қилмай» пул тўплашликда айблайди. Мана мухаммасдан бир парча:

Бермай закоти шаръий, ҳаж қилмаган гуруҳа,
Дунё деб охиратни ёд этмаган гуруҳа,
Арбоби фазл қадрин ҳеч билмаган гуруҳа,
Русидин ўзга элга бош инмаган гуруҳа,
Жавр айла, берма бир пул имкони бор Виктор.

Темани ишлашда, талқин қилишда Муқимий Муҳъйига принципал зид туради. Муқимий Викторни ҳам, унинг тузоғига илинган маҳаллий бойларни ҳам мулкдор синфнинг намояндalари сифатида хусусий мулкка ҳирс қўйиб бойлик тўплаш йўлида ҳар қандай жиноятдан қайтмасликда айблайди. Бу «мулк қурбонлари»ни бир ижтимоий қатлам вакиллари сифатида фош этади, уларнинг пасткаш, жирканч табиатларини очиб ташлайди.

Муқимий сатираларининг иккинчи характерли хусусияти шундаки, у Викторни буржуазия жамияти, капиталистик муносабатлар туғдирган фирибгарлар, авантюристлар типи сифатида тасвир қилса, унга қўш қўллаб пул топширган маҳаллий бойларнинг лақмалик, хомтаъмалик табиатларини очиб ташлайди. Бу хусусиятлар, шубҳасиз «бозор қаллоблиги»да пиши-

ган, «пихи қайрилган» рус буржуазиясининг вакили Виктор табиати учун ҳам, ҳали буржуазия «найранг-лари»ни кўриб пишмаган ёш ўзбек миллий буржуазияси табиати учун ҳам жуда характерлидир.

Қисса бози дафтарга олгон экан Виктор бой,
Бойлар бойи бойларга кордон экан Виктор бой,
Маълум, машҳур Хўқандга шайтон экан Виктор бой,
Кантуралар ичинда ёмон экан Виктор бой.
Темир сайдиқ дегони ёлгон экан Виктор бой.

Билмасларни билдурдинг, судхўр кўнглин тиндурдинг,
Мақру ҳийла ишлатиб, қўноқ қилиб қўндурдинг,
Кўп бойларни синдурдинг, судхўр кўнглин тиндурдинг,
Йўқ жойлардин ундуруб, сандиқ пулга тўлдиридинг,
Бир курашда йиқитган полвон экан Виктор бой¹.

яна:

Келиб оҳиста кантурга дедиларким, мавосидин,
Сотиб нақд ақча қилди баъзи одам мулку ашъёсин,
Емай, ичмайки берди икки қўллаб халқ дунёсин,
Бу рангда кўзладилар ўзларин торожу яғмосин,
Иложи бўлса еб кет бир тийинни ҳам берма жон
Виктор.?

Муқимийнинг «Дар шикояти Лахтин» сатираси ҳам ўзининг темаси ва мазмуни жиҳатидан алоҳида диққатга сазовор. Ҳазал формасида ёзилган етти байт-ли бу шеърда Муқимий колонизатор капиталистларнинг уддабурон вакилларида бири Лахтин тўғрисида сўзлайди. Лахтин саноат корхоналари — ёғ, пахта тозалаш заводлари очган, типография-литографиялар юргизган, Туркистоннинг турли шаҳарларида савдо кентораларида мол сотган юлғич, олғир капиталист

¹ Муқимий. Асарлар тўплами, том II, Т., 1960, 18-бет.

² Уша асар, 19-бет.

эди. У янги эгалланган ўлкада бойлик тўплаш учун ҳамма усуллардан фойдаланиб иш кўрган колонизаторларнинг типик вакили эди. Улуғ рус революцион-демократ ёзувчиси М. Е. Салтиков-Шчедрин ўзининг «Господа Ташкентцы» романини ёзиб, бойлик тўплаш иштиёқида узоқ ўлкаларга йўл олган рус савдогарлари, капиталистлари, бюрократ маъмурлари тўғрисида сўзлаганда Лахтин, Виктор сингари типларни кўзда тутган эди. Ўзбек демократ шоири Муқимий билан рус революцион-демократ ёзувчиси М. Е. Салтиков-Шчедрин асарларида бир хил мотивларнинг бўлиши, бир хил тип-образларнинг қаламга олиниши тасодифий эмас, албатта. Бу ва шунга ўхшаш алоҳида диққатга сазовор адабий фактлар рус ва ўзбек халқи ҳаётининг ўхшашлиги (ҳар икковида ҳам чоризмга қарши кураш масаласи асосий вазифа), улар яратаётган илғор адабиётлар олдида бир турли вазифаларнинг туриши ва ниҳоят ёзувчиларнинг бир хил ижодий эстетик позицияларга эга бўлиб, турмуш ҳодисаларига баҳо беришда, уни адабиётда акс эттиришда баробар ўлчовга эга бўлишлари натижасидир.

Икки халқ ўртасидаги яқинлик уларнинг адабиётларида ҳам, ёзувчилари ижодида ҳам муштарак мотивлар, темалар, образларни майдонга келтиради. Рус-ўзбек адабий муносабатлари проблемаларини текширганда, айниқса, ўзбек адабиётининг тараққиётига илғор рус маданияти ва рус классик адабиётининг ижодий таъсири каби муҳим масалаларни ҳал қилганда ва асосий хулосаларда доимо шу нуқтага асосланиш керак.

Муқимий сатирасида Лахтин образи шундай чизилади:

Мусулмонлар ҳақига кўзладинг жавру зиён Лахтин,
Буларнинг ҳам жазоси дер эди: доруламон Лахтин.

Карим охун, Қосим даллол пир ушлаб этагингдин,
Хаёл айлардилар инсофлиг шайхи замон Лахтин¹.

Керак пулдорларни мунча ҳам қақшатмасанг эрди,
Бўлар иш бўлди эмди эл пулига тоза тон Лахтин.

Емай, ичмайки, берди икки қўллаб халқ дунёсин
Иложи бўлса еб кет, бир тийин ҳам берма жон Лахтин.

Темир сандиқ дебон хўб муътамад билган кишиларга,
Кетар ҳаққинг ағар берганда бир қопдин сомон, Лахтин.

Қўйинг, пул қистаманг, гар жон саломат бўлса топилгай
Мабодо топмагай деб қўрқаман жоҳил ёмон Лахтин.

Биров куйди, бировлар синди, мунча мунга куймаклик,
Муқимий, қўй на ҳожатдур демоғлик: «ину он Лахтин».

Муқимий сатирасига жавобан шоир Зорий² ҳам «Ҳажви Лахтин» сарлавҳали сатира ёзди. Сатира мухаммас формасида бўлиб, 12 банддан, 60 мисрадан иборат. Шоир Собир Абдулла мухаммаснинг 8 бандлик бир вариантыни Зорийнинг лирик шеърлари қаторида «Шарқ юлдузи» журналида (1956, 10-сон, 102-106-бетлар) эълон қилди. Зорий сатираси ҳам ўзининг

¹ Бу сатира билан Муқимийнинг «Ҳажви Виктор» мухаммаси, Собир Абдулла драмасида келтирилган «Ҳажви Виктор» ғазали ўртасида муштарак нуқталар, ўхшаш мисралар, байтлар учрайди. Бундай ҳол, яъни баъзи мисра ва байтларнинг бир асардан иккинчи асрга кўчиб юриши, лирик шеърларда ҳам, шунингдек, бошқа демократ шоирларда ҳам учраб турадиган ҳодисадир. Ўзбек классик адабиётидаги бу ҳодисани, балки, фольклорда бўлгани каби бир адабий приём деб қарашга тўғри келар, балки бошқача сабаблари бордир. Ҳар ҳолда, бу алоҳида ва чуқурроқ ўрганиладиган масала. Шунинг учун биз сатираларни манбалар берган вариантда нашр этдик.

² Муқимийнинг замондошларидан. Асли исми Усмон хўжа, отасининг исми Искандархўжа, қўқонлик, сандиқсозлик билан шуғулланган. Зорий 1839 йилда туғилиб, узоқ умр кўриб, 1915 йилда вафот этган У демократик адабиёт руҳида ғазаллар ёзгани маълум. Унинг лирик шеърларидаш ташқари Муқимий ҳажвий мактабига эргашиб ёзган сатирик асарлари ҳам бор.

гоявий хусусиятлари жиҳатидан Муқимий сатираси изидан боради. Фақат унда услуб яна ҳам эркин ва сарбастдир. Зорий сатирасининг характерли бандлари:

Синиб Виктор яна синдингму сан ҳам синлиғар Лахтин,
Нега мардум пулидин қилмадинг асло ҳазар Лахтин,
Кишини(нг) оқчасиға мунча қилдинг карру фар Лахтин,
«Босиб тур, бонка ур!» деб келдиму санга хабар Лахтин,
(Кучинг) йўқ пул берарга нега келдинг бу шаҳар, Лахтин.

Жавоб этгил аларға сандуқингда ақча бор ўлса,
Ушал судхўрлар пул қисташиб санга дучор ўлса,
Нетарсан бермасанг бошингга шапканг эмди тор ўлса,
Олиб, бермак кишини(нг) пулларин, сан халққа ор ўлса,
Тилингни гунг қилиб, гўшингни анга кор Лахтин.

Алар бош қашлогудек дастида тирноғлар қолмай,
Санга пул бердилар сотиб тегирмону боғлар қолмай,
Кетиб шаҳбозлар ҳам келди сандек зоғлар қолмай
Едилар ич жисмида мисқол ёғлар қолмай,
Уюнчи модаларга сан эдинг бўри нар Лахтин.

Қийин олғонмудинг ул Андижон эли бўлакдан ҳам,
Зиёд ўхшайди қарзинг элга боқса олти лакдан ҳам,
Баттарроқ бўлдинг эмди лафкада синган чалакдан ҳам,
Бале айёрлик илмида ўткординг Камакдан ҳам,
Агар Виктор йўқолса, анга бўлгил ҳамсафар Лахтин.

Бериб Тош Ҳоди деган эскифуруш ҳам форигбол,
Ададсиз оқча бермушлар Умар эшой бўлуб хушхол.
Кўзича тушса чайнар гўштини келса Қосим даллол,
Оқил поччам пулини ғамлари кўп айлади помол,
Хурокни айладинг сан халқига эмди задар Лахтин¹.

Муқимий сатиралари ичида «Воқиаи Кўр Ашурбой» асари ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Бу асар Муқимий ҳаёт вақтида 1903 йилнинг бошларида «Тур-

¹ Баёз, қалами, Узб. Ф. А. Шарқшунослик институт фонди, инв. № 5666. Сатиранинг учинчи суқугли нусхаси шу институт фондидаги 9971 номерли қўлёзма баёзда (333-бет) учрайди.

кистон вилояти газети» саҳифасида «Хўқандлик бир бойни(нг) шаънига Муқимий шоирнинг эткон шеърдур» сарлавҳаси остида босилиб чиқди.

Маълум бўлишича, сатира Муқимийнинг сўнгги асарларидан биридир, иккинчидан, сатира конкрет бир шахсга, «хўқандлик бир бой»га қарши қаратилгандир. Сатиранинг бу белгилари, маълум даражада, унинг аҳамияти ва қимматини тайинлашга ёрдам этади.

Маснавий йўлидаги бу сатира сюжетли бўлиб, кўр Ашурбой ёки Ҳожи Ашурбой исмли ҳажга бориб, эл кўзида «табаррук» бўлиб олган бойнинг кирдикорларини очиб ташлайди. Сатира воқеасидан маълум бўлишича, бой ахлоқдан бузуқ киши бўлиб, камбағал қўшнисининг қизига ёмон ниятда кечаси босқинчилик билан унинг уйига тушади, шовқин-сурон ичида қочади, одамлар уйғонишиб қўлга туширадилар, шармандаси чиққан ҳожини маҳкамага, ундан қозихонага олиб борадилар. Лекин маҳкама маъмурлари ҳам, қозихона катталари ҳам «бойнинг обрўси»ни туширмаслик учун ишни бости-бости қилиб юборадилар, жинояткор, мунофиқ ҳожи сувдан қуруқ чиқади. Бу адолатсизликнинг ички сиридан яхши хабардор бўлган шоир ўз сатирасини қуйидаги мисралар билан тугатади:

Ҳақорат қилинган кишилар қолиб,
Топиб бой сўзи бунда зўр эътибор,

Қачон камбағалларнинг сўзи ўтар,
Агар бўлса ақчанг, сўзинг зулфиқор.

Ниҳони сочиб сийму зар сув каби,
Босилди машаққат билан бу. ғубор...

Халойиқга қилмас эди ихтилот,
Агар табъида бўлса номуси ор.

Сатиранинг охирида шоир услуби учун характерли бўлган ўз-ўзига мурожаат қилувчи мисралар тузилади:

Муқимий сенга ушбу сўз не керак,
Бўлак ҳар кими кору аъмоли бор,

Ва лекин эшитконга танбиҳ бўлиб,
Қолур сафҳаи даҳрда ёдгор.¹

«Ҳожи қадоқчи» сатираси ўзининг мазмуни ва моҳияти билан Муқимий ҳажвиётидаги социал типлар галереясини тўлдиради.

Муқимийнинг колонизатор капиталистлар ва маҳаллий бойлар образини яратишга бағишланган сатиралари демократик адабиётдаги ҳажвиётга қўшилган салмоқдор ҳисса бўлиб, унинг поэзиясидаги ҳаётий мазмунни, жанговар руҳни кўрсатиб туради.

* * *

Муқимийнинг яна бир тур сатиралари дин аҳллари ни фош этишга, уларнинг жамиятдаги зарарли қилмишларини кўрсатишга қаратилгандир. Антиклерикал адабиёт ўтмиш адабиётимизда бой тажрибага ва мустақкам традицияга эга. Дин аҳллари ни ҳажв қилиш, дин найранглари ни фош этиш адабиёт тарихимизнинг ҳамма босқичлари да бўлганидек, демократик адабиёт да ҳам катта ўрин ишғол қилди.

Муқимий бу давр да яратилган кучли антиклерикал адабиётни ўзининг ўткир сатиралари билан бошлаб берди.

Муқимий сатиралари ичи да дин аҳллари ни фош қилишга қаратилган учта шеър — «Ҳажви Халифани

¹ *Муқимий*, Асарлар тўплами, том II, Т., 1960, 28-бет.

Мингтепа», «Авлиё», «Дар мазаммати қурбақа» шеърлари бор.

Муқимий ҳамма динларнинг зарарли эканини англаш даражасига кўтарила билди. Унинг назарида дин аҳллари динни жамиятда алдаш, кўз бўйаш қуролига айлантирганлар. Шунинг учун Муқимий одамларни алдаш воситаси бўлган дин ва унинг уйдирма ақидаларини ҳам, уни суиистеъмол қилаётган дин намояндаларини ҳам рад этади.

Шубҳасиз, Муқимий динсиз — атеист бўлган эмас. Уша қолоқ тарихий шароитда Муқимийнинг атеист бўлиши мумкин ҳам эмас эди. Шу билан бирга, Муқимийнинг худо, дин тўғрисидаги тушунчалари, ортодоксал дин таълимоти рамкасига сиғмайди ҳам. Юқорида, «Жўшқин ва ҳаётий лирика» бобида айтганимиздек, Муқимий дунёқарашида пантеизм фалсафасининг таъсири кучли эдики, пантеизм XIX асрнинг II ярмида ҳам, жамиятда дин ҳали бутунисича ҳукмрон идеология сифатида яшаб келаётган бир даврда илғор ҳодиса ҳисобланиб, прогрессив роль ўйнади.

Муқимий сатиралари ўзигача бўлган сатирик адабиётдан фақат сон жиҳатидангина эмас, ўзининг янги ғоявий-эстетик асослари ва сифати билан ҳам фарқ қилади. Унинг сатиралари изчил халқчиллик-демократизм позициясидан туриб ёзилгандир. Муқимий жамият асосини синфлар ташкил қилишини, унинг жамиятни ҳаракатга келтирувчи куч эканини, бутун кишилиқ жамияти тарихи эса синфлар кураши тарихидан иборат эканини англаб етмаган бўлса-да, жамиятнинг бир-бирига зид икки лагерга — мулкдорлар, бойлар, судхўрлар ва камбағал-қашшоқлар, меҳнаткаш халқ лагерига ажралганини ва бу лагерлар ўртасида муттасил кескин кураш бораётганини яхши тушуниб етган эди. Бу курашда, у шоир сифатида, ўз ўрнини белгилаб ҳам олган эди.

Муқимий демократ шоир сифатида жамиятдаги бутун ҳодисаларни халқ нуқтаи назаридан баҳолар, унинг манфаати учун тинмай курашар, унга ёт бўлган ҳодисаларни эса сатира кучи билан аёвсиз фош этар эди. Муқимий сатиралари ўзининг ғоявий-эстетик асослари билан халққа суянгани учун қудратли ва таъсирчан бўлди, зотан, «сатира учун бирдан-бир мунбит-замин халқ заминидир, зероки, фақат халқ заминигина чинакам ва ҳақиқий маънодаги ижтимоий қимматга эга бўлган замин деб ҳисоблаш мумкин¹.

Демократ шоирлар, жумладан, Муқимий, янги тарихий вазиятнинг янги вазифаларидан илҳомланиб, рус демократик маданиятининг баракали, самарали таъсири остида ижтимоий ҳаёт масалаларини ҳал қилишда юқори позицияларга кўтарилдилар ва ўз ижодларида янги ғоявий-эстетик принципларни яратдилар.

2

Муқимий ҳажвиётининг иккинчи қисми юморлардир. Ҳажвиётнинг бундай қисмларга — сатиралар ва юморларга бўлиниши маълум мазмунга ва илмий асосга эга.

Сатира турмуш иллатларини принципиал позициядан туриб танқид қилади, уларни тубдан рад этади. Шу маънода улуғ рус танқидчиси В. Г. Белинский сатирани санъаткор руҳидаги «қаҳр-ғазабнинг момақалди роқлари, чақмоқлари» деб атаган эди.

Сатира турмуш иллатларини ўткир танқид орқали йўқотишни мақсад қилиб қўйса, юмор ҳаётдаги жузъий, айрим камчиликлар устидан кулади ва уларни тузатишни кўзда тутди. Шу маънода юмор оддий кулги эмас, мазмундор кулгидир. Буларнинг ҳар ик-

¹ Н. Щедрин (М. Е. Салтыков). Полное собрание сочинений, том III, стр. 297.

кови заминида ҳам кулги, танқид ётади. Фақат бири қаҳрли, ғазабли, иккинчиси эса, ҳазил, мутойибали кулгидир.

Классик адабиётимиздаги, шу жумладан, Муқимийдаги ҳажвиётга шу нуқтаи назардан қараш ва улар мазмуни, характери баҳолаш керак.

Муқимийнинг бизга маълум бўлган юморлари ўттизга яқин. Улардан 25 таси нашр этилган¹. Бу юморлар бир неча тематик группаларга бўлинади. Муқимийнинг суюкли темалари бор. Бу темаларга у қайта-қайта мурожаат қилади. Бу ҳолни от, арава, лой, пашша, безгак темаларида кўриш мумкин. Муқимийнинг кўса темасига алоҳида мойиллиги сезилиб туради. У «Кўсамен», «Девонамен» радифида бешта шеър ёзди. «От» сериясига кирувчи шеърлар ҳам анчагина.

Муқимийга, сатирада бўлгани каби юморда ҳам назира ёзувчилар, эргашувчилар майдонга келди. Яна ҳам тўғриси Муқимий ҳажвий — кулгили шеърлар ёзиш соҳасида классик адабиётнинг энг яхши традицияларини давом эттирган экан, унинг бошқа замондошлари ҳам шу йўлдан бориб, бой юмористик адабиёт яратдилар. Масалан, от ҳақидаги Муқимийнинг бешта юмористик шеърдан ташқари Завқий, Ёрий, Камийларнинг ҳам шу темада шеърлар ёзгани маълум. Шундай ҳолни пашшалар, безгак темаларида ҳам кўрамиз.

Муқимийнинг пашшалар ҳақида ёзган иккита асардан ташқари бу темада Завқий, Хидр, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳам асарлар ёзган. Шундай қилиб, Муқимий ижодида «юмористик шеърлар серияси» ёки «юмористик цикл»лар майдонга келдики, уларнинг баъзи намуналари билан қисқача танишиб ўтайлик.

¹ Қаранг: Муқимий. Асарлар тўплами, том II, Т., 1960, 56—58-бетлар.

От темасида Муқимий бешта шеър ёзди. Кулги устаси бўлган Муқимий теманинг бир турли бўлишига қарамай ҳар гал янги мазмунга, янги руҳга эга бўлган оригинал асар яратди ва теманинг турли томонларини усталик билан очиб, хароб, озгин, қаровсиз қолган отнинг турли-туман қилиқларини, кирдикорларини масхараомуз кўрсатиб берди. Муҳаммас формасидаги «От», «Ҳажви от» шеърлари, ғазал формасида ёзилган «Бу отингиз», «Отим», «Дар сифати асби Тожи тилгрофчи» («Тожи тилгрофчи отининг сифатлари ҳақида») асарлари ўзбек юмористик адабиётининг энг яхши намуналаридан ҳисобланадилар.

Муқимийнинг от сериясидаги юморларига жавобан шоир Ёрий ҳам «От ҳақида ҳажвий» сарлавҳали юмористик асар яратди. Матбуотда эълон қилинмаган Ёрий ғазалининг матлаи:

Отим саманди масхара, бошдин оёғидур яра,
Ему алаф йўқлигини жони етубдур ханжара.

Ғазал шу мисралар билан якунланади:

Жамшиду Заххок даврини кўрган саманди кўҳна сол,
Кўз дафъига эркак қамишдин ёқти Ёрий қар-қара

Ғазалнинг асл нусхаси Ўзб. Ф. А. Шарқшунослик институтидаги қўлёзма — «Девони Ёрий»да (инв. № 9358, 46-бетда) сақланмоқда.

Бундан ташқари, Муқимийнинг тошкентлик яқин дўсти шоир Камий ҳам от темасида шеър ёзди. «Муҳаммас дар мазаммати асби мавлоно Рух»деб номланган бу муҳаммас тематик жиҳатдангина эмас, бадийий стилистик масалаларда ҳам Муқимийнинг «Ўлсун бу

от» радифли мухаммасига назира — жавоб тарзида ёзилган, Камий мухаммасида «Ўлсун отинг» сўзлари радиф бўлиб келади. Бу мухаммаснинг биринчи банди қуйидаги мисраларни ўз ичига олади:

Сийнаси тиғи ситамла чок-чок, ўлсун отинг,
Бедаво иллатга учраб дардинок, ўлсун отинг,
Устухони ёнчилибон майда хок, ўлсун отинг,
Таъма қилсун қурт қуш гўштини пок, ўлсун отинг,
Менга еткурди анда куллас ҳалок, ўлсун отинг.

Мухаммаснинг Камий қўли билан ёзилган нусхаси (автографи) Ўзб. Ф. А. Шарқшунослик институти фондида (инв. № 5736, варақ 211^б-212^а) сақланади.

Демократик адабиётда от темасининг бундай кенг ишланишида классик адабиётимизнинг, хусусан Махмурнинг таъсири катта бўлди. Махмурнинг «Авсофи оти Каримқул Меҳтар» сарлавҳали юмористик шеъри машҳур. Муқимийнинг «Ўлсун бу от» юмористик мухаммаси мазмун, тасвирдаги услуб, бадиий приёмлар ва бошқа кўп жиҳатлардан Махмурнинг шу юморини эсга туширади. Махмур юморининг баъзи характерли мисралари:

Ул замон менга от бердинг,
Рахши Рустам сифат, деб бердинг.

Бир қаро эшаки фалак задани,
Ҳам самовоту, ҳам самак задани.

Ҳам хариш, ҳам хароб, ҳам бадном,
Икки минг айб анга дур модом.

Кеча-кун беқарору, лоғару, қоқ,
Кеча-кундуз ажалгадур муштоқ.

Ҳеч дононда ёшини билмас.
Ему ўту, маошини билмас.

Сув ҳам ичса томоғига тиқилур,
Пашша гар қўнса ёлига, йиқилур.

Кўзларидур юқори-ю, бош қуйи,
Олами ваҳмидур макони — ўйи.

Тумшуғи ерга якка қозуқдур,
Яғири қарғаларга озуқдур...

Гоҳ тишлар, гоҳи тепар, бу зор,
Гоҳ ҳўкуз сифат сузар, бу зор.

Шохи йўқ — мисли қўчқор сузар,
Жони йўқ кунда етти нухта узар.

Неча кун бу харобаи даврон,
Менгаким эрди мурдаи товвон¹.

Махмурдаги бу ажойиб юмор, карикатура услубидаги тасвир билан Муқимий мухаммаси ўртасида ўхшаш нуқталар кўп. «Лоғар, қоқ ва озгин шобашара ташқи қиёфага эга бўлган бу от ҳар икки шоир тасвирида ҳам бир турли феъли атворга эгадир.

Бад қовоқ, суврат совуқ, рангида кўрким қони йўқ,
Бедани чайнаб ютарга тиш била дармони йўқ,
Ҳар қадамда қоқилур жисмида лоғар жони йўқ,
Минган одам бўлмаса мажруҳ то имкони йўқ,
Гўё қайрага тиги бениём ўлсун бу от.

Доғули хислат, муғамбир, феъли-атвори қизиқ,
Боғласанг бир ерга, келсанг ногихон, қайтиб ешиқ,
Бермагай, тутқич мисоли сабчибон ўғри мишиқ,
Гарчи ҳанги, жангандур кошки бўлса пишиқ.
Улгуа қўшиқ жувоз бобида хом, ўлсун бо от.²

От ҳақидаги бу юморлар, баъзи адабиётшунослар таъкидлаганларидек масал деб қаралмаслиги керак, улар символик усулда тасвирланган объект ҳам эмас. Муқимий ва бошқа шоирлар ўз юморларида конкрет, реал от тўғрисида сўзлайдилар ва номидан бошқа ҳеч қандай отлик хусусияти қолмаган аянч жонивор усидан куладилар. Бу кулги остида жиддий ва салмоқ-

¹ *Махмур*, Танланган асарлар, Т., 1956, 113—114-бетлар.

² *Муқимий*, Асарлар тўплами, том II, Т., 1960, 61-бет.

дор мазмун ётади. Қаровсиз, боқувсиз қолиб хароб бўлган от, гич-вуж қайнаб тошган хира пашша, тиззага чиқадиган лой, қийшайган, шалоғи чиққан арава ва бошқалар феодал ва мустамлакачилик зулми остида қашшоқлашган ҳаёт, харобазорга айланган мамлакат, таланган халқ турмуши тимсолидир. Демократик адабиётда яратилган от ҳақидаги бу юморлар беихтиёр Махмур яратган «Ҳапалак» сатирасини, бу сатирада шоир тасвир ётган ҳаёт лавҳаларини, «Товуғи игначи-ю, ўрдагу ғози — капалак»ка айланиб қолган халқ тирикчилигини кишининг эсига туширади. От юморларида ҳам Муқимий худди Махмур сингари, «бедани чайнаб ютишга дармони қолмаган», «логар», «яғир», «қирчанғи» от устидан кулиш орқали ўз даври ҳаётининг аянчли томонларини кўрсатиб беради.

Лой ҳақидаги иккита юморнинг («Лой», «Ҳайрон қилди лой») ижобий мазмуни ва шўх, ўйноқи услубидан ташқари, уларда Муқимийнинг дин ақидаларига танқидий қараши, мантиқсиз диний тушунчалар устидан кулиши ҳам ифода қилинган. Бунга «Ҳайрон қилди лой» юмори мисол бўла олади. Бу юморда шоир лойгарчилик Нух тўфонидек ҳамма ёқни босганлиги тўғрисида сўзлаб келиб, худодан ер юзига элчи бўлиб тушадиган малоикалар (фаришталар) учун ҳам қўнадиган тозароқ жой қолмади, улар ҳам қаерга қўнишни билмай, ҳайронликда қолди, деб истеҳзо қилади.

То нузул этса малоик субҳ ҳақ амри билан,
Осмондин ер уза тушмакки ҳайрон қилди лой¹.

Муқимий безгак ҳақида иккита шеър ёзди («Шикоят и безгак», «Беҳад ёмон безгак»). Ҳазал формасида ёзилган бу ҳар икки шеър учун ўша замонда кенг

¹ *Муқимий*. Асарлар тўплами, том II, Т., 1960, 73-бет.

тарқалган безгак касаллигидан шикоят қилиш умумий мазмунни ташкил қилади. Бундан ташқари, уларнинг ҳар бирига хос бўлган хусусиятлар ҳам йўқ эмас.

Биринчи юморнинг характерли нуқтаси шундан иборатки, унда классик адабиётимизда кенг тарқалган «ширу шакар» приёмининг намунаси кўринади, яъни шеър икки тилда — ўзбек ва форс-тожик тилларида ёзилган. Ҳазалдаги саккиз байтнинг олти байти ўзбек тилида, икки байти — тўртинчи ва олтинчи байтлари, форсча-тожикча келади.

Учинчи байт:

Эл озорини кўзлар бўйла шиддатла тутиб қаттиқ,
Магар андеша қилмас мункири рўзи жазо безгак.

Зи сартапо набуд аз дарду яндуҳу ғамат холи,
Мусаллат шуд, худоё, тавба кардам, аз кужо безгак.

(Таржимаси: Менинг вужудим бошдан-оёғигача қайғулардан, ғамлардан холи эмас эди. Бунинг устига тангри менга бу безгак дардини қаердан юборди?)

Бешинчи байт:

Табу тобини ўртаб жисм куйди сабру тоқат ҳам,
Бу қайдоқ дард, ёраб: ман турай Қўқонда ё безгак.

Олтинчи байт:

Бағорат бурда қувватҳо, хурушон мерасад имрўз,
Намедонамки, боз акнун чи ҳақ дорад бамо безгак!

(Таржимаси: Қувватимни бутун ғорат қилиб кетган эди, яна бугун ғалва билан етиб келди. Мен тушунмадим, безгакнинг бизда яна нима ҳақи бор экан?)

Юморларнинг иккинчиси шоир биографияси нуқтаи назаридан диққатга сазовор. Унда «Московдан

¹ *Муқимий*, Асарлар тўплами, том II, Т., 1960, 75-бет

қавму қариндошни кўришга келган меҳмон», «безгакка учраган жияни» тўғрисида гап юритилади:

Демаским: «тутмайин қавму-қариндошни кўрмоққа,
Келибдур мунда Масковдин неча кун меҳмон», безгак.

Бу янглиғ бандаларга берса озор интиқомига,
Қурубон беҳу бунёди не тонг бўлса хазон безгак.

Илоҳо, сақла шарридин Муқимийга жияндур бу,
Баҳаққи чор ёру ҳурмати пайгамбарон безгак¹.

Бу байтларда тилга олинган кимса Муқимийнинг жияни, Москвадан меҳмон бўлиб келган Рўзимуҳаммад Дўстматов эди. Маълумки, Рўзимуҳаммад Дўстматов Москвада ўқир эди². У 1898 йилнинг ёз ойларида, каникуль даврида Қўқонга келди ва безгак касали билан оғриб бир неча кун ётиб қолди. Муқимий жиянини ўз ҳужрасида сақлаб касалига қараб турди. «Беҳад ёмон безгак» шеъри шу муносабат билан 1898 йилнинг ёз фаслида ёзилган эди.

Муқимийнинг юқорида зикр этилган лой, арава, безгак, пашша ва бошқалар ҳақидаги юмористик шеърлари маълум мазмунга эгадирлар. Уларда шоир, ўша давр ҳаёти учун характерли бўлган майда-чуйда камчиликлар устидан кулади, масҳара қилади. Бу юморлар шоирнинг қолоқ феодал ҳаётнинг ўзига хос иллатларидан қутулишга интилганини, атрофини ўраб олган муҳитдаги салбий ҳодисаларга нисбатан муросасиз эканини кўрсатади. Бу юморлар шоир юра-

¹ *Муқимий*. Асарлар тўплами, том II, Т., 1960, 76 бет.

² Рўзимуҳаммад Дўстматовнинг ажойиб саргузаштлари ва охирида Москвага келиб ўқишга кириши тўғрисидаги маълумотлар батафсил қуйида, X бобда берилади.

гидан, табиатидан чиққан самимий ва соғлом кулги бўлишлиги билан унинг ижобий идеалидан дарак беради.

Муқимий ҳаётдаги қолақлик ва ўрта асрчиликнинг ҳар қандай кўринишига принципиал қарши, шунинг учун лой, арава, безгак, пашшалар устидан қаҳқаҳа отиб кулар, ажойиб юморлар ёзар: тараққиёт-прогресснинг ҳар қандай элементини зўр қувонч билан қарши олар ва уни улуғлар эди.

Муқимий ҳажвиётда «Кўсамен» циклига кирган юморлар ўзининг мазмуни ва характери жиҳатидан юқоридаги юморлардан ажралиб туради. Шоир бу цикл шеърларини ўз дўсти Исмоил отага бағишлаб яратди.

«Кўса» циклида Муқимийдан бизга тўртта «Кўсамен», «Ҳайрон кўсамен», «Паришон кўсамен», «Девонаман» шеърлари етиб келган.

Муқимий замондоши Исмоил ота билан дўстона алоқада бўлиб, унинг санъаткорлик талантига ҳурмат билан қараган. Енгил ҳазил йўли билан унга бағишлаб тўртта шеър ёзган бўлса-да, лекин бу ҳазил-кулги остида аччиқ ҳақиқат ётади. Чиндан ҳам ўша замонларда халқ ичидан етишиб чиққан талант эгалари — санъаткорлар оч-яланғоч яшашга ва шоир Муқимий тасвир қилганидек тиланчилик билан умр кечиришга мажбур эдилар. Муқимийнинг бу темага қайта-қайта мурожаат қилиб, кекса санъаткор ҳақида бир неча асарлар ёзишининг яна чуқурроқ сабаби ҳам бор эди: ўз замонасидан қадр-қиммат кўрмай фиғон қилиб ўтган демократ шоир Муқимий ўз тақдирини, қисман, девона — тиланчи санъаткор тақдирида кўрар эди. У найчи — санъаткор тўғрисида ёзар экан, ўзи тўғрисида, шоир — санъаткор тўғрисида сўзлагандек бўлар эди. Шунинг учун Исмоил ота тўғрисидаги шоир яратган мисралар ийғи аралаш кулги таассуротини қол-

диради. Мана шу циклга кирган юморларнинг бир намунаси:

Камбагал бир тўда гўдак ичра қолгон кўсамен,
Рост хоҳиким, гумон қил, хоҳ ёлгон кўсамен.

Кўп бўгулганман, ҳаво исиг, кетарман эрта-кеч.
Дафъи савдо қилгали Ушу Аровон, кўсамен.

Уйга овқати учун ун-мун олиб бермоқчинман,
Бир тийин йўқ, дўстлар, ёнимда ҳайрон кўсамен.

Гоҳи беҳуд, гоҳ худ ҳолимга йиғлаб, гоҳ кулуб,
Алғараз ким бир нафасда неча алвон кўсамен.

Эрта бирла бор жанозамга хабар даркор эмас.
Ош емай ётган кечим, албатта—ўлгон кўсамен.

Зийнат эркакка сақол эркан, сақолим йўқ учун,
Халқ аро ўлгунча шумшук бад намоён кўсамен.

Хайр мардумда, Муқимий, кам қолиб тушмай чақа.
Най чолурға қолмаган бир зарра дармон кўсамен¹.

Исмоил ота фигураси жуда характерли ва ибратли фигурадир. Бундай шахслар — халқ ичидан етишиб чиқиб, халқ учун хизмат қилган талантли санъаткорлар ҳар қайси миллатда ҳам бўлган. Бундай дарбадар кезиб юрувчи сайёҳ санъаткорлар ўзбек халқи ўтмишида ҳам бўлган эди. Лекин ҳамма фожиа шунда эдики, бу ноёб халқ талантлари ҳамма вақт деярли қаровсиз ва илтифотсиз қолар эдилар, кўпинча эса хорзорликда умр кечиришга мажбур бўлар эдилар. Бунга тарихдан мисоллар кўп келтириш мумкин. Шуларнинг бири найчи — санъаткор Исмоил ота эди. Шунинг учун шоир Муқимий санъаткор тилидан яна ҳам тўғриси, санъаткор тили билан ўзининг ғамгин саргузаштларидан баҳс очади:

¹ *Муқимий*, Асарлар тўплами, том II, Т., 1960, 58-бет.

Зиндалиг водисиде тентуб гадолиглар билан,
Бир қадамга қолмаган юрмакка дармон кўсамен.

«Бўқоқ», «Кал қизиқ», «Жўжам» ва юқориде кўрсатилган, лекин батафсил таҳлил этилмаган юморларнинг мазмуни, характери ва бошқа хусусиятларини қисман, уларнинг тематикасидан ҳам тайинлаб олиш мумкин. Шунинг учун улар устиде алоҳиде тўхтаб турмай, шу гуруҳ юморларга мансуб бўлган бир ғазал устиде баъзи маълумотларни бериб ўтаимиз. Шеър ҳали матбуотда эълон қилинмаган ва кўпчиликке номаълумдир.

«Ғазали бек» деб аталган бу юмор-ғазал текстини 1961 йил бошларида Фарғона водийсига қилган саёҳатимиз даврида республикада хизмат кўрсатган ўқитувчи, кекса адабиётчи Пўлатжон Қаюмов тақдим этди. Ҳурматли домланинг айтишларича, нусха автограф бўлиб, Қўқондаги Муқимий муҳибларидан бирининг шахсий архивидан топилган. Сарғиш қалин қоғозга ёзилган бу шеърни Муқимий автографларига солиштириб кўриш ҳам унинг Муқимий қўли билан ёзилганини тасдиқлайди. Шеърнинг мазмуни тўғрисида ҳам Пўлатжон Қаюмов маълумотлари мўтабардир. Бу шеър Қўқон расталарида ипакчилик билан шуғулланган, кейинчалик савдойи бўлиб қолган бир киши ҳақида бўлиб, унинг ўз тилидан сўзлатиш приёмида ёзилган:

Билмаюргов ҳарза кў бир нон гадо девонамен,
Беклардин зотиму, аслим бажо девонамен.

Кулма ўрусча либосимни кўриб, бегона, деб,
Етмиш икки фирқа бирлан ошно девонамен.

Аҳли раста илгари касбим ипакчилик эди,
Найлайн шул бўлса тақдири худо, девонамен.

Айланиб бошим адам иқлимидин шаҳри вужуд,
Келдим аввал ибтидо-ю интиҳо, девонамен.

Зоҳиримни кўрушиб, жинни гумон қилманг мени,
Сабр қилган ҳам қозосиға ризо, девонамен.

Эртадин оқшомғача ҳар кўчадин юз айланиб,
Мисли саргардон қуюн шому сабо, девонамен.

Илтимос эттим, Муқимий байт қилди менга ҳам,
Гарчиким бежонимону бенаво девонамен.

Мана шу шеърнинг топилиши ва бошқа фактлар шуни кўрсатадики, Муқимий ижодий мероси лирикада бўлгани каби ҳажвиётда ҳам ҳали тугал тўпланиб бўлган эмас. Шоирнинг икки томлик «Асарлар тўплами»га ижодий меросининг асосий қисми кирган бўлса-да, аммо унинг баъзи намуналари ҳали кишилар қўлида бўлиши мумкин. Бундан қатъи назар, ҳозир мавжуд материалларга суяниб туриб, шоир яратган ҳажвиётнинг адабиёт тарихидаги катта аҳамияти ва тугган ўрни ҳақида конкрет ва етарли хулоса чиқариш мумкин.

* * *

Юқорида кўриб ўтганимиздек, Муқимий сатиралари ҳам, юморлари ҳам халқ ўртасида катта эътибор қозонди. Натижада адабиётда Муқимий бошлаб берган темаларни давом эттирувчилар етишиб чиқди, «шеърый цикллар» яратиш традиция тусини олди. Муқимий бошчилигида яратилган бу традиция демократик адабиётдаги ҳажвиётнинг ўзига хос хусусиятини ташкил қилади ва уни адабиёт тарихимиздаги ҳажвиётнинг бошқа тараққиёт босқичларидан ажратиб туради. Бу хусусият Муқимий, шунингдек, демократик адабиётдаги ҳажвиётнинг ташқи белгиларига

оид бўлиб, унинг моҳиятини ташкил қиладиган ва бошқа давр ҳажвиётидан ажратадиган ундаги изчил халқчиллик — демократизм ва ҳукмрон ижодий методга айланган реализмдир. Демократик адабиётдаги реализм ундаги ҳажвиёт туфайли танқидий характерга эга бўлди, яъни танқидий реализм тусини олди.

Муқимий ҳажвиётининг аҳамияти ва роли тўғрисида гап борганда, яна бир муҳим нуқтага диққатни жалб қилиш зарур. У ҳам бўлса Муқимий ҳажвларининг халқ озодлик курашида ўйнаган роли масаласидир. Муқимий ҳажвиялари ўз даврида меҳнаткаш халқнинг эксплуататорларга, зolim амалдорларга қарши олиб борган курашларида катта амалий аҳамиятга эга бўлди.

Улуғ рус ёзувчиси ва мутафаккири А. И. Герценнинг қуйидаги сўзларини Муқимий яратган ҳажвий адабиётга ҳам тўла татбиқ қилиш мумкин:

«Сиёсий озодликка эга бўлмаган халқнинг бирдан-бир трибунаси адабиётдир. Бу трибуна юксаклигидан туриб халқ ўз ғазабининг ва виждонининг ҳайқириқларини тинглашга мажбур эта олади»¹.

Халқ ўз душманларини фош этиш, уларни обрўсизлантириш ва бебурд қилиш йўлида Муқимий ҳажвиётидан ўткир қурол сифатида фойдаланди. Шу маънода Муқимий ҳажвиёти ўша даврда халқ ғазабининг ҳайқириқлари, халқ виждонининг овози каби янграб турди.

САЁҲАТНОМАЛАРНИНГ ЯРАТИЛИШИ

Адабиётимизда маълум гоёвий-бадий хусусиятларга эга бўлган «Саёҳатнома» жанр сифатида XIX

¹ А. И. Герцен. Полное собрание сочинений и писем, Москва, том VI, стр. 350.

асринг II ярмида, демократ шоирлар ижоди, практикасида шаклланди. Ўзбек демократик адабиётида «Саёҳатнома» жанрини бошлаб берган шоир Муқимий бўлди. Муқимий турли маршрут (Қўқон — Фарғона, Қўқон — Шоҳимардон, Қўқон — Исфара) бўйича турли вақтларда қилган саёҳат таассуротларини тасвир қилиб учта «Саёҳатнома» ёзди. Кейинги вақтларда (1953) «Исфара саёҳати»дан 10 бандли, 40 мисрадан иборат янги парча топилди.

Муқимий «Саёҳатнома»лари ўз вақтида янги назираларнинг майдонга келишига сабаб бўлди. «Саёҳатнома»лар руҳида, унинг бадиий хусусиятлари, вази, қофия системасини, бандлар — тўртликлар усулини сақлаган ҳолда Завқийнинг ҳам «Саёҳатнома» ёзгани маълум. Матбуотимизда «Обид мингбоши ҳақида ҳажв» номи билан юритилаётган бу асар Муқимий традициясини онгли равишда давом эттиради:

Ҳайҳот эшитсангиз улус,
Обид деган қайнар бўлис,
Мансаб эсиз, хайфи жулус,
Бадлафз-у, бадгуфтор экан.

Қайнар гапи — Қайнар булоқ,
Ҳеч сўзга солмайди қулоқ,
Ўлсин емай эчки улоқ,
Кўп порохўр мурдор экан...¹

14 банд, 56 мисрадан иборат бўлган Завқийнинг бу асари Муқимий «Саёҳатнома»ларидан деярли фарқ қилмайди ва демократик адабиётда шаклланган янги жанрнинг бир намунаси ҳисобланади.

¹ *Завқий*, Танланган асарлар, Т., 1958, 48—50-бетлар.

Завқийнинг яна бир «Саёҳатнома»си бўлиб, у «Шоҳимардон хотираси» деб аталади. Форма, стил масалаларида «Саёҳатнома»лар принципида тузилган бу асар 10 банддан иборат. •

Муқимий «Саёҳатнома»сига жавобан, 1892 йилда Фурқатнинг Ҳиндистондан Хитойга қилган сафари даврида унга ҳамроҳ бўлган шоир Тажаллийнинг ҳам «Саёҳатнома» ёзганлиги тўғрисида маълумотлар бор. Тажаллий «Саёҳатнома»си бизгача тўлиқ етиб келган эмас, ундан парчалар (фрагментлар)гина сақланиб қолган. Қуйидаги парча Тажаллий «Саёҳатнома»сининг ғоявий-бадний хусусиятлари тўғрисида аниқ тасаввур беради:

Одамларидур бадбуруш,
Яхши сўзи аччиғ гуруш,
Биров бирла қилса уруш,
Тонг отқунча ванг-ванг экан,

• • • • •

Бир мусофир келса агар,
Оғилхона тайёр экан...¹

Бу фактлардан шундай хулоса чиқадики, демократик адабиётда бир хил руҳ, бир хил тематикага эга

¹ Тажаллий «Саёҳатнома»сини тўлиқ ёки парча-парча ҳолда ёзма манбаларда ҳозиргача учрата олмадик. Бу парчаларни бизга Ўзбекистон Фанлар Академиясининг академиги профессор Яҳъё Гуломов тақдим этди. Я. Гуломовнинг сўзига қараганда, у буздан бир неча йиллар муқаддам Тажаллий «Саёҳатнома»сининг тўлиқ текстини кекса жузъиховлардан бирининг қўлида кўрган ва ўқиган. Юқоридаги мисралар эса унинг хотирасида сақланиб қолган. Лекин кекса адабиётчи вафот этгандан сўнг «Саёҳатнома» тексти қаерда қолганлиги ва нима бўлганлиги маълум эмас.

бўлган ва муштарак бадий хусусиятлари билан характерланидиган маълум жанр — «Саёҳатнома» жанри туғилди ва шаклланди. Саёҳат хотираларини, таассуротларини шеърий формада баён қилиш бу асарларнинг умумий мазмунини ташкил қилади. Бу асарларнинг бадий хусусиятларига келганда, уларнинг тўртликлар системасида, ўзига хос қофия усулида (а-а-а-с, б-б-б-с, в-в-в-с ва бошқалар) ёзилганини кўрсатиш керак. Ҳар банднинг охириги тўртинчи мисраида «экан» сўзи радиф ўрнида келади. «Саёҳатнома»лар вазн жиҳатидан ҳам бир хил хусусиятга эга. Уларнинг ҳаммаси арузнинг «Ражаз баҳри» тармоқларидан «Ражаз мусаммани солим» вазнида ёзилган. Бу вазн рукнларда (мустафълун, мустафълун, мустафълун) шаклида ифода қилинади, вазннинг товуш схемаси эса (— — у —, — — у —, — — у —, — — у —) шаклида келади. Муқимий «Саёҳатнома»сидан қуйидаги бир бандни вазн схемасига солиб кўриш мумкин:

«Водил мақо	ми дилфизо
Мустафълун	мустафълун
— — у —	— — у —
Кўчалари	дур дилжушо
Мустафълун	мустафълун
— — у —	— — у —
Анҳорида	оби сафо
Мустафълун	мустафълун
— — у —	— — у —
Себарга	оби шар экан
Мустафълун	мустафълун
— — у —	— — у —

Муқимий «Саёҳатнома»лари гарчи ҳар хил ном билан юритилса ҳам аслида бир бутун бадий асар деб қаралиши керак. Бунга дастлабки асос шуки, улар бир ғоявий йўналишга эгадирлар. Уларнинг

ҳаммасида шоёр бир мақсадни — турмуш кузатишларини баён этишни кўзда тутлади. Асарнинг композицион қурилиши, бадиий хусусиятлари ҳамма ўринда мана шу мақсадни амалга ошириш учун хизмат қилади. Айтиш мумкинки, «Саёҳатнома»ларнинг ҳар бири бир бадиий асарнинг ажралмас, органик қисмларидир.

«Саёҳатнома»лар мазмун жиҳатидан юксак ғояли бўлиши билан бирга, форма, бадиий хусусиятлари жиҳатидан етук асардир. Уч қисмдан иборат бўлган «Саёҳатнома» учун бир муқаддима ва бир хотима берилган. Бу муқаддима биринчи «Саёҳатнома»нинг («Қўқондан — Шоҳимардонга») бош қисмида:

Фарёдким, гардуни дун,
Айлар юрак бағримни хун,
Кўрдикки, бир аҳли фунун —
Чарх анга кажрафтор экан.

Қолмай шяҳарда тоқатим,
Ўшилоқ чиқардим одатим,
Хоҳи яёв, бўлсун отим,
Гоҳ сайр ҳам даркор экан¹,

Учинчи «Саёҳатнома»нинг («Қўқондан — Исфарага») охирида эса, ҳамма қисмлар учун якун, хулоса ролини ўйнайдиган хотима банди берилади:

Бўлма ҳаловатга касал,
Оламда йўқ бениш асал,
Бешак мукофоти амал,
Дунё қурилган дор экан².

¹ Муқимий, Асарлар тўплами, том II, Т., 1960, 87-бет.

² Уша асар, 94-бет.

«Кажрафтор чарх»нинг аламларидан безиб, дафъи савдо, кўнгил ёзиш учун тор ва диққи нафас шаҳарни тарк этиб, ўз саёҳатини бошлаган шоир турмуш кузатишларидан олган таассуротларини «Дунё қурилган дор экан» деган хулоса билан тугатадики, бу чуқур мазмундор ҳаётий хулоса, айна замонда бадиий асар хотимаси ҳам ҳисобланади. Шундай қилиб, «Саёҳатнома»ларда бир умумий муқаддима ва хотиманинг бўлиши ҳам уларнинг бир бутун бадиий асар эканини кўрсатади ва тугалланган композицияга эга эканлигидан дарак беради. Бунинг устига «Саёҳатнома»ларнинг учаласида ҳам бир хил бадиий-стилистик хусусиятларнинг (тўртликлар усули, қофия, радиф, вазн) бўлиши бу фикримизни исбот қиладиган қўшимча далил ҳисобланади.

«Саёҳатнома»лар 51 банд, 204 мисра шеърни ўз ичига олади. Кейинги вақтларда топилган «Исфара саёҳатидан» номли парча ҳам қўшилса улар 244 мисрага етади.

«Саёҳатнома»ларнинг қачон ёзилгани ҳозиргача аниқланмай келади, бу ҳақда тарихий фактлар ҳам йўқ. Бу масалада турли ўртоқлар томонидан баён қилинган мулоҳазалар илмий гипотезагина бўлиб далил-исботга муҳтождир. Ҳар ҳолда шу нарса аниқки, «Саёҳатнома»лар 1892 йилдан олдин ёзилган. Тажаллийнинг Муқимийга назира боғлаб, 1892 йилда «Саёҳатнома» ёзиши шуни кўрсатади.

Муқимий «Саёҳатнома»лари билан боғлиқ бўлган муҳим масалалар қуйидагилардан иборат:

1. «Саёҳатнома»ларда шоир образининг акс этиши.
2. «Саёҳатнома»ларда ҳоким гуруҳларнинг фош этилиши.
3. «Саёҳатнома»ларда табиат манзараларининг тасвири.

«Саёҳатнома»ларда шоирнинг турмуш ҳодисалари ҳақидаги таассуротлари, бу ҳодисаларнинг шоир кайфиятига таъсири ва шу таъсир натижасида унда туғилган руҳий кечинмалар, туйғу-ҳислар, ўй-хаёллар акс этади. Уларнинг лирик кечинмаларини ташкил қилувчи бу материалларда шоирнинг маънавий ҳаёти, ички дунёси очилади, яъни ўқувчи кўз ўнгида шоир образи гавдаланади.

«Саёҳатнома»ларда акс этган шоир образи қандай хусусиятлар билан характерланади?

Даставвал, саёҳатга чиқиш сабабига оид шоир берган изоҳга диққат қилайлик. Бу изоҳ юқорида келтирилган икки бандда — муқаддима бандларида берилган. Муқимий саёҳатининг сабабларига оид яна бир парча учинчи «Саёҳатнома»нинг («Қўқондан Исфарага») бош қисмида келади. Бу парчада ҳам Муқимий ўз саёҳатининг сабабларини юқоридаги муқаддима бандларида қандай кўрсатган бўлса, шундай ифодалайди:

Афлок кажрафтор учун,
 Ҳардам кўнгул афгор учун,
 Қўқонд таңгу тор учун
 Сахро чиқиш даркор экан¹.

Бунда ҳам, муқаддима бандларида ҳам «гардуни дун» зулми, жафоси остида «юрак-бағри хун», «кўнгли афгор» бўлган шоирнинг шаҳарда туролмай қишлоқ-саҳролар сайри воситасида ўз кўнглини юпатиш, дард-аламларни бир оз бўлса-да унутишга интилгани айтилади. Халқимиз «саёҳат кўнгул очади» дейди. Бу ўринда ҳам саёҳат дард-аламдан узоқлашиш воситаси сифатида тасвир этилган.

¹ *Муқимий*, Асарлар тўплами, том II, Т., 1960, 92-бет.

«Саёҳатнома»ларнинг, тахминан 1890 йил атрофларида ёзилганини ҳисобга олсак, унинг қандай оғир шароитда яратилгани маълум бўлади. 90-йиллар Қўқон адабий муҳитида курашнинг қизгин тус олган ва демократ-ҳажвгўй шоир Муқимийга реакционерлар томонидан туҳмат ва бўҳтонларнинг, омонсиз ҳужумнинг кучайган даври эди. Шундай оғир шароитда Муқимийнинг «Чархи кажрафтор»дан нолиб, бўғиқ ва заҳарловчи шаҳар ҳаётини тарк этиб, саёҳатни орзу қилиб қолиши табиий эди. Шоирнинг ҳаёт шароити бу даврда шу қадар оғир ва кулфатли бўлганки, у Қўқонни бутунлай ташлаб чиқиб кетиш, Тошкентга кўчиш ниятида ҳам бўлган эди («Ихтиёрий сургун» бобига қаранг). Бироқ унинг бу нияти амалга ошмай қолди ва у Фарғона водийсидаги кичик саёҳатлари билан чекланишга мажбур бўлди.

«Саёҳатнома»ларда Муқимий ўз кайфияти, кечинмалари тўғрисида сўзлар экан, ўзининг «маъюс», «кўнгли маҳзун» эканлигини таъкидлайди, «Мажнун сифат», «девонаваш» табиатидан баҳс очади:

Маъюс бордим «Зоҳидон»,
Бир кўча кетгунча дўкон,
Шўх одами, ичмай пиён,
Маст, отаси безор экан¹.

бошқа бир ўринда:

Чун шаҳридин чиқдим «Қудаш»,
Кўнгул бўлуб маҳзуну гаш,
Мажнун сифат, девонаваш,
Сер чашма-ю кам чанг экан².

яна бир ўринда:

¹ Уша асар, 88-бет.

² Уша асар, 90-бет.

Маъюс чиқдим «Исфара»,
Дил хаста, мажруҳу яра,
Иссиқ куйган қоп-қора
Олти жиҳат қўҳсор экан¹.

Шоир образининг маъюс, кўнгли маҳзун, дили ярали қиёфада тасвирланиши тасодифий ҳол эмас, албатта. «Саёҳатнома»лардаги бу мотив шоир поэзиясида яратилган лирик қаҳрамон характериға ҳам оҳанг бўлиб, уни маълум нуқталарда тўлдиради. Муқимий поэзиясидаги лирик қаҳрамон ҳам ўз олижаноб истақларига етолмагандан сўнг чор-ночор ҳасрат қилишга, нолишга, «бевафо дунё»дан шикоят қилишга мажбур бўлган эди, яъни ундаги ҳаёт ҳақидаги оптимистик идеялар нолиш, шикоят мотивларини келтириб чиқазган эди. «Саёҳатнома»ларда ҳам худди шу ҳолни кўрамиз. Турмушдан, унинг тартибларидан, қонун-қоидаларидан қаноатланмаган шоир уни тарк этмоқчи бўлади, «маъюс» ва «маҳзун» бўлиб саҳроларни орзу қилиб қолади. Муқимийнинг «Саҳро чиқиш даркор экан» деган сўзларида унинг шу мураккаб руҳий ҳолати акс этади. Шундай қилиб, «Саёҳатнома»ларда яратилган шоир образи турмушдан қаноатланмаслиги, норозилиги, ундан шикоят қилиши билан демократик адабиётдаги лирик қаҳрамонни эслатади, унинг бир хислатини тўлдиради. Шоир табиати поэзияда ўзи яратган лирик қаҳрамон табиати билан мос келади ва унга сингиб кетади.

*

* *

«Саёҳатнома»лар танқидий реализм адабиётининг энг яхши намунаси бўлиб, унда ҳоким гуруҳларга мансуб бўлган амалдорлар, мингбошилар, бўлис бош-

¹ Уша асар, 93-бет.

лиқлари ва бошқалар кучли танқид остига олинади. Муқимий халқ ҳаётини қандай муҳаббат ва ачиниб билан тасвир этса, чор амалдорлари, уларнинг кирди-корларини шундай нафрат ва ғазаб билан фош этади. У ҳажвгўйлик талантини ишга солиб, мингбошилар, қозилар, бойлар ва бошқа «юрт катта»лари ҳақида ажойиб ўткир мисралар яратади:

Мингбошилиқ кимнинг иши,
Десам, деди: бедониши,
Бир «Қўштегирмонлик» киши,
Ҳожи Исо бадкор экан.

Мағрур, хасису бешу кам,
Ҳар гада юз ичгай қасам,
Тағжой олур моховданам,
Ҳожи ўзи мурдор экан¹.

Дўрманча қишлоғининг ҳокими ҳам феъли атворда Ҳожи Исодан қолишмайди. Шунинг учун у Муқимий танқидидан омон қолмайди. Дўрманчада волость ҳокими («бўлис бошлиғи») бўлиб турган Ғози номли киши золимлик билан ном таратган, эл-юрт нафратига учраган эди.

Унда бўлис Ғози деди,
Ҳам муфти, ҳам қози деди,
Юрт барча норози деди,
Қилган иши озор экан².

Муқимий «юртга озор» берувчи бу чор амалдорларининг ижтимоий қиёфаларини чизиб, социал тип сифатида фош этиб қолмай, уларни одам сифатида ҳам пасткаш, жирканч табиатли шахс эканликларини

¹ Уша асар, 87-бет.

² Уша асар, 88-бет.

кўрсатади. Уларнинг бир нусхаси Олтиариқ мингбо-
шиси ҳисобланади:

Мингбошиси сўфинамо,
Тасбиҳу бўйнида ридо,
Чўқиб қочар зоғи ало,
Бир доғули айёр экан.

Хайру сахо важҳига қар,
Бир пулни юз ердин тугар,
Келса гадой ногаҳ агар,
Бир нон чиқиш душвор экан¹.

Яккатут мингбошиси Эшдавлатнинг характери-
каси:

Мингбоши Эшдавлат акам,
Аммо қуруқ савлат акам,
Қилса чиқим гар бир дирам,
Уйқу қочиб, бедор экан².

Амалдорларнинг бундай хасис қилиб кўрсатили-
ши тасодифий эмас. Халқ ичидаги нақлларга қараган-
да, революциядан илгари қишлоқларга, волостларга
ҳоким тайинланганда катта амалдорлар: «Мана энди,
қишлоқ саники бўлди, уни сўраб еб ёта бер!» дер экан-
лар. Шундан кейин амалдор бутун қишлоққа хўжайин
бўлиб қолар ва истаганича йўл-йўриқ тутар эди. Чор
амалдорлари чекланмаган ҳуқуқлар билан халққа
зулм ўтказувчи бюрократ бўлишлари устига бугун
оғирлигини халқ устига ташлаган ўта порахўр, аёв-
сиз зулук ҳам эдилар. Шунинг учун улар, Муқимий
айтганидек, «бир дирам (танга) чиқса» ётиб уйқуси
келмайдиган, «бир пулни юз ердан тугадиган» ҳаром-
хўрга — текинхўрга айланган эдилар. Бу иллатлар

¹ Уша асар, 89-бет.

² Уша асар, 92-бет.

чор ҳукумати ўрнатган давлат бюрократик аппарати-га хос бўлган хусусиятлар эди.

«Саёҳатнома»лардаги танқидий бандлар унинг сатирик характерини кўрсатади. Мингбоши, бўлис бошлиқлари ва бошқа амалдорлар ҳақида ёзилган бандлар Муқимий сатирик меросига қўшилувчи бойлик бўлиб, бу асарнинг танқидий реализм адабиёти-нинг энг яхши намуналаридан бири эканини кўрсатади.

*
* * *

«Саёҳатнома»ларда гўзал табиат манзараларини тасвир қилишга кенг ўрин берилган. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди. Зотан, саёҳат таассуротларида табиат манзараларини тасвир қилиш зарурий аломат ҳисобланади. Шоир Фарғона водийси бўйлаб қилган саёҳатида турли қишлоқ ва далалар-саҳроларда бўлар экан, она-Ватан гўзалликлари билан қувнайди, манзараларни зўр завқ-шавқ билан тасвир этади. Муқимий ўз ватанини, унинг гўзал сойларини, қирларини, дала ва боғларини, адр ва тоғларини севади ва шу гўзал табиат қўйнида яшаётган меҳнатсевар халқини чуқур ҳурмат қилади. «Саёҳатнома»ларда шоир жўшқин табиат куйчиси, оташин ватанпарвар сифатида гавдаланади.

Муқимий тоғлар орасида жойлашган Исфара тўғ-рисида сўзлар экан, унинг ўйноқи анҳор, сойларини, боғ-роғларини шундай таъриф қилади:

Анҳору со-ю чўллари,
Ўйнаб келодур сувлари,
Ширинки зардолулари,
Қанду асал бекор экан¹.

¹ *Муқимий*, Асарлар тўплами, том II, Т., 1960, 94-бет.

Рафқон ҳақида:

«Рафқон» ажойиб жой экан,
Бир кўча кетган сой экан.
Салқин супа ҳай-ҳай экан,
Ким кўрса ҳангу манг экан¹.

Яйфан таърифиди:

«Яйфан» каби толзор кам,
Йўқ соясида зарра ғам,
Зебо санам, қоши қалам,
(Жонон)лари бисёр экан².

Табиат манзараларининг тасвири, яъни, пейзаж бадий адабиётда муҳим компонент ҳисобланади. Сюжетли асарларда табиат тасвири — пейзаж асар воқеасининг эмоционал кучини оширишга хизмат қилса, Муқимий «Саёҳатнома»ларида шоирнинг табиатга бўлган муносабатини кўрсатади ва унинг руҳий ҳолатидан дарак беради. Муқимий «Саёҳатнома»ларда ўз ватани ва халқини чуқур муҳаббат билан севган ватанпарвар шоир сифатида гавдаланди.

*
* * *

Муқимий «Саёҳатнома»лари ўз замонасидаёқ шуҳрат қозониб халқ ўртасида кенг тарқалган эди. Текширишлар шуни кўрсатадики, халқ Муқимий «Саёҳатнома»ларини ёдлаб, турли муносабатлар билан айтиб юрган, ўзи ҳам «Саёҳатнома» формасида ва услубида янги бандлар тўқиб, «Саёҳатнома»нинг таркибий қисми сифатида айтиб юрган. Шундай қилиб, «Саёҳатно-

¹ Уша асар, 90-бет,

² Уша асар, 92-бет,

ма»ларнинг оғиздан-оғизга ўтиб юрувчи халқ вариантлари майдонга келган.

Ўз даврида анчагина тарқалган бу вариантларни адабиёт ҳаваскорларининг баъзилари, бизнинг замонамизгача сақлаб келганлар ва ҳозир ҳам ўз адабий репертуарларидан ўрин берганлар. Шундай «Саёҳатнома» авторларидан бири Қўқон яқинидаги Яйфан қишлоғида яшовчи Муҳаммад Райим бободир. 1954 йилда В. И. Ленин номидаги Тошкент Давлат университети уюштирган экспедиция вақтида бободан «Саёҳатнома»нинг 9 банддан иборат тўлиқ бўлмаган бир нусхаси ёзиб олинган эди. Бу нусха вариант сифатида муҳим бўлиб, унинг баъзи харақтерли бандларини мисол тариқасида келтирамиз.

«Қудаш» қишлоғи ҳақидаги банд Муҳаммад Райим бобода шундай айтилади:

Чиқдим шаҳридин чун «Қудаш»,
Одамлари девонаваш,
Эркак билан хотуни гаш,
Эрчапма-ю кам чанг экан.¹

«Яйфан» ҳақидаги банднинг Бобода учрайдиган варианты:

¹ Муҳаммад Райим бобо Рўзибой ўғли биз суҳбат ўтказган вақтда (1954) 96 ёшда бўлса ҳам, тегик, ҳушёр ва сўзга бийрон кекса эди. Нақл қилишича, у Фурқат билан тенг бўлган, Муқимийдан ёнроқ эди. Бу ҳар икки шоир билан ҳам Бобонинг ошначилиги бўлган ва улар билан Яйфанда, Қўқонда тез-тез учрашиб турган Афтидан Муқимий ва Фурқатларнинг оддий халқ ичидан орттирган кўплаб оғайнилариининг бири шу Бобо бўлса керак. Фурқатнинг дудуқроқ эканлиги тўғрисидаги гапни ҳам бизга шу Бобо айтган эди.

Муҳаммад Райим бобо Муқимий билан тахминан 18—19 ёшларидан, яъни 1876—1877 йиллардан бошлаб оғайни бўлган. Бобо берган маълумотдан «Саёҳатнома» 1890—1892 йиллар орасида ёзилган, деган хулосага келиш мумкин.

«Яйфан» ажойиб дилкушо,
Одамлари енгил намо,
Хар бир муйишда доимо,
Бўлар-бўлмаска жанг экан.

«Конибодом» тўғрисидаги бандда Бобо анча эркин ҳаракат қилади, айтиш мумкинки, у ўз бандини яратади:

Қўй қилма «Конибодом» ҳавас,
Бўлмас шамоли ҳеч паст,
Кўзингга ургай хору — хас,
Кетгунча йўли чанг экан¹.

Бобонинг ўзи яратган бандлар бир неча бўлиб, уларнинг ҳаммасида Муқимий услуби сақланади.

«Саёҳатнома»ларнинг яна бир халқ варианты Муқимийнинг дўсти ва шогирди мулла Абдулла Эрназар ўғлида учрайди. Мулла Абдулла Эрназар ўғли Қўқон район, «Ғалаба» қишлоғидаги Ленин номидаги колхозда яшайди². Ундан ёзиб олинган «Саёҳатнома» парчаларининг баъзи бандлари қуйидагилардан иборат:

¹ 1954 йил САГУ экспедицияси материалларидан.

² Мулла Абдулланинг «Ҳазрат» мадрасасида ўқиб, Муқимий билан ёнма-ён ҳужрада яшагани ва хатотликда унга шогирд бўлганлиги тўғрисида филология фанлари доктори Ҳоди Зарифов ўзининг «Муқимий. Ҳаёти ва ижодида оид материаллар» номли китобида (Тошкент, 1955, 11-бет) маълумот беради.

Мулла Абдулла биз суҳбат ўтказган вақтда (1954) тахминан 71—72 ёшларда бўлиб, колхозда ишлар эди. Мулла Абдулланинг «Ҳазрат» мадрасасида Муқимий билан неча йил бирга турганини аниқ кўрсатиш қийин бўлса-да, бироқ уларнинг узоқ муддат бирга бўлганликларига шубҳа йўқ. Чунки, Мулла Абдулланинг сўзига қараганда, у Муқимий вафотига қадар ва ундан кейин ҳам мадрасада яшаган. Муқимий вафотидан сўнг унинг хатотликдаги шогирди ва яқин сафдоши сифатида шоир ҳужрасига кўчиб ўтган ва бир неча вақт шу ҳужрада истиқомат қилган. Мулла Абдулла Муқимийнинг шахсий ҳаётига оид кўп фактларни биладикки, бу фактлар Муқимийнинг инсон сифатида характеристикасини бериш учун ниҳоятда қимматлидир.

«Яйфан» десанг дил очилур,
Бошингга гуллар сочилур,
Шаҳри парини қочирур,
Оламда худ якто экан.

«Яйфан» ажойиб дилрабо,
Одамлари тўти намо,
Ҳар бир муйишда доимо,
Бўлар-бўлмаска жанг экан.

«Нурсух» каби пурмева кам,
Тушмай ўтиб қилди алам.
Олма, анор ўрнига ҳам,
Боғида току — занг экан¹.

Хулоса шуки, Муқимий «Саёҳатнома»лари мазмун ва форма жиҳатидан халқ руҳига яқин туради, шунинг учун халқ шоир ижодий йўлини давом эттирган ва бу асарнинг қатор вариантларини яратган.

МУҚИМИЙ ИЖОДИДА ХАЛҚ ТЕМАСИ ВА ХАЛҚЧИЛЛИК МАСАЛАСИ

Муқимий классик адабиётимизнинг марказий темаларидан бири бўлган халқ темасида кўп ва мазмундор асарлар ёзгани учунгина эмас, балки бу темани ёритишда унинг ажойиб маҳорат кўрсатганини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш зарур.

Муқимий халқ ҳаётига бағишланган «Дар мардуми Оқжар батариқи мухаммас», «Ҳапалак қишлоғи тўғрисида», «Тарихи зилзилаи Андижон аз мавлоно Муқимий Хўқандий» каби махсус асарлар яратиши билан бирга, бошқа темадаги асарларида ҳам воқеа-

¹ 1954 йил САГУ экспедицияси материалларидан.

ларга мантиқан боғланган ҳолда халқ ҳаётига тўхтайдиги ва унинг ҳаққоний, реалистик лавҳаларини чизиб беради. «Танобчилар», «Воқеаи кўр Ашурбой ҳожи», «Вексил», «Саёҳатнома», «Масковчи бой таърифиди» ва бошқалар шу хил асарлардир.

Муқимийнинг халқ темасида ёзган асарлари ҳажм ва характер жиҳатидан турли хил бўлишларидан ташқари, турли вақтда ёзилган, шунинг учун улар турлича гоъвий савияга эгадирлар. Масалан, «Дар Мардуми Оқжар батариқи мухаммас» асари шоир ижодий фаолиятининг илк даврида, яъни XIX асрнинг 70-йилларида ёзилган. Шу темадаги 1902 йилда Андижон зилзиласи муносабати билан ёзилган асари эса, шоир ижодининг сўнгги этапига мансубдир. Халқ темасидаги бошқа асарлар 30 йилдан кўпроқ вақтни ўз ичига олган Муқимий ижодий фаолиятининг турли босқичларида майдонга келди. Бас, шундай бўлгандан кейин, бу асарларнинг бадиий ва гоъвий хусусиятлари жиҳатидан турли даражада ва савияда бўлишлари табиий ва қонунийдир.

Муқимийнинг халқ темасида ёзган асарларининг мазмунига ва гоъвий-бадиий кучига қараб уч гуругага бўлиш мумкин:

1. Муқимий ижодининг илк давридаги асарлар («Дар мардуми Оқжар батариқи мухаммас»).

2. Меҳнатқаш халқ оммаси ва деҳқонлар ҳаёти тасвирланган асарлар («Ҳапалак қишлоғи тўғрисида», «Танобчилар», «Саёҳатнома», «Вексил», «Воқеаи кўр Ашурбой ҳожи», «Андижон зилзиласи» ва бошқалар).

3. Ишчилар ҳаётини тасвир қилишга бағишланган асарлар. («Масковчи бой таърифиди»).

Бу асарлар устида алоҳида-алоҳида тўхтаб, уларнинг характерли белгилари ва хусусиятлари билан қисқача танишиб ўтамиз.

Муқимийнинг халқ темасида ёзган асарларига об-зор беришдан илгари халқчиллик тушунчасига изоҳ бериб ўтиш зарур.

Адабиётда халқчиллик жуда кенг мазмунга эга бўлган тушунчадир. В. Г. Белинский, турмушни тўғри, ҳаққоний акс эттирган адабиёт — халқчил адабиёт, деб ҳисоблайди. Адабиётнинг халқчиллигини таъмин этадиган шартлар кўп, унинг мазмуни, гоёвий йўналиши, ҳатто формаси ҳам халқчиллик масаласига тааллуқли. Лекин халқчилликнинг асосий ва етакчи шарти шуки, у ҳаётни халқ позициясидан туриб ёритиши ва халқнинг озодлик йўлида олиб бораётган курашига ёрдам бериши лозим. Ўзининг формаси ва мазмуни жиҳатидан мана шу талабга жавоб берадиган асарлар ҳақиқий халқчил асарлардир. Масалан, А. С. Пушкиннинг «Евгений Онегин» асари, Л. Н. Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» романи чуқур халқчиллик руҳи билан суғорилган бўлиб, улар рус халқи ҳаётининг асосий масалаларини ўзида акс эттиради ва халқ олдида турган тарихий вазифаларни англашга ёрдам қилади. Улуг ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг асарлари ҳам чуқур халқчил асарлардир. Мисол учун «Сабъан Сайёра» ёки «Садди Искандарий» дostonларини олайлик. Бу дostonларда Алишер Навоий мамлакатни идора этишда адолатли бўлиш, ҳукумат тадбирларини халқ манфаатига мослаштириш каби сиёсий идеяларни илгари суриб, «Одил подшо» образини яратадики, Навоийнинг бу сиёсий идеялари ўша тарихий шароитда, XV асрда халқ манфаати учун хизмат қилар эди. Шундай мулоҳазани Машраб, Турди, Гулханий, Махмурларнинг танқидий асарлари тўғрисида ҳам айтиш ва улар ижодий фаолияти учун халқчиллик хос, деган хулосага

келиш мумкин. Адабиётда халқчиллик тарихий категория бўлиб, у турли даврда турлича мазмунга ва харақтерга эга бўлади.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, адабий асарнинг халқчил бўлиши учун, албатта унинг кенг меҳнаткаш халқ ҳаётидан олиб ёзилган бўлиши шарт эмас, лекин кенг меҳнаткаш халқ ҳаётини тасвир қилишга бағишланган ҳар қандай асар (албатта, халққа туҳмат ниятида, пасквиль тариқасида ёзилмаган бўлса) халқчил асардир. Шу маънода Муқимийнинг халқ темасида ёзилган асарлари халқчил асарлар ҳисобланади. Шунга қарамай, халқ темасида ёзилган Муқимий асарларида халқчиллик асарнинг ғоявий-бадий даражасига қараб турлича намоён бўлади.

Муқимий ижодий фаолиятининг илк даврида яратилган «Дар мардуми Оқжар батариқи мухаммас» асари (1877), Қўқон яқинидаги Оқжарда Сирдарё устига қурилган паромдаги йўловчиларни — халқни тема қилиб олади. Муқимий тасвирида йўловчи — халқ камбағал, қашшоқ, паром ҳақини тўлолмайдиган, «киссасида икки пули» ҳам бўлмаган «жулдур тўнли» кишилар эди.

Мақташиб отларини дерки: бу дулдур-дулдур,
Байталиб боркаши зўрки, филдур-филдур,
Қиладур лоф уришиб кўзлари мўлдур-мўлдур,
Оқжар одамларини тўнлари жулдур-жулдур,
Билмадим туркму, тожик тиллари ғулдур-ғулдур.

Кема важҳини демасларки, берибон қутулай,
Тарзи бир ҳийла қилиб дерки, юкумни яшурай,
Билса саркори «почча!» деб этагига осилай,
«Икки пул бер яна буйруққа қараб!» — деса, дегай:
«На қилурсан чақамиз йўқ мана ўлдур-ўлдур!»¹

¹ Муқимий, Асарлар тўплами, том I, Т., 1960, 51—52-бетлар.

Мухаммасда халқ ҳаётининг тасвири бир ёқлама ва юзакироқдир. Шоир халқ қашшоқлигини кўради, лекин у қашшоқликни келтириб чиқазаётган шароитни — таловчиларни, эксплуататорларни етарли даражада пайқамайди. Мухаммасда халқ ҳаётининг типик лавҳаси — манзараси бор, лекин шу манзарани майдонга келтирган муҳит, унга қарши халқнинг кураши, нафрати кўринмайди. Иккинчидан, шоирнинг «жулдур тўнли»ларга бўлган муносабати ҳам асарда етарли даражада равшан ифода қилинган эмас. Бу ҳол халқ ҳаётини тасвир қилишда ҳали шоирнинг изчил реализмга эриша олмаганини кўрсатади. Зотан, ҳали дунёқараши шаклланмаган ёш шоирда халқ тематикасини ишлашда бундай камчиликнинг, юзакиликнинг бўлиши табиий эди. Бу даврдаги Муқимий ижодининг характерли ва етакчи томони унинг йўл қўйган камчилигида эмас, балки халқ ҳаётига диққатининг жалб бўлишида ва жасурлик билан бу муҳим темани ишлашга киришишидадир.

*
* *
*

Муқимий ижодда халқ темасига бағишланган асарларнинг классик намунаси «Ҳапалак қишлоғи тўғрисидаги» мухаммасидир. Саккиз банддан иборат бўлган мухаммасни Муқимий XIX аср биринчи ярмида яшаб ижод этган фарғоналик шоир Махмур ғазалига тахмис боғлаш йўли билан яратган. Муқимий Махмур йўлини давом эттириб, халқ ҳаётининг типик картинасини, колониал давр қишлоғига хос бўлган манзарани фавқулудда усталик билан чизди. Маҳаллий эксплуататорлар ва мустамлакачи таловчилар зулми остида эзилган оч халқнинг «ажирӣқ ўти» билан

тирикчилик қилиши, яланғоч «увада тўн»га ўралиб, «кўрпача ўрнида қамишда» ётиши, «болиш ўрнида увот»га бош қўйиши шу ҳаётнинг аниқ деталлари эди. Ҳапалак қишлоғидаги жониворлар, ҳайвон ва қушлар ҳам лоғар, хароб, ўласи. Муқимий муболағаси билан айтганимизда, бу қишлоқда яшовчи товуғ игначидек, ўрдаги ва ғози озиб-тўзиб капалакдек бўлиб қолган. Қишлоқ вайронага айланган, унда-мунда, бирикки қападан бошқа ҳамма уйлар ер билан яксон бўлган.

Халқ бойқуш уясига айланиб қолган мана шу вайронанинг, харобазорнинг вужудга келишига сабаб бўлган ҳокимларга, мулкдорларга нафрат билдирмай, адолатсиз ва инсофсиз тартибларга қарши бош кўтармай, «оҳу-фиғонини кўкдан оширмай» тура билмас эди. Муқимийнинг тасвир қилишича, бу ҳақсизликка норозилик юзасидан халқ ўз қишлоғини ташлаб қочишга мажбур бўлган эдики, бундай фактлар хонликлар ва мустамлакачилик даврида тез-тез содир бўлиб турган. Масалан, машҳур рус сайёҳи ва олими А. П. Федченко ўзининг 1870 йилларда Туркистонга қилган саёҳати даврида Самарқанд атрофидаги Урамитон беклиги тўғрисида сўзлар экан, бу бекликда яшовчи халқнинг ҳаддан ташқари зулм ва таловчилик остида хонавайрон бўлганини ва бунинг натижасида ўз юртжойларини ташлаб қочишга мажбур бўлганларини айтади:

«Бу бекликнинг халқи энг сўнгги чақасигача таланган. Ҳукумат тепасига ўтирган ҳар қайси янги бек ишни халқдан солиғ йиғишдан бошлайди. Гарчи, бу солиқ ундан олдинги бекка тўланган бўлса ҳам, бу билан унинг иши йўқ. Шундай тартибсизлик натижасида Урамитон халқи бир йилда уч марта солиқ тўлашга мажбур бўлди... Халқнинг бундай талон-торож қилиниши, ҳаддан ташқари қашшоқланиб кетиши,

уларни уй-жойларини ташлаб қочишга, Панжакент тарафларга қараб кўчишга мажбур этди»¹.

XIX аср адабиётига оид асарларда ҳам беҳад зулм туфайли ўз юртини ташлаб кетишга мажбур бўлган халқ тўғрисида маълумотлар учрайди. Шуларнинг бир намунаси Муқимий мухаммасидаги қуйидаги банддир.

Кўчти халқи ёлишиб, кўҳна, увода тўнини,
Чархдин ўтқаришиб оҳу фиғону унини,
Солмасун душмана ҳам бошига келган кунини,
Кеча ногаҳ эшитиб шуҳрати тилло пулини,
Ҳапалак қўрқишидан учти мисоли капалак².

«Ҳапалак қишлоғи тўғрисида» мухаммасида тасвир қилинган бу лавҳа-манзара ҳаққоний ва реалистик бўлиб, халқ ҳаётининг асл моҳиятини англашга ёрдам қилади.

Халқ турмушининг реалистик тасвирини бериш «Саёҳатнома»ларда ҳам муҳим ўринни ишғол қилади. Шоир «Саёҳатнома»ларда амалдорлар, мингбошилар, бўлис бошлиқлари ҳақида ғазаб ва нафрат билан сўзлар экан, халқни, унинг оғир, машаққатли ҳаётини ачиниш ва муҳаббат билан тасвир этади. Бутун демократик адабиёт учун халқчилликнинг ёрқин намунаси ҳисобланган «Саёҳатнома»ларнинг тубандаги бандлари машҳурдир:

Кетгунча йўллар хорлар,
Йўл захмидин озорлар,
Кўкка етар кўҳсорлар,
Ҳайҳот, хористон экан.

¹ А. П. Федченко — Путешествие в Туркестан. Москва, 1950, стр. 140.

² Муқимий, Асарлар тўплами, том II, Т., 1960, 15-бет.

Қир пастида шўртанг ариғ,
Бир тўп йигит ўргай тариг,
Тўнсиз, ялангоч, ҳай дариг
Бечора, оч деҳқон экан¹.

Халқ ҳаётини тасвир қилишга бағишланган Муқимийнинг махсус асарларидан бири Андижон зилзиласига бағишланган асаридир. Бу асар шоир умрининг охирларида (1902 йил, декабрь) ёзилган бўлиб, у Муқимий ўз ҳаётининг охирига дақиқаларигача илғор ижодий-эстетик позицияларига содиқ қолганлигидан дарак беради.

Муқимийнинг Андижон зилзиласи ҳақидаги шеъри икки жиҳатдан муҳим. Биринчидан, у зилзила натижасида рўй берган фожиани халқ бахтсизлиги сифатида зўр қайғу билан тасвир қилади ва шоирона ҳиссиёт ичида, «ул қавм (халқ) ҳолига ой куюб, осмон қон йиғлади», дейди:

Ҳолига ул қавмики беихтиёр,
Ой куюб, йиғлади қон осмон...²

Иккинчидан, Муқимий бу асарда шикастланган халққа дори-дармонлар, озиқ-овқатлар бериб, меҳрибонлик қилувчи рус врачларини, ҳамшираларини ва бошқа маъмурларни — умуман, рус фани, маданияти ва техникасини улуғлайди, халқ аҳволига малҳам бўлиш йўлида кўрилаётган тadbирларни батафсил тасвир қилади. Бу ўринда Муқимийнинг маърифатпарвар сифатида илғор рус маданиятини улуғлаши унинг халқпарварлигидан келиб чиқади.

«Танобчилар» сатирасининг асосий ижобий қаҳрамони халқдир. Халқ фониди салбий қаҳрамонлар — Султон Алихўжа ва Ҳакимжонлар ҳаракат этадилар.

¹ Уша асар, 95-бет.

² Уша асар, том I, 342-бет.

Сатирада халқ образи жуда тўлиқ ва мазмундор қилиб яратилган. Зотан, сатира аслида таноб воқеасини бошидан кечирган халқ тилидан — унинг бир вакили тилидан ҳикоя қилиш усулида ёзилган эди.

Адл қулоғила эшит ҳолими,
Зулм қилур, баски, менга золиме.
Ўн икки ойда келадур бир таноб,
Ўзгалара роҳату менга азоб¹.

Халқ ўша тарихий даврда — амалдорлар, бойлар, капиталистлар ва уларнинг идеологик малайлари — дин аҳллари ҳукмронлик қилиб турган пайтда ўз ғазабларини ичга ютишга мажбур эдилар. Халқнинг бу вазияти сатира охиридаги қисқа, лекин ниҳоятда ибратли эпизодда ифода қилинган:

Бир-бирига қишлоқ эли боқишиб,
Гоҳ у ён, гоҳ бу ён чопишиб,
Жамъ бўлиб айлаубон маслаҳат,
— «Дўғмаға, — дер, — бир нима бериб жўнат!»
Ақча қўлида икки-уч мўйсифид,
Дерки: «Бу назрингизу, бизлар мурид!»²

Бу ерда шундай бир савол туғилиши мумкин; зулм кўрган ва таланган меҳнаткаш халқнинг бундай тасвир қилиниши тарихий ҳақиқатга мосми, ёки халқ образини яратишда Муқимий реализмдан чекинганми? Чиндан ҳам, Муқимийнинг ҳеч бир асарида халқни зolimларга қарши бош кўтарган ва мавжуд тартибларга қарши актив кураш олиб борган ҳолда кўрмаймиз. Бу албатта, тасодифий эмас.

В. И. Ленин «Лев Толстой — рус революциясининг ойнаси» сарлавҳали мақоласида пролетариат синфи

¹ Ўша асар, том II, 6-бет.

² Ўша асар, 7-бет.

тарих саҳнасига чиқиб, ўзининг онгли ва ташкилий ҳаракатини бошлагунга қадар бўлган даврлардаги деҳқонлар ҳаракатининг моҳияти тўғрисида сўзлаб, унинг онгли ва планли тус ола билмаганини, стихияли тусда борганлигини, кўпинча эса, зулмга қарши нафрат ва ғазабдан нарига ўта олмаганини уқтирган эди.

«Иккинчи томондан, деҳқонлар умумий турмушнинг янги формаларига интилиб, бу умумий турмушнинг қандай бўлиши лозимлиги, озодликни қандай кураш билан қўлга киритиш кераклиги, бу курашда уларга кимларнинг раҳбар бўлиши мумкинлиги масаласига, деҳқонлар революциясининг манфаатларига буржуазия ва буржуа интеллигентлар қандай қарайдилар, помещикларнинг ерга эгаллигини йўқотиш учун нега чор ҳокимиятини зўрлик билан ағдариш зарур деган масалаларга деҳқонлар жуда ҳам онгсиз равишда, патриархалчасига, дарвешчасига қарар эдилар. Деҳқонларнинг ўтмишдаги бутун турмушлари уларни хўжайин ва чиновникларга душманлик кўзи билан қарашга ўргатган бўлса ҳам, лекин мазкур сўроқларга жавобни қаердан қидириш кераклигини ўргатмаган ва ўргатиши ҳам мумкин эмас эди»¹.

Муқимий асарларида ҳам худди шу ҳолни кўра-миз. Унинг асарларида халқ зулм-ситама ўтказувчи жафокорларни беҳад ёмон кўради, уларга қарши нафрат сақлайди, лекин улар чангалидан қутулиб, фаровон, бахтли ҳаётга эришиш йўлини тополмайди, фиғон-фарёд чекади. Муқимийнинг халқ темасида ёзган асарларида, унинг бутун ижодиёти асосида халқ психологиясига, биринчи навбатда, меҳнаткаш деҳқон психологиясига хос бўлган мана шу қарама-қаршилиқ ётади ва деҳқонларга хос бўлган стихияли исённи ўзида акс эттиради. Муқимий поэзиясидаги, умуман,

¹ В. И. Ленин, Асарлар, 4-нашри, том XV, 213-бет.

классик поэзнимиздаги чуқур оптимизм билан суғорилган бахт, истиқбол ўйларининг доимо фарёд-фигон ва кўз ёши билан ҳамроҳ бўлиб бориши ҳаёт ҳақидаги олижаноб умид-истаклар билан уни амалга ошириш имкониятлари ўртасидаги қарама-қаршиликдан келиб чиқар эди.

Муқимий ижодида халқ темасининг ишланишида «Воқеан кўр Ашурбой ҳожи» сатираси ҳам катта ўрин тутади. Сатирада оддий халқ вакили қоровулнинг ахлоқсиз, тарбиясиз бой кўр Ашур томонидан ҳақорат қилиниши ва бунинг оқибатлари ҳикоя қилинади. Ҳақорат қилинган камбағаллар даъвоси бир ёқда қолиб, оёқ ости қилинади, жинояткор бой пулнинг, «сийм-зарнинг кучи» билан сувдан қуруқ чиқади ва иззат-ҳурматга эга бўлади. Бу воқеани баён қилиб келиб, Муқимий камбағал халқнинг ҳақ сўзи ҳам эътиборсиз эканлигини қуйидагича хулосалайди:

Ҳақорат қилинган кишилар қолиб,
Топиб бой сўзи бунда зўр эътибор.

Қачон камбағалларнинг сўзи ўтар,
Агар бўлса ақчанг, сўзинг зулфиқор...

Халойиққа қилмас эди ихтилот,
Агар табъида бўлса номусу ор¹.

Сатирада поймол қилинган халқ ҳуқуқини ҳимоя қилиш, халқ манфаати учун қайғуриш мотиви кўриниб туради.

Завқий ғазалига тахмис қилинган «Вексил»нинг асосий ғоявий йўналишида ҳам халқчиллик марказий ўрин тутади. Асарда «фигони осмонга чиққан косиб», «ўзини гўшт ўрнида тилишга келган қассоб», «ҳоким-

¹ *Муқимий*, Асарлар тўплами, том II, Т., 1960, 27—28-бетлар.

лар амрини бажаришга мажбур этилган халойиқ» устида гап боради ва халқ образи яратилади. Бу ердаги халқ образи ҳам ўзининг мазмуни ва белгилари билан «Танобчилар» сатирасидаги халқ образини эсга туширади ва уни тўлдиради.

Диққат ҳама сотолмай, ё бир нима олурга,
Қассоб етти ўзин гўшт ўрнига тилурга,
Солган қулоқларини эл гап недур билурга,
Бозор аҳли ҳайрон савдо-сотуқ қилурга,
Сўйи самоға йиглаб косиб фиғони чиқди.

Халқеки камбағалдур гўёки галтак ўлди,
Улганни устига ҳам бир неча калтак ўлди,
Бу воқеа, Муқимий, ҳар ерда дастак ўлди,
Пул—дабба, нарх—қиймат устига пўстак ўлди.
Пўстак (белига) боғлаб Завқий баёни чиқди¹.

Юқорида айтилганидек, халқ темаси классик адабиётимизнинг асосий темаларидан биридир. У адабиётимизнинг тараққиёт даражасини белгилайдиган мезонлик ролини ўйнайди. Бу тема турли тарихий даврда турлича мазмун ва характер касб этади.

Демократ шоирлар, шу жумладан, Муқимий классик адабиётимиз традицияларини ҳамма соҳада давом эттирганликлари, бойитганликлари сингари халқ темаси ва тематикасини ишлаш соҳасида ҳам сезиларли янгилик яратдилар. Бу янгилик, даставвал, шундан иборатки, Муқимий халқ темасини ишлашда изчил демократик позицияда турди, ҳаётининг охиригача халқ манфаати учун курашди. Бу ҳол Муқимийнинг меҳнаткаш халқ билан эксплуататор синфлар ўртасидаги принципиал зиддиятни англаб етганлигида, ҳоким гуруҳ вакиллари кирдикорларини танқид қилиб, уларни фош этганлигида ва ниҳоят, халққа чуқур

¹ Уша асар, 34 бет.

ҳурмат ва муҳаббат билан қараб, ҳар масалада унинг манфаатини ҳимоя қилиб, бутун ижодини шу халқ учун бағишлаганида кўринади. Бу темани ишлашдаги демократик адабиётга, шу жумладан, Муқимийга хос бўлган бу изчиллик, демократизм унгача бўлган шоирлар ижодида учрамайдик, бу тўғрида бошқа проблемалар муносабати билан ҳам ўз ўрнида сўз бўлиб ўтган эди.

*
* * *

Халқ темасини ишлашда классик адабиётимиз традицияларини бойитиш — новаторлик, айниқса, адабиётга ишчилар темасини олиб киришда яққол кўринади.

XIX асрнинг охирларида капиталистик муносабатларнинг ривожланиши натижасида ўлкада туғила бошлаган ишчилар синфининг ҳаётини тасвир қилиш, шубҳасиз, бу давр адабиётининг асосий ва энг муҳим вазибаларидан бири эди. Бу темани демократик адабиётнинг, шахсан Муқимийнинг четлаб ўтиши мумкин эмас эди. Ҳақиқатда ҳам шундай бўлди. Ўзбек адабиётида ишчилар темасининг ишлана бошлаши XIX аср охирларига, демократ шоирлар фаолиятига, аввало, Муқимий ижодий фаолиятига тўғри келади.

Тўғри, бу давр адабиётида ишчилар ҳаётини тасвир қилишга бағишланган йирик ва махсус асарлар учрамайди. Лекин саноат корхоналари қуриб иш бошлаган маҳаллий ва метрополия буржуазиясининг кирдикорларини очиб ташловчи асарларда ишчилар ҳаёти ва курашлари кичик, шу билан бирга жуда характерли ва типик эпизодларда тасвир қилинади. Бунга Муқимийнинг «Московчи бой таърифида» асари ахши мисол бўла олади.

Маҳаллий бойлардан Ҳодихўжа завод қуришга киришади. Лекин метрополия капиталистлари контроллиги остида яшашга мажбур бўлган бу «маҳаллий буржуа» заводни қуриб битказолмайди, синади. Завод рус капиталистлари қўлига ўтади. Завод қурилишида ишлаётган ишчилар (мардикорлар) илгариги хўжайин қўлида қандай эзилган бўлсалар, янги хўжайин қўлида ҳам шундай азоб чекадилар ва норозилик юзасидан иш ташлашга мажбур бўладилар. «Масковчи бой таърифиди» сатирасида мана шу иш ташлаш эпизоди тасвир қилинади.

Чиқиб қочди бир-бир ҳама мардикор,
Купес қолди бу сирга ҳайрону зор.

Топиб мардикорини — «Сейчас юринг,
Пажалиста, — дер эрди, — энди турниг!»

Деди: «Ҳар куни берсанг ўн сўм ҳам,
Борилмайди, қўй зовутни, хўжам».

Дубора яна борди бир ишга шул,
Сўкиб — «нет — деди, — келма дуррак, пошел».¹

Бу эпизодда ишчилар ҳаракатининг дастлабки даври — стихияли норозилик даври учун характерли воқеа берилади. Чиндан ҳам XIX асрнинг 80—90 йилларида, Туркистонда ишчилар синфи эндигина туғилиб, шаклланиб келаётган бир даврда, уларнинг озодлик курашлари стихияли тусда бўлиб, завод-фабрика хўжайинларига қарши норозилик билдириш, иқтисодий талаблар қўйиб иш ташлашдан нарига ўтмас эди.

Демак, Муқимийнинг ўзбек адабиётигаги хизмати ишчилар тематикасини адабиётимизга биринчи бўлиб олиб кириши билан чекланиб қолмай, бу темани ўз

¹ *Муқимий*, Асарлар тўплами, том II, Т., 1960, 9-бет.

даври шароити учун тўғри, ҳаққоний, реалистик асосда ёритишида ҳам кўринади.

Муқимий реализми, айниқса, халқ ҳаёти темасини ишлашда ўзини рўйирост кўрсатди. Бу темага Муқимий қайта-қайта мурожаат қилди ва ҳар гал янги бадиий куч билан халқ ҳаётининг ажойиб ҳаққоний лавҳаларини яратди. Бундай лавҳалар сатираларда ҳам, юморларда ҳам, «Саёҳатнома»ларда ҳам учрайди. «Ҳапалак қишлоғи тўғрисида»ги мухаммас эса, адабиётимиздаги халқ ҳаётига бағишланган мислсиз асардир. Бу ва бунга ўхшаш қатор асарларда халқ ҳаётининг бутун даври унутилмас бадиий лавҳаларда берилди. Бинобарин халқ темаси ва халқчиллик масаласи Муқимий ижодининг марказий проблемаларидан бири бўлиши билан унинг улкан тарихий аҳамиятини кўрсатиб туради.

ШОИР ҲАЁТИНИНГ СЎНГГИ ЙИЛЛАРИ

Муқимийнинг сўнги давр ҳаёти ва ижодий фаолияти (XIX асрнинг охириги йилларидан вафотигача) ҳақида даставвал, шунини айтиш керакки, у реакционерларнинг қувғин ва ҳужумларига, шахсий ҳаётининг ҳадсиз қийин шароитда ўтишига қарамай, умрининг охиригача изчил демократик позицияда туриб, халқ учун, унинг бахти-саодати учун ижод қилди. Муқимий зўр матонат ва кучли ирода эгаси эди. Шу ажойиб хислатлари билан у бутун қийинчиликларни енгди, душманларини доғда қолдириб, дўстлар олқиши ва халқ муҳаббати остида қизғин фаолиятдан тўхтамади.

Муқимийга куч ва ирода бағишлаган манба шоирлик шаъни, мўъжизалар яратувчи санъат оламининг жозибаси эди. Бу жозоба унга янгидан-янги ижодий ғайрат бахш этар эди.

Муқимийнинг неча ўн йиллаб давом этган «Ма-

шаққатли ва кулфатли ҳаёт», қийинчиликларга бардош бериб, тинмай ижод этишининг яна бир сири унинг халқ қудратига бўлган ишончи ва поэзияга бўлган муҳаббати эди. Шу икки куч унга «илҳом париси» бўлиб келди.

Муқимий ҳаётининг сўнгги йилларида ёзган шеърлари тўлиқ аниқланган эмас. Лекин айрим манбаларнинг ёрдами билан бу даврда ёзган асарларининг характери ва ижодининг асосий мотивлари ҳақида маълум тасаввур ҳосил қила оламиз.

Шубҳасиз, Муқимий, бу даврда лирик шеърлар ёзишни давом эттирди. Шулардан бири «Келдим» радиопли газалидир. 10 байтдан иборат бўлган бу машҳур ғазал:

Кўп эрди ҳасратим, жоно, қилай изҳор деб келдим,
Муқимий кунжи ғам эрдим, сени ғамхор деб келдим.

байти билан бошланиб,

Бу ерга ким учун келдинг? — дебон сўрма Муқимийдин
Кўрарга бир суманбар, сарви гулрухсор деб келдим¹.

мисралари билан тугайди.

Бу ғазалнинг мўътабар бир нусхаси Ўзб. Ф. А. Шарқшунослик институтида сақланаётган қўлёзма «Девони Муқимий»да (инв. № 7521, варақ 64 а) учрайди. Лекин бу манбада ғазал ҳақида ҳеч қандай библиографик маълумот йўқ. Ғазалнинг иккинчи тўлиқ нусхаси қўқонлик ёзувчи Шариф Ризонинг «Янги Фарғона» газетасида босилган (1941 йил, 15 апрель) «Икки ғазал» сарлавҳали ҳикоясида берилади. Ҳикоя воқеаси Муқимий ҳаётидан олинган бўлиб, китобхонларни шоир ёзган икки ғазалнинг яратилиш тарихи

¹ Уша асар, 337—338-бетлар.

билан таништиришни, қай шароитда, нима мақсад билан ёзилганини кўрсатишни вазифа қилиб қўяди. Ҳикояда нақл қилинишича, бу ғазални Муқимий бир тўда созанда ва ашулачи дўстлари билан «Макайстон» қишлоғига қилган саёҳати вақтида ёзган. Шеър текс-тидан кўринишича, бу саёҳат қиш мавсумида бўлиб ўтган. Сафарнинг мавсуми маълум бўлса-да, ҳикояда унинг йили кўрсатилмайди, натижада ғазалнинг ёзилган йили ҳақида бевосита маълумот учрамайди. Шунга қарамай, бошқа муносабатлар билан айтилган сўзлар орқали шеър тарихини аниқлаб олиш мумкин. Чунончи, ҳикоя воқеаси ўтаётган кезларда «дўстлардан Завқий Арабистон сафарида, Фурқат эса Ёркентда» эди. Ҳикоядаги бу жумладан, воқеанинг XX аср бошларида ўтаётгани, демак, шеърнинг ҳам шу вақтларда ёзилганлиги маълум бўлади. Чунки Завқий XX асрнинг дастлабки йилларида Арабистон томонларга сафарга чиқиб, орадан уч йил ўтгандан сўнг, 1903 йилнинг ёз ёки куз ойларида, Муқимий вафот этгандан сўнг, Қўқонга қайтган эди.

Муқимийни яхши билган ёзувчи Шариф Ризонинг шу ҳикоясидаги маълумотга қараганда, шоирнинг «Билмасмусан» сарлавҳали Фузулийга назира тарзида ёзилган¹ иккинчи ғазали ҳам шу вақтларда яратилган.

«Келдим», «Билмасмусан» ғазаллари, «Фармони ройингман» мухаммаси ва бошқа шеърларининг мазмуни, тематикаси Муқимийнинг ўз умрининг охирларида ҳам демократ шоир сифатида ижодини давом эттирганини ва лирик қаҳрамонига хос бўлган олижаноб инсоний идеяларни куйлаб келганлигини кўрсатади.

¹ Қаранг: Муқимий, Асарлар тўплами, том I, Т., 1960, 341-бет.

Бу даврда Муқимий сатирик ва юмористик асарлар ёзишни давом эттирди. Бизга аниқ маълум бўлган «Воқеаи кўр Ашурбой Ҳожи» сатираси шу даврда яратилди. «Беҳад ёмон безгак», «Шикоятчи безгак», «Пашшалар» ва бошқа юморлар Муқимий ўз ҳаётининг охиригача ҳажвгўй шоир сифатида ажойиб сатирик, юмористик шеърлар ёзганлигини тасдиқлайди. Бу жиҳатдан ҳам Муқимий демократ шоир сифатида ўз ижодида куйлаган ва илғари сурган асосий мотивларга умрининг охиригача содиқ қолган.

Маълумки, Муқимийнинг жияни Рўзимуҳаммад Дўстматов 1894 йилда Москвадаги Лазарев номидаги жонли Шарқ тиллари институтининг (Лазаревский институт живых Восточных языков) тайёрлов группасига ўқишга кирган эди.

Новвойлар, мешкоплар оиласидан чиққан оддий ўзбек йигитининг Москвага бориши ва у ерда Лазарев институтига кириб, машҳур рус шарқшунос олимларидан илм ўрганиши ниҳоятда характерли воқеа ва бу воқеанинг содир бўлишида Муқимийнинг ҳам маълум даражада иштироки бўлди. Иккинчидан, Рўзимуҳаммад Дўстматов Муқимий билан яқин қариндош сифатида алоқада бўлишидан ташқари, Москва институтининг студенти сифатида ҳам узоқ муддат алоқада бўлди. Бу ҳол шоир ижодий такомилга таъсир кўрсатмай қолмади албатта. Мана шу яқин муносабатларни, ижодий алоқаларни назарда тутиб, Рўзимуҳаммад Дўстматов ҳаёти ва саргузаштларига оид маълумотларни бу ўринда батафсил келтирамиз¹.

¹ Кейинги йилларда Муқимий ижодини ўрганишга бўлган қизиқишнинг кучайиши муносабати билан унинг жияни Рўзимуҳаммад Дўстматов номи адабиётимизда анчагина шуҳрат топган бўлса-да, лекин унинг ҳаёти, саргузаштлари ва тақдири ҳақида ҳанузгача мукамилроқ маълумот йўқ. Турли авторлар, турли муносабатлар билангина унинг номини тилга оладилар ва

Қўқонда Муқимий музей-ҳужрасида илмий ходим сифатида бир неча замонлар ишлаб келган Рўзимуҳаммад Дўстматов ўз бошидан кечганларини шундай хикоя қилади:

«Отам Дўсмаат ака мешкоплик билан тирикчилик қилар эди. 1887 йилда ман етти ёшимда эканман, онам вафот этди. Орадан кўп ўтмай отам ёлгуз ўғил мани қаерга ташлашини билмай, ўзига эргаштириб, Арабистонга қараб сафарга чиқди. Манинг бахтимга йўлда отам ҳам вафот этди, кимсасиз етим қолдим. Отамнинг ҳамроҳлари 1888 йилда Афғонистоннинг «Закот сарой» деган жойида (Кобилга яқин, унинг шарқий томонида) отамни дафн этиб, мани ўзлари билан бирга олиб кетдилар. Саёҳатни давом эттириб, «Закот сарой»дан чиқиб, поезд билан Бўмбайга бордик. У ерда 3-4 кун туриб, пароход билан Арабистонга қараб жўнадик, 5—6 кун йўл юриб Жаддага бориб тушдик. У ерда мусофирлар учун тайёрланган махсус жойга тушдик. Бизнинг қўшхонамизга Жаддадаги рус консулхонасидан одамлар келиб, бизнинг ҳол-аҳволларимиз билан танишди. Мени отам ҳамроҳлари «рус фуқаросининг етимчаси» сифатида консулхонага топширдилар. Шунда нима учун улар мани «Закот сарой»да қолдирмай ўзлари билан бирга олиб келганликларининг сабабини пайқадим.

Жаддада рус консули Александр Дмитриевич Левицкий эди. Унинг хотини Зинаида Алексеевна Левиц-

унинг таржимаи ҳолидан ўзларини қизиқтирган баҳсга алоқадор фактни келтириш билан қанотлашиб ўтадилар. Р. Дўстматов саргузаштларига оид маълумотлар қисман, қуйидаги асарларда учрайди:

1. *Ҳоди Зарифов*, Муқимий. Ҳаёти ва ижодига оид материаллар, Т., 1955, 27—28-бетлар.

2. *Туйғун*, Шоир ҳақида ҳақиқатлар. «Шарқ юлдузи» журнали, 1953, 9-сон.

кая — Макарова мани яхши кўриб ўз уйида олиб қолди. Бир неча йиллар Левицкийлар оиласида яшадим. Зинаида Алексеевна водянка касали билан оғриб, ётиб қолди. Консул хотини билан мани биргаликда даволаниш учун бир жойга чиқазиб юборди. Бир мунча вақт ман унинг хотинига ёрдамлашиб турдим. Лекин орадан кўп вақт ўтмай, Зинаида Алексеевна шу касали билан вафот этди. Зинаида Алексеевнанинг манга меҳри тушган бўлса керак, ўлиш олдида мани тарбиялаш ва ўқитиш ҳақида эрига васият қолдирди. Александр Дмитриевич Левицкий хотини вафот этгандан сўнг ишдан бўшади ва унинг васиятига биноан мани ўзи билан бирга олиб йўлга чиқди. Жаддадан Сувайш канали орқали Қоҳирага бордик. Ундан поезд билан Александрияга ўтдик. Бу шаҳарни бир неча кун томоша қилиб, пароход билан Истамбулга келдик. У ердан Одессага ўтдик. Бу ерда 2-3 кун юрдик. Ундан чиқиб поезд билан Петербургга келиб тушдик. Консул Левицкийнинг хотини Зинаида Алексеевна асли петербурглик экан. Унинг уйига бориб тушдик. Улар бизни яхши қабул қилди. Айниқса, Зинаида Алексеевнанинг манинг тўғримдаги васиятини эшитиб, улар манга алоҳида илтифот кўрсатдилар. Зинаида Алексеевнанинг онаси Мария Васильевна Макарова, синглиси Мария Алексеевна Макарова эдилар. Улар оиласида мен 6-7 ой яшадим. Бу орада Мария Алексеевна мани ўқитишга бошлади. Петербургни томоша қилдирди, кўп нарсалар билан таништирди, маълумотли қилди.

Консул Левицкий Москвада Лазарев институтини битирган экан. Мани форсчадан, арабчадан озроқ хабардор бўлганимни (арабчани Жаддада анча-мунча билиб қолган эдим) эътиборга олиб, мани Лазарев институтига тайёрламоқчи бўлдилар. Махсус программа билан Мария Алексеевнада ўқишга киришдим. Бу орада Левицкий Москвага бориб, мани институт гим-

назиясига жойлаштириш учун зарур бўлган тайёрлик ишларини олиб борди. Кейинчалик билсам, мани ўқишга бериш учун асли юртим — Қўқондаги қариндош-уруғлардан розилик қоғози олиш керак бўлган экан. Левицкий шунда қоғозни олиш учун тегишли маҳкамалар орқали Қўқонга мурожаат қилибди. Қўқон маҳкамалари тоғам Муқимийни, амаким Уста Ҳожидан Эгамбердини ва дадамнинг яқин дўсти Урозбой оталарни чақириб, воқеани сўзлабдилар. Дом-дараксиз йўқолган боладан хабар топган қариндошларим хурсанд бўлишиб, Москвада ўқишим учун тоғам Муқимийнинг ташаббуси билан розилик қоғози тузибдилар ва у қоғозни нотариал нусхасини Москвага, Левицкийга юборитилар. Тоғам Муқимий бошлиқ қариндошларим Қўқонда тузган бу қоғоз 1894 йил тарихи билан имзоланган эди.

Консул Левицкий бу розилик қоғозини олгандан сўнг Петербургга борди ва мани олиб Москвага қайтди, Лазарев номидаги шарқ жонли тиллари институтининг гимназиясига жойлаштирди. Таъминот масалаларимни эса Ерзин номли бир татар савдогарига топширди. Ерзин билан Левицкий ўртасида нотариал договор тузилгандан сўнг, ман унинг оиласига жойлашдим ва 1894 йилнинг куз фаслидан бошлаб ўқишга киришдим. Шундай қилиб, рус консули Александр Дмитриевич Левицкий, унинг хотини Зинаида Алексеевна Левицкая — Макарова, Зинаида Алексеевнанинг синглиси Мария Алексеевна Макароваларнинг кўрсатган илтифотлари ва ғамхўрликлари билан оч-яланғоч тентираб ўлиб кетишдан омон қолиш билан бирга, Москвадек илм марказида машҳур рус олимларидан илм ўрганиш шарафига ҳам мушарраф бўлдим».

Рўзимухаммад Дўстматов маърифатпарвар рус оиласига чуқур меҳр билдириб, уларнинг ҳар бири номини муҳаббат билан тилга олар экан, ўз ҳикоясини

давом этириб, сўнги воқеаларни шундай баён қилади:

«Орадан тўрт йил ўтгач, 1898 йилнинг ёз вақтида ўқиш тўхтаб каникул бошлангандан сўнг, тоғам Муқимий таклифига мувофиқ Қўқонга келдим. У вақтларда йўл юриш қийин ва мушкул эди. Москвадан поезд билан чиқиб Нижне-Новгород (ҳозирги Горький шаҳри), Самара (Куйбишев шаҳри), Саратов орқали Астраханга келдим. Ундан пароход билан Бокуга, сўнгра Каспий денгизини кесиб Красноводскийга ўтдим. Сўнг Ашхобод, Когон орқали Бухорога тушдим, унда уч кун туриб, сўнг Самарқандга келдим. Самарқанддан қизил вагонга ўтириб уч кун йўл юриб Қўқонга шу йил май ойи охирларида етиб келдим.

Қўқонга келганимдан сўнг кўп ўтмай безгак касали билан оғриб етиб қолдим. Мани бу вақтда тоғам Муқимий мадрасадаги ўз ҳужраларига олиб, парвариш қилдилар. Дори-дармон ёрдамида, тоғамнинг ҳавсала билан қилган парварншлари орқасида касалдан халос топдим.

Биз тоғам Муқимий билан кўп ва узоқ-узоқ суҳбатлар ўтказар эдик. Ман ўзим билан бирга Пушкин, Толстой, Крилов, Некрасов каби машҳур рус шоирларининг асарларидан баъзиларини олиб келган эдим. У ёзувчилар ҳақида сўзлаб бердим, асарларини қайта-қайта ўқиб чиқдик.

Тоғам Муқимий қовунни яхши кўрар эдилар. Биз у киши билан бир неча маротаба Қўқон атрофига қовун сайлига чиқдик. Бешариқ, Янги Қўрғон қишлоқларида у кишининг дўстлари, муҳиблари кўп бўлур эди».

Р. Дўстматов ўз ҳикоясини қуйидаги сўзлар билан тугатади:

«Икки ойдан кўра мўлроқ вақт Қўқонда меҳмон бўлганимдан сўнг, 1898 йил август бошларида Москва-

га, ўқишга қайтдим. Мани тоғам ва бошқа қариндошлар вокзалда кузатиб, йиғлашиб қолдилар. Шундан сўнг тоғам билан манинг ўртамда мунтазам хат алоқаси бошланди. Тоғам Россия билан, рус халқининг ҳаёти ва ўтмиши билан, унинг маданияти, улуғ шоирлари билан жуда қизиқар ва мандан шу тўғрида кўпроқ маълумот беришни илтимос қилар эдилар.

Ман Қўқондан тоғамдан келган хатларни йўқотмай сақлашга ҳаракат қилдим. Ҳозир Қўқон музейида сақланаётган хатлар тоғам ёзган хатларнинг кўпчилиги бўлса ҳам ҳаммаси эмас. Ман ҳам бу хатларнинг ҳаммасига деярли ўз вақтида Қўқонга жавоб ёзганман.

Ман билан тоғам Муқимий ўртасида хат алоқаси 1902 йилгача давом этди. Лекин кейинги йилларда бу алоқа сийраклашди. Бунга шоирнинг тез-тез касалланиб туриши, умумий турмуш шароитининг оғирлиги сабаб бўлган бўлса керак.

1904 йилда қариндошларни ва эл-юртни соғиниб, ўқишни тугатиб, Қўқонга келдим. Ман келганимда тоғам Муқимий вафот этган эдилар»¹.

Рўзимухаммад Дўстматов эсдаликлари ва тоға-жиан ўртасидаги ёзишмалар Муқимий ҳаётининг сўнгги йилларини ўрганишда қимматли манба ҳисобланади. Бу хатларда шоирнинг ижтимоий аҳволи тўлиқ акс этганидек, унинг маънавий ҳаётига, руҳий аҳволига, кайфиятига оид кичик, лекин жуда характерли деталлар ҳам учрайди.

Р. Дўстматовнинг Қўқонда бўлган давридан дарак берувчи эсдалик сифатида шеърый бир мактуб сақланган. «Бор эрди» деб юритилаётган мухаммас формасидаги бу мактубни Муқимий жиянига йўллаган хатларидан бирига илова тарзида юборган бўлиб, унда Р. Дўстматовни Қўқон вокзалида Москвага кузатиш

¹ 1954 йил, САГУ экспедицияси материалларидан.

маросими эсга олинади ва шоирнинг ўз жиянига бўлган муносабати, туйғу-ҳислари акс этади:

Оқ вақтеким, нехуш лайлу наҳорим бор эди,
Меҳрибон сандек, есам ғам, ғамгусорим бор эди.
Мақдамингла бошда тожи ифтихорим бор эди,
Кўзларимда нуру белларда мадорим бор эди,
Қайда сансиз бир нафас эмди қарорим бор эди.

Чекмиш эрди даҳрда ҳар қанча камлик хотирим,
Нотавон кўнглум, ниҳоятда ситамлик хотирим,
Келишингдин бўлибон хуррам аламлик хотирим,
Сухбатингла шод бўлмишди бу ғамлик хотирим,
Дилда васлингга фуруғи навбахорим бор эди.

То видолашмақга борилди кеторингда сани,
Йиғладим пинҳони оташга тушорингда сани,
Сайр этиб юрганда юрмишдим канорингда сани,
Не саодатлиғ замон эрканки борингда сани,
Маҳфилим равшан сафолиғ рўзгорим бор эди.

Давлату иқбол жомидин ҳақ айлаб баҳраманд,
Пояи қадрингни қилгай бора-бора то баланд,
Айлагай ақронинг ичра сарфарозу аржуманд,
Ҳеч ёдинга келурми, дебки шаҳрида Хўқанд,
Бир ғариб, бекас тағойи хоксорим бор эди.

Найлайин ўртанмайин бахти қаролиғ ўтиға,
Бўлди шум толеъларим боис гадолиғ ўтиға,
Енмишам ҳардам ўтундек бенаволиғ ўтиға,
Бунда бизни куйдуруб мундоғ жудолиғ ўтиға,
Ҳеч айтурсанму деб: хешу таборим бор эди.

Пурзиё, чашмим кўруб, ногоҳ раъно суратинг,
Берди маҳзун кўнглима фарҳат мужалло суратинг,
Ақча билран хатларинг тегди, на танҳо суратинг,
Етди ўн уч сўм ила хуш тағҳ зебо суратинг,
Деб юбормишсан Муқимий интизорим бор эди¹.

¹ *Муқимий*, Асарлар тўплами, том II, Т., 1960, 11-бет.

Бу мактуб Муқимийнинг жиянига бўлган муносабатини кўрсатиши билан бирга ўз шахсий ҳаётидан ҳам дарак беради, кўнгил сирларига таржимонлик қилади. Муқимий ўзи таъкидлаганидек «алам-ситамлик ва ғамлик хотири» жиянининг Москвадан келиши билан бирмунча қувонган, унинг «суҳбати билан шод» бўлган бўлса-да, у кетгандан сўнг аҳволи яна илгариги вазиятига қайтди, ўша мадрасанинг қоронғу, зах ҳужрасидаги кулфатли ҳаёт давом этди. Муқимий Москвага ёзган хатларидан бирида бу манзарани жиянининг эсига солиб шу сатрларни ёзади:

«...Ушбу фақир ҳақир камина тоғангиз ўшал ўзингиз кўрган мадраса ва ўшал ҳужраи тангу торикда бекаслиқ ва ғариблик чароғини ёқиб, ҳамиша, ҳар доим, ҳар вақт ёдланиб умр-жонларингиз дуосига машғулдурмиз¹».

Бу даврда шоирнинг иқтисодий аҳволи яна оғирлашди. Доимий бўлмаган ўткинчи озгина даромад ҳам барҳам топиб, турмушидаги узоқ давом этган оғирликни энди қашшоқлик даражасига олиб борган эди.

Иқтисодий танглик, «мадрасанинг зах ва тор ҳужраси»даги ёлғизлик билан кечирилган ҳаёт, ниҳоят, ижтимоий муҳитдаги кескинлик ва адабий доиралардаги кураш туғдирган асабият унинг иродасини бука олмаган бўлса ҳам, соғлиғини хийли издан чиқазган эди. Аҳволнинг шундай бўлишига қарамай, ўз ижодини тўхтовсиз давом эттиргани тарихдан маълум. Шоирнинг 1899 йилда Москвага ёзган хатларидан бирида бу масалага оид қуйидаги сатрларни ўқиймиз:

«Ва яна «назм ёзувларингиздин юборинг» деб экансиз. Фақир неча муддат бўладирким, назм айтурга табиат лоҳази эрдим, бовужуд бир ёзув-назм пашшаларнинг шаънига айтиб эрдук... қуруқ хат бормасун

¹ *Муқимий*, Асарлар тўплами, том II, Т., 1960, 145-бет.

деб, кираси қилмаса ҳам, бир омади гап деб ёздук, айбга қўшманг»¹.

Лекин узоқ муддат давом этган оғир ва мусибатли турмуш ўз ишини қилди, шоир тез-тез касалга чалиниб, 4-5 ойлаб ётиб қоладиган бўлди. Муқимийнинг юқоридаги парчада «...назм айтурга табиат лоҳази эрдим...» деган жумласини ҳақиқий аҳвол тўғрисида жуда аҳтиётлик билан айтилган сўз деб тушуниш керак. Ҳақиқатан ҳам 1899—1900 йиллардан то умрининг охирларигача бўлган даврда шоир соғлиғи анча оғирлашиб қолган эди.

1899 йилга мансуб бўлган бир хатда бу тўғрида қуйидаги хабарга дуч келамиз:

«Аммо, уч-тўрт йўл хатлари келди, фақир ҳеч бир хат қилолмадим, сабаб шулким беш-олти ой бўладурким, бетоб эрдим»².

1900 йилнинг июнь ойида ёзилган бошқа бир хатида ҳам яна касаллик туфайли хат юбора олмаганини айтиб, жиянидан узр сўрайди:

«Ва баъда 15 мартда юборган хатингиз келиб, ўшал вақтда — кўп замон бўлди фақирга тегмишига ва илло шул орада бетоброғ бўлиб хатга фурсат бўлмай сизнинг хатингизни жавобиға жавоб қайтаралмай хижолатда ва шармисор эрдим. Эмдиликда баҳар-чигуна «яна сиҳҳатга мубаддал топиб хат қилолдук»³.

1900 йилнинг 24 ноябрида ёзилган хатда ҳам узоқ давом этган қулоқ оғриғи касаллиги тўғрисида сўзланади.

«Аммо ҳар ойина инсофга қараганда ман айблик, негаким, бир-бир кетин сиздин уч йўл хат келдиким, ман бир хат қилолмадим. Сабаб шулким, неча ойлар

¹ Муқимий, Асарлар тўплами, том II, Т., 1960, 134-бет.

² Уша асар, 131-бет.

³ Уша асар, 141-бет.

қулоғ оғриғ бўлдим, қулоғ оғриқға ҳеч гапу сўз сиғмас экан»¹.

Муқимий касаллиги тўғрисида 1899 йилда бошланган бу хабар 1900 йилнинг охирларигача давом этади. Муқимий замондошларидан мулла Азимжон исмли қўқонлик савдогар 1900 йилнинг 30 декабрларида шоирнинг илтимосига мувофиқ Москвага хат ёзади ва бу хатда шоирнинг соғлиғи тўғрисида жиянига батафсил маълумот беради:

«Ва аммо мастур қолмасунким,— ушбу овони рамазони шарифда тоғанғизни кўруб кайфияти аҳволларин сўрдимки, бетоб эканлар, яъни бетоблик шулким, «ярақон» деган заҳматга мубтало эканлар. Ул маразга гирифтор бўлгон кишини кўзларини(нг) оқи сариққа мубаддал бўлур экан. Шундоғ касалга бултурги йилинда ҳам гирифтор эрдилар. Ҳақимлар саёҳатга буюриб, тоғларда неча замон истиқомат қилиб, сиҳҳат даражасинда етиб келган эрдилар, магар тоза мусаффо сиҳҳат топмай, андак ғубори қолгон экан»².

Мулла Азимжоннинг бу мактуби Муқимийнинг соғлиғи тўғрисида бизгача етиб келган ҳужжатларнинг тарихан энг кейингиси ҳисобланади. Бундан кейинги даврларда (1900 йил 30 декабрдан кейинги даврлар) шоир соғлиғидан хабар берувчи ҳужжат-далил бўлмаса ҳам, умумий аҳволни ҳисобга олиб Муқимий соғлиғининг борган сайин орқага кетганлигини тахмин қилиш мумкин.

Мактублардан маълум бўладики, Муқимий қулоқ оғриғи, бел оғриғи ва бошқа касалликлар билан бирга ўша замон истилоҳида «ярақон» деб аталган сариг (желтуха) билан оғриганки, бу дард, ўша даврларда

¹ Уша асар, 145-бет.

² *Муқимий*, Асарлар тўглами, том II, Т., 1960, 148-бет.

тузалиши қийин, оғир касалликлардан ҳисобланар эди.

Муқимий касалликнинг олдини олиш учун мумкин бўлган чораларни кўрди. У ҳукамоларга мурожаат қилиш баробаринда, ўзини врачларга-докторларга ҳам қаратди, уларнинг дори-дармонларидан фойдаланди, маслаҳати билан шифоли жойларга саёҳат қилди:

«Ҳукамолар саёҳат қилмоққа буюруб эрдилар, тоғлар ичинда, хуш ҳаво жойларда бир андак вақт юрсангиз дегонларини боисидин,— деб ёзади жиянига юборган ўз хатида Муқимий,— Исфара деган тоғ ичинда бир мавзуъ бўлур эрди. Наҳоятда хушфайз, баҳаво жой... Ул музофотларда беш-олти ҳафта туриб келдим».¹

Муқимийнинг соғлиғи, ҳаёти тўғрисида ёр-дўстлари ҳам ғамхўрлик қилиб турдилар. Жияни Рўзимухаммад Дўстматов турли совға-саломлардан ташқари, касалманд шоирга пул билан ҳам ёрдам кўрсатиб турди. Бу ҳол юқорида келтирилган «Бор эрди» мухаммасидан ҳам, бошқа ҳужжатлардан ҳам кўриниб туради. Худди шундай ғамхўрлик Қўқон ва Тошкентдаги яқин дўстларда, муҳибларда ҳам кўринади. Муқимийнинг ҳар йили ёз фаслида Наманганга қиладиган саёҳатлари ҳам шу мақсадни кўзда тутар эди. Шоир наманганлик дўсти Нодим ва бошқаларнинг таклифига мувофиқ бўладиган бу саёҳатлар ҳақида қуйидагиларни ёзади:

«3 августда ёзилган хатингиз ўн уч сўм ахча билан 13 октябрда тегди. Сабабики, фақир камина Наманган деган вилоятда ёру дўстларимиз бўлур эрди, алар ҳар йил бу бандани хат билан олдуруб борурлар эрдилар: ушбу йил ҳам хат билан «Келсунлар, сайру томошани ҳамроҳ қилайлук», деб илтимослари бўюнча борган

¹ *Муқимий*, Асарлар тўплами, том II, Т., 1960, 131-бет.

ёрдим. Ул вилоятда вақтлик келурга қўюшмай икки ой сахладилар»¹.

Табий, яқин дўстлар, шоир талантининг муҳиблари ва бошқалар кўрсатган бу меҳрибонлик ва ғамхўрликлар Муқимий соғлиғида жиддий ўзгариш ясай олмади, унинг аҳволи борган сайин оғирлашар эди.

Бу вақтларда, тахминан, 21-22 ёшларга кирган шоирнинг ёлғиз ўғли Акбархўжа отаси билан бирга мадрасада яшар эди. Маълумотларга қараганда, Акбархўжа шу мадрасанинг мулаббаччаси ҳам бўлган, унда ўқиган. Муқимий ҳаётининг сўнгги йилларида унинг ҳолидан хабардор бўлиб турган киши ҳам шу Акбархўжа эди.

Шоир замондошларининг берган хабарига қараганда, Муқимий узоқ вақт кўрпа-ёстиқ қилиб ётмаган, умрининг охирларигача оёқ учида юрган.

Муқимийнинг мадрасадаги қўшниси ва хаттотликдаги шогирди, мулла Абдулла Эрназар ўғли қуйидагиларни айтади:

«Муқимийнинг зах ҳужрада ўтириш жонларига теккандан сўнг, кўпинча, мадраса эшиги ёнбошидаги супага чиқиб ўтиргучи эдилар.

Кунлардан бир кун, кечга яқин, одатдагича Акбархўжа шоирни суяб ҳужрадан олиб чиқди ва супага қўйилган ёғоч кроватга ўтқазмоқчи бўлди. Лекин у киши гавдаларини тутиб ўлтира билмадилар ва ўзларини кроватга ташладилар. Бу манзара ҳозиргача кўз ўнгимдан кетмайди. Шу куни вақт хуфтондан оққач, шоирнинг жони узилди»².

Ўз асарлари билан халқ дилидан абадий жой олган шоир Муқимий узоқ давом этган оғир касаллик

¹ Ўша асар, 135-бет.

² 1954 йил САГУ экспедицияси материалларидан.

туфайли 53 ёшида, 1903 йил 25 май — душанба куни кечаси мадрасадаги ўз ҳужрасида вафот этди.

Шоирнинг ўлими ҳақидаги хабарни эшитган яқин қариндош-уруғлари, дўстлари тезда етиб келдилар. Муқимийнинг жасади Қўқондаги Бахмалбоб кўчасида яшовчи ўғай онаси Зиёда хола ҳовлисидан чиқарилди. Дафн маросимида унинг яқин дўстлари: шоир Мавлавий Йўлдош, Обидча аълам, Матзокир ҳожилар бош бўлдилар.

Шоирнинг жасади, ўз васиятига мувофиқ, Шайхон қабристонига¹ қўйилди. Дафн маросимида Мавлавий Йўлдош Муқимийга бағишланган марсиясини ўқиди:

Муҳаммад Аминхўжа неку сиришт,
Хитобаш ба шеъраш «Муқимий» навишт.

Ба хомуши-ю фаҳру озодаге,
На оройи хўб, на парвойи зишт.

Гузашту ба дилхой селоби, ашк,
Ниҳоли ғаму тухми ҳасрат бикишт.

Дил умид бирун баҳри тарих гуфт:
Муқимий муқими харими беҳишт.

Таржимаси:

Муҳаммад Аминхўжа яхши хулқ-атворга эга эди,
Ўзининг шеърларида «Муқимий» деб тахаллус қўллади.

Муқимий камбағал, хомуш ва дунёнинг хирсу — ҳавасидан холи
(озод) эди.

У, на гўзалликка оро берар ва на хунукликка парво қилар эди.
Қўздан оққан ёш дарёлари билан,
Ғам дарахтини экиб, ҳасрат уруғини сочиб, дунёдан ўтди.

¹ Шайхон қабристони қўқондаги Шайхон маҳалласида бўлиб, у ҳозир Завқибод кўчаси деб аталади.

Умиднинг дили ташқари бўлгач, тарихи учун айтилди:
Муқимий беҳишт саҳнида истиқомат қилувчидир.

Марсия айна замонда хронограмма ҳам бўлиб,
абжад ҳисоби билан воқеа тарихини кўрсатади.

Мавлавий Йўлдошнинг маълум қилишича, Муқимийнинг вафот тарихи 1321 йил ҳижрий 27 сафар ойи (мелодий, 1903 йил, 25 май ойи) эдики, бу аниқ ва мўътабар маълумот Муқимий биографияси билан шуғулланувчи ҳамма текширувчилар учун асос бўлиб келмоқда.

Шоир Муқимийнинг Шайхондаги қабри Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин бир неча марта тикланди. Қабрга қўйилган мармар тошга қуйидаги сўзлар ўйиб ёзилган:

*«Ўзбек демократ шоири —
Муҳаммад Аминхўжа Муқимий.
1850—1903».*

Хотима ўрнида

Муқимий адабиёт тарихимизнинг маълум этапини ташкил қилади. Унинг ҳаёти ва ижодий фаолияти XIX асрнинг иккинчи ярмида туғилиб шаклланган ўзбек демократик адабиёти билан чамбарчас боғлиқ. Ўзбек демократик адабиёти Ўлка Россияга қўшилгандан кейин майдонга келган янги тарихий шароитдан озиқланиб туғилган бўлса, Муқимий ижоди ҳам шу даврдаги халқ ҳаёти, курашларидан куч ва мадад олиб, ундан озиқланди ва уни ўзида акс эттирди. Шу маънода Муқимий ижоди даврий ҳодисадир.

Муқимий ижоди фаолиятида Ўрта Осиё Россияга қўшилгандан кейинги даврнинг ҳамма асосий масалалари акс этди. XIX асрнинг иккинчи ярмидан 1905 йилгача бўлган адабиётимиздаги ҳамма асосий мотивлар (лирикадаги оптимизм, ҳаётийлик, озодлик мотивлари, сатирадаги жамият иллатларини танқид қилиш, ижобий қаҳрамондаги романтика, истиқбол орзулари ва бошқалар) Муқимий ижодида ҳам ўз ифодасини топди.

Муқимий ўз ижодий фаолияти билан новатор шоир сифатида майдонга чиқди. Унинг замондошлари — шоирлар ундан кўп нарса ўргандилар, унинг традицияларини давом эттирдилар. Завқий, Аваз Ўтар каби шоирлар адабий ҳаётда Муқимий бошлаб берган ижо-

дий-эстетик принципларга амал қилдилар ва демократизм, халқчиллик байроғини баланд кўтардилар, озодлик мотивларини илгари сурдилар.

Муқимий ижоди ўзининг бутун кучли ва заиф томонлари билан XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги тарихий давр етиштирган катта адабий ва ижтимоий ҳодисадир. Ҳар қандай ижтимоий ҳодиса каби, у ҳам қарама-қарши ҳолатларга, хусусиятларга эга. Чунки, у ўз ижодида халқ ҳаётини бутун тўлалиги, чуқурлиги ва мураккаблиги билан акс эттирган зўр талант эгаси эди. Шунинг учун XIX асрнинг иккинчи ярмидаги халқ озодлик ҳаракатига хос бўлган бутун хусусиятлар, унинг кучли ва заиф нуқталари Муқимий ижодида ўзининг тўлиқ ифодасини топди.

Муқимий ижодининг муҳим фазилатларидан бири унинг ўз қисми ва руҳи билан халққа жуда яқин бўлиши, халқ маънавий ҳаётига сингиб кетганлигидадир. Муқимий оддий халқ ичидан етишиб чиқди, халқ учун ёзди, халқ томонидан севилиб қабул қилинди, ардоқланди ва сақланди.

Муқимий, чин маъноси билан халқ шоиридир.

XIX асрнинг иккинчи ярмида туғилган ва шакланган ўзбек демократик адабиёти ўз тараққиёти йўлида ўтмиш адабиётининг меросхўри сифатида унинг энг яхши традицияларини давом эттирган ва янги мазмун билан бойитган бўлса, 1905 йилдан кейинги ўзбек адабиёти ҳам Муқимий даври адабиётининг меросхўри бўлиб чиқди ва унинг традицияларини янги тарихий шароитда давом эттирди.

1905 йилдан Улуғ Октябрь социалистик революциясигача бўлган давр қисқа бўлишига қарамай, чуқур мазмунни ва бой тарихий ҳодисаларни ўз ичига олди

ва уч революцияни бошидан кечирди. Бу даврда майдонга келган адабиёт ижтимоий ҳаётдаги мана шу революцион мазмундан илҳомланди ва меҳнаткаш халқ оммасининг рус пролетариати бошчилигида, большевиклар партияси раҳбарлиги остида олиб борган озодлик курашини акс эттирди. Ўзбек меҳнаткашларининг Россиядаги бошқа халқлар билан биргаликда, чоризмга, қулликнинг, эксплуатациянинг ҳар қандай кўринишларига қарши олиб борган қаҳрамонона озодлик кураши бу даврда майдонга келган адабиётнинг асосий мазмунини ва моҳиятини ташкил этди.

1905 йилдан кейинги даврда адабиётимизда бири-бирига қарама-қарши икки йўналиш мавжуд эди: революцион адабиёт ва буржуа жаҳид адабиёти.

Буржуа жаҳид адабиёти ўзбек миллий буржуазиясининг пантуркизм, панисламизмга асосланган идеологиясини ўзида акс эттириб, унинг манфаатлари учун курашиб тарихда реакцион ва контрреволюцион роль ўйнади.

Демократ шоирлар, шу жумладан, Муқимий ижодида куйланган илғор идеялар — демократизм, халқчилик ва маърифатпарварлик идеялари 1905 йилдан кейинги революцион адабиёт томонидан ўзлаштирилди ва янги тарихий шароит мазмуни билан бойитилган ҳолда юқори босқичга кўтарилди. Завқий, Аваз Ўтар каби 1905 йилдан кейин ҳам ижод этган демократ шоирлар демократик адабиётнинг ижодий-эстетик позицияларини мустақкам сақлаб, ўз изчилари революцион адабиёт намояндаларига топширдилар. Ўзбек совет адабиётининг асосчиси Ҳамза Ҳакимзода Ниязий, тожик совет адабиётининг асосчиси Садриддин Айний ўз ижодларида демократ шоирларнинг, шу жумладан, Муқимий традицияларини давом эттирдилар ва адабиётда революцион озодлик мотивларини зўр жасорат билан илгари сурдилар. Ҳамза ва Айний

иждолари билан ўзбек адабиёти 1905 йилдан сўнг ўз тараққиётининг янги босқичига кўтарилди ва меҳнаткаш халқ оммаси озодлик ҳаракатларининг куйчиси сифатида тарих саҳнасига чиқди.

Утмишда халқимиз босиб ўтган тарихий йўлнинг қонуний тараққиётида ўзбек демократик адабиёти, шу жумладан, Муқимий ижоди бу улуг процесс занжиридаги бир ҳалқа сифатида унда иштирок этди ва ўзининг тарихий ролни бажарди.

МУНДАРИЖА

Автордан	3
Муқаддима	5
Давр, ҳаёт ва адабиёт	24
Оила ва муҳит. Шоирнинг болалик ва ўс- мирлик йиллари	31
Муқимий ижодининг илк даври	40
Қўқон шоирлари ўртасида ажралиш. Янги адабий платформа	54
Ихтиёрий сургун	85
Муқимий—Фурқат—Завқий. Дўстлик ва ижодий ҳамкорлик	116
Жўшқин ва ҳаётий лирика	135
Ҳажвиётнинг фош этувчи кучи	176
Саёҳатномаларнинг яратилиши	220
Муқимий ижодида халқ темаси ва халқ- чиллик масаласи	235
Шоир ҳаётининг сўнгги йиллари	249
Хотима ўрнида. Муқимий ижодининг ада- биёт тарихидаги ўрни ва аҳамияти	266

На ўзбекском языке

Гулям Каримов

МУКИМИ

Монография о жизни и творчестве

Редактор Озод Искандаров

Рассом Э. Валнев

Расмлар редактори И. Циганов

Техн. редактор А. Бахтиёров

Корректор Н. Рўзимуҳамедова

Босмахонага берилди 28/II-1969 й. Босишга рухсат этилди. 27/VI-1969 й. Формати 70×108^{1/32}. Босма л. 8,5. Шартли босма л. 11,9. Нашр л. 12,65. Тиражи 5000. P11856 Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 4—68.

Ўзбекистон ССР Министрлар Совети
Матбуот давлат комитетининг Тошкент полиграфкомбинатида тайёрланган матрицадан 1-босмахонасида м/мел. қозоғга босилди. Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21. 1970 йил. Заказ № 77. Баҳоси 80 т.